

НА БІЙ
ЗА ВОЛЮ

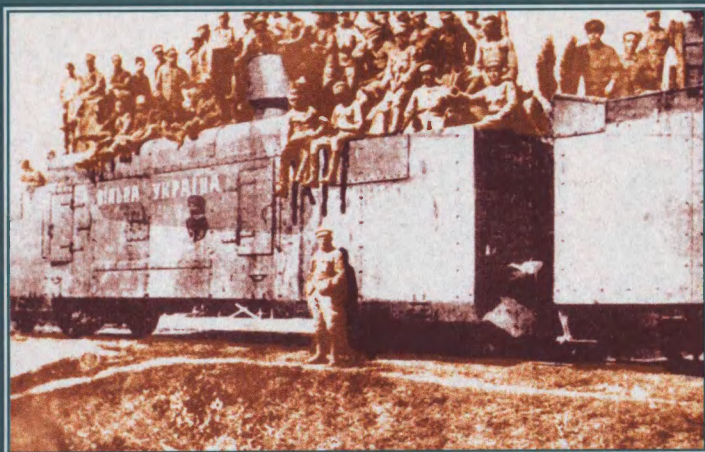
Перемога через поразки

НА БІЙ ЗА ВОЛЮ

Перемога
через поразки

Україна у війнах і революціях
1914–1921 років

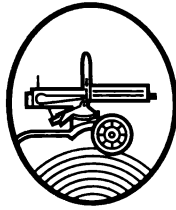

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

НА БІЙ ЗА ВОЛЮ

Перемога
через поразки

*Україна у війнах і революціях
1914–1921 років*

ХАРКІВ **КЛУБ**
2016 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЯ

УДК 94(477)
ББК ТЗ(4Ук)6-4
Н12

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив: А. РУККАС, М. КОВАЛЬЧУК, А. ПАПАКІН, В. ЛОБОДАЄВ

Рецензенти:

Геннадій Боряк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Володимир В'ятрович, кандидат історичних наук

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ.
історичний фронт

Дизайнер обкладинки *Кирило Ткачов, Владислав Прокотів*

У оформленні обкладинки використано
фото панцерника «Вільна Україна» Української галицької армії, 1919 р.

Популярне видання

На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914—1921 років

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Координатор проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *О. О. Старова*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 16.08.2016.
Формат 84х108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 18 000 пр. Зам. № 6-08-1502.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cor@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61052, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

-
- © Д. Вортман, М. Майоров, карти, 2016
 - © А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв, текст, 2016
 - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
 - © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-1492-7

Вступ

1914 року закінчився «довгий ХІХ вік», коли після завершення наполеонівських війн Європа виглядала стабільнішою, аніж будь-коли доти чи після. Звісно, у різних державах змінювалися політичні режими. Наприклад, у Франції монархію змінила республіка, але навіть у монархіях упевнено утверджувався конституційний демократичний лад, зростали економічні показники та чисельність населення. Решта світу забарвилася в кольори європейських колоніальних імперій. Проте трапилося й два прецеденти, які почали підважувати цей образ прогресу та стабільності. З багатьох феодальних державок утворилося два нові динамічні національні формування: Німецький Рейх та Італійське королівство. Вони об'єднали доти політично роз'єднані етнічні простори німців та італійців. Це стало прикладом для всіх бездержавних націй континенту. А таких було чимало.

Багатонаціональні імперії Австро-Угорщина та Росія здавалися нездоланими й непорушними, але стабільність держав залежить не від площі на мапі, а від їхньої легітимності з точки зору підданих. Кожна з них ризикувала виявитися колосом на глиняних ногах. Але імператори, королі й міністри могли не помітити, як змінилися уявлення людей. Непохитну віру в монарха заступала непохитна віра у вільну націю. До часу чехи, поляки чи русини-малороси-українці могли бути найлояльнішими підданими, але суспільна криза чи великі випробування були здатні захитати в їхніх головах усі підвалини суспільно-політичного ладу. І таким випробуванням стала Перша світова війна.

.Усе, що ми маємо сьогодні як «світову систему ХХІ ст.», започаткувала Перша світова війна та ті соціальні експерименти й катастрофи, до яких вона призвела. Її наслідком стала й Друга світова з усіма її жахіттями. І «холодна війна». І сьогоднішній конфлікт Росії з великим світом коріниться в тих явищах, які породила Перша світова. Одне з них — це новітня Україна.

Улітку 1914 р. русини та малороси зіткнулися на полі бою з гвинтівками в руках і вбивали одне одного протягом трьох років, захищаючи власними тілами імперії Романових та Габсбургів. А протягом 1917—1921 рр. вони як українці захищали вже власну державу.

Тодішня українська держава зазнала поразки. І землі нашого народу знову розшматували. Але в частині кордонів Української Народної Республіки з'явилася Українська Соціалістична Радянська Республіка. Не Малоросійська. Не Новоросійська. Не Донецько-Криворізька чи Одеська. Українська. Вона могла бути іграшкою кремлівських вождів, але лишалася Україною.

Тому це дійсно була «перемога через поразки». За двадцять років діти тих, хто захищав Україну в 1917—1921 рр., знову піднімуть синьо-жовтий прапор. 1938 року вони будуть героїчно боронити нашу Батьківщину в Закарпатті від угорських спільників Гітлера, а в 1939 р. нова світова війна прокладе багато нових кривавих шляхів для захисту нашої гідності. Але про це наш читач дізнається з чергових томів серії «Історія без цензури».

Запрошую до прочитання воєнного епосу наших прадідів, які окреслили нинішні кордони України.

*Кирило Галушко,
координатор громадського просвітницького проекту
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»*

ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
ТА УКРАЇНІЗАЦІЯ
В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ
1917—1918 РР.

У Російській імперії на початку ХХ ст. українців рекрутували до лав царської армії нарівні з представниками інших народів. 1917 року в лавах дев'ятимільйонної російської армії налічувалося 3,5 мільйона українців. А з падінням царату одягнені у вояцькі шинелі українські селяни не залишилися осторонь національного відродження. Уже в перші тижні після Лютневої революції виникали українські військові гуртки, вояки-українці вимагали їх об'єднання в окремі національні підрозділи й переведення на постій до України. Свідок національного піднесення серед українського вояцтва згадував, що «маси готові були жертвувати своє життя знайденій батьківщині». Утім, інший учасник українського військового руху відзначив, що вояцтво «формувалося

не лише з одного почуття суто національного, а в більшості стреміло до рідної оселі».

Українські соціал-демократи, які відігравали провідну роль у Центральній Раді, тривалий час були байдужими до відродження національних збройних сил, вважаючи військо лише знаряддям класової боротьби в руках панівних прошарків суспільства. На думку соціалістів, армію мала замінити «народна міліція». В. Винниченко на шпальтах партійної преси застерігав українське суспільство від культу «козацьких бунчуків» та «українського імперіалізму», а в закликах до створення національної армії вбачав лише «цвіле козаколюбство». Натомість формуванням українських збройних сил опікувалися самостійники на чолі з М. Міхновським та І. Луценком. Навесні 1917 р. військовий клуб ім. П. Полуботка оголосив про необхідність створення «української національної армії з усіма родами зброї... виділення на фронті всіх українців в окремі національні частини з українським старшинством; а в запллі — формування чисто українських полків».

Уже на початку травня 1917 р. кілька тисяч вояків і новобранців, що перебували на етапно-розподільчих пунктах Києва, явочним порядком створили 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького. Командиром богданівців невдовзі було призначено підполковника Ю. Капкана. Із кількисот новобранців було сформовано 1-й Український запасний полк, який мав поповнювати полк ім. Б. Хмельницького. Тоді ж один з учасників українського військового руху — підполковник О. Жуківський — розробив проект українізації частин російської армії шляхом їх «комплектування виключно із українських козаків та офіцерів». І Всеукраїнський військовий з'їзд 18—21 травня 1917 р. прийняв цей проект і зажадав від російської влади українізації окремих дивізій, а також формування в запллі українських запасних полків. Для керівництва національним військовим рухом було створено Український військовий генеральний комітет (УВГК), який невдовзі очолив відомий

діяч Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) С. Петлюра.

Наприкінці травня 1917 р. російська влада дозволила українізувати 6-й, 17-й і 41-й армійські корпуси на Південно-Західному фронті. Війська цього фронту дислокувалися на Правобережній Україні. Але протидія воєначальників і частини вояцтва змусила Ставку впродовж наступних місяців неодноразово змінювати число призначених для українізації з'єднань. Зрештою, на Південно-Західному фронті було вирішено українізувати 34-й армійський корпус, 100-ту, 108-му і 113-ту піхотні дивізії, а на базі двох дивізій 6-го корпусу створити 51-й Український корпус. На Румунському фронті підлягали українізації 10-й корпус, дві дивізії 26-го корпусу, 3-тя стрілецька й 115-та піхотна дивізії, а після петроградського перевороту — ще й 12-та, 32-га, 41-ша і 47-ма піхотні дивізії. На Північному фронті мали українізуватися 60-та піхотна дивізія й дві дивізії 21-го корпусу, на Західному фронті — 5-та, 42-га й 137-ма піхотні дивізії, на Кавказькому фронті — 5-й Кавказький корпус. Окрім того, на початку грудня 1917 р. наказ про українізацію отримала зосереджена в тиловому районі 35-та дивізія. Таким чином, загалом мали українізуватися 26 дивізій.

Українізація з'єднань російської армії зовсім не означала їх перетворення на національні військові формування. Тривалий час комплектуванню українцями підлягали лише рядові чини й молодший офіцерський склад. На вищих командних посадах в українізованих частинах здебільшого залишались офіцери-росіяни. Це пояснювалося відсутністю національно свідомих офіцерських кадрів: переважна більшість старших офіцерів (українців за походженням) була цілковито зрусифікованою й не бажала мати з українським відродженням нічого спільного. Учасник національного руху в одному з українізованих полків згадував: «Придивляючись до частини, я бачив українців, але переважно серед козацтва; старшина майже вся була московська, і лише останнє поповнення принесло новий елемент

український, який і оживив частину... Треба казати правду, що це поповнення було вже заражено більшевизмом, бо формувалося воно на теренах Московщини. Але, не дивлячись на це, більшість з них була щирими українцями й національну справу на початку ставили вище соціальної».

Більшість призначених для українізації дивізій продовжувала отримувати російське поповнення. Українські маршові роти, навпаки, нерідко скеровували до російських частин. «Не перелічити випадків, коли з глибокого запілля з Сибіру, Туркестану тощо вивозили поза чергою українців-вояків національними маршовими ротами з офіційними повідомленнями, що їх везуть в українські військові частини, а між тим на фронті вони попадали зовсім в другі війська, де їх часто розпорозували невеличкими гуртками по окремих ротах», — свідчив начальник мобілізаційного відділу УВГК В. Кедровський. У багатьох дивізіях унаслідок відсутності українського поповнення українізація навіть не починалася. Подекуди справа обмежувалася тим, що українців об'єднували в окремі роти й батальйони.

Стосунки між вояками-українцями й офіцерами-росіянами в українізованих частинах часто були доволі напруженими. Траплялося, що на ґрунті міжнаціонального антагонізму вояки вдавалися до антидисциплінарних учинків, вимагали усунення своїх командирів тощо. С. Петлюра звертав увагу російського керівництва на потребу заміщення українцями командного складу в українізованих військах. Створення в Києві Української школи прапорщиків не могло зарадити браку національно свідомих командних кадрів.

Більш повно й послідовно українізацію здійснив лише 34-й армійський корпус на Південно-Західному фронті. Його командир — генерал П. Скоропадський — був досвідченим воєначальником і нащадком давнього козацького роду. Він застосував принципово новий підхід до українізації свого корпусу, намагаючись комплектувати українцями навіть офіцерський

склад. Українізація корпусу розпочалася в серпні 1917 р., після його виведення до армійського табору на Поділлі. Але 10 листопада П. Скоропадський доповідав командуванню, що «офіцерів і зараз майже немає... бойових унтер-офіцерів також немає, а рядові вояки, як і решта складу, увесь час змінюються: неукраїнці йдуть, а українці прибувають на їх місце». У цьому корпусі, який неофіційно називали 1-м Українським, також відчувався антагонізм між вояками-українцями й офіцерами-росіянами. В. Кедровський згадував, що «корпусна рада й дивізійні, здається, ставилися до більшості старшин і почасті самого Скоропадського з певною резервою, тому в корпусі продував внутрішній холодок й не було потрібної спайки між всіма частинами корпусу».

Улітку — восени 1917 р. переважна більшість українізованих дивізій залишалася з'єднаннями російської армії, які отримували порівняно більшу частку українського поповнення. Це спричиняло розчарування серед тих військовиків-українців, які зрозуміли сутність такої політики. Так, комітети одного з українізованих полків ухвалили «дбати про повну до кінця українізацію, себто про зміну всіх неукраїнців, які займають важливі посади». Українська військова конференція 9-ї армії визнала «існуючу систему українізації такою, що не відповідає нашим завданням формування українських військ у воєнному розумінні останнього з огляду на те, що ця система лише тимчасово зосереджує на окремих відтинках фронту вояків-українців без командного українського складу і не дає Україні власних військ».

Українізація відбувалася не лише на фронті, а й у заплілі. У столиці України явочним порядком було створено 2-й Український полк ім. П. Полуботка, який російське командування відмовилося визнати військовою частиною. У липні 1917 р. полк виступив проти Тимчасового уряду й здійснив спробу зайняти Київ, але був роззброєний російськими військами. 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького за наказом свого

командира — підполковника Ю. Капкана — також узяв участь у роззброєнні полуботківців. Після відправки останніх на фронт полк ім. Б. Хмельницького також вирушив на позиції. А вже на початку листопада оголосив себе українським дислокований у Києві 1-й Георгіївський запасний полк, укомплектований кавалерами найвищої в російській армії військової нагороди.

Активну роботу з формування національних частин здійснювала одеська військова рада на чолі з І. Луценком. Як відзначав сучасник, ця організація мала на меті «створити передусім українську армію не шляхом українізації російських частин, а шляхом виділення українців в особливі українські частини». Завдяки клопотанню військової ради в липні 1917 р. в Одесі розпочалося формування українського партизанського загону, який невдовзі дістав назву 1-го гайдамацького куреня Запорізького козацтва. На початку вересня головний начальник Одеського військового округу доповідав командуванню, що «вісім сотень партизанського загону згуртовані, організовані, пов'язані дружньо і злітовані залізною дисципліною». З добровольців розпочалося формування запасного гайдамацького куреня. Невдовзі обидва курені й запасний кулеметний батальйон було об'єднано в Українську запасну бригаду, командиром якої став підполковник В. Поплавко, активний учасник українського руху в Одесі. Замість відправлення на фронт командування залишило гайдамаків для несення охоронної служби в Одесі.

В інших містах України також з'явилися українські частини й підрозділи. У Житомирі вояки-українці 4-го запасного полку оголосили себе 4-м Українським запасним полком ім. П. Сагайдачного. В Умані 14-й запасний полк перейменовувався на 5-й Уманський український полк ім. І. Гонти. У Чернігові 13-й запасний полк здійснив українізацію явочним порядком. Навіть у Москві з вояків-українців місцевої залози було створено Запорізький полк.

Український рух розгорнувся й на військово-морському флоті. Серед кораблів Балтійського флоту значні українські осередки існували на ескадрених міноносцях «Україна» й «Гайдамак». Піднесення національного руху змусило командування дозволити українізацію крейсера «Світлана». На Чорноморському флоті гасла національного відродження підтримали команди крейсерів «Прут» і «Пам'ять Меркурія», лінійного корабля «Воля», міноносця «Завидний», броненосців «Синоп» і «Пантелеймон». Однак атмосфера анархічної вольниці, яка царувала на флоті, перешкоджала українізації. Матросів значно більше цікавила соціалістична революція, аніж національна ідея. Бійці Чорноморського куреня, виїжджаючи до Києва, привітали «революційний Петроград» і висловили впевненість, що за необхідності весь Чорноморський флот «взьметься за зброю і виступить проти контрреволюції».

Після петроградського перевороту російське командування зняло всі обмеження з українізації. 19 листопада делегація Генерального Секретаріату підписала угоду про співпрацю з керівництвом Ставки. Вояки-українці дістали право виділятися в окремі роти, батальйони, ескадрони, полки й навіть цілі дивізії. Українізації підлягали не лише стройові частини, але й штаби разом із дивізійними управліннями. Було дозволено також поступову передислокацію всіх українізованих частин на Південно-Західний і Румунський фронти.

Більшовицький уряд спершу не чинив перешкод створенню українських частин. У Москві розпочалося формування 1-го Чигиринського українського полку, а 7-й важкий гарматний дивізіон було реорганізовано в Український гарматний дивізіон ім. Д. Апостола. Та найбільш інтенсивно організація українських частин відбувалася в цей час у Петрограді. До кінця листопада в російській столиці виникли українські полки ім. П. Орлика та ім. Т. Шевченка, формувався стрілецький полк Вільної України, було створено окремий кулеметний батальйон з українців 1-го й 2-го кулеметних запасних полків

та українізовано 4-й важкий гарматний дивізіон. Відомий громадський діяч С. Жук свідчив, що в складі петроградської залоги було сформовано ще два українські полки: ім. І. Мазепи та ім. К. Гордієнка (ці відомості не такі вже й неймовірні, зважаючи на величезну кількість вояків-українців у Петрограді).

Проте адміністративно-організаційні перепони на шляху створення національних частин зникли саме тоді, коли централізоване управління російською армією вже перестало існувати. Наприкінці 1917 р. дезорганізовані війська більше не виконували наказів командування, тож здійснити плано-мірну українізацію було неможливо. Умови для зведення воєдино українізованих частин, забезпечення їх матеріально-технічною базою й ротації офіцерських кадрів не могли бути створені, допоки національні війська залишалися в складі зруйнованої анархією російської армії.

Одразу після петроградських подій український уряд усунув російських генералів від командування Київським та Одеським військовими округами, що створило сприятливі умови для національного військового будівництва. Новим командувачем Київського військового округу (КВО) було призначено підполковника В. Павленка — колишнього начальника загону повітряної охорони при російській Ставці Верховного головнокомандування й активного учасника українського військового руху. Командувачем Одеського військового округу став начальник 12-ї кавалерійської дивізії генерал Ю. Єлчанінов, який погодився виконувати накази української влади. Фактичним керівником Одеського військового округу (ОВО) став колишній член УВГК і командир гайдамацької бригади підполковник В. Поплавко, призначений комісаром при штабі ОВО. Переважна більшість російських офіцерів, які служили в штабах обох округів, залишилася на своїх посадах й підпорядкувалася українській владі.

У складі українського уряду після проголошення УНР було створено окреме військове відомство на чолі із С. Петлюрою.

Усупереч усім вимогам соціалістичних доктринерів щодо демократизації армії С. Петлюра намагався сформуванати збройні сили УНР на засадах відновлення військової дисципліни. 21 листопада своїм першим наказом на посаді керівника генерального військового секретарства він скасував виборність командного складу в українському війську. 29 листопада С. Петлюра віддав наказ про встановлення внутрішнього розпорядку та «національної військової дисципліни» у збройних силах УНР. Українські вояки мали беззастережно виконувати накази офіцерів усіх рангів, зобов'язаних, своєю чергою, виказувати товариське ставлення до рядових козаків.

На цей час в українських військових формуваннях уже склалася традиція вживання термінології козацької доби. Батальйон називали куренем, роту — сотнею, відділ — чотою. Замість офіцерських звань російської армії повернулися козацькі назви військових рангів на кшталт «хорунжий», «сотник». Офіцерів за традицією було прийнято називати старшинами, а вояків — козаками. Надзвичайно популярним в українському війську стало слово «гайдамаки». «Багато слово це говорить українському сердцю. В XVIII столітті гайдамаками пани [називали] українських кріпосних селян, які складали на манер козаків дружини для боротьби зі своїми грабіжниками за землю і волю... — писав український часопис. — Тепер же, коли Україна повернула собі свободу, завела свою армію — гайдамаками вона стала називати солдатів українських військ... Гайдамаки — це українська революційна армія, підпорядкована Центральній Раді. Гайдамаки — наша гордість і надія, вони наші діти, сини і брати».

На початку грудня 1917 р. стартувало формування Генерального штабу — центрального органу управління збройних сил. Його начальником став уродженець Полтавщини — генерал Б. Бобровський. Випускник імператорської академії Генштабу, він провів тридцять років на російській військовій службі, брав участь у війні з Японією та кампанії 1914—

1916 рр., служив переважно на штабних посадах. Генерал майже не володів українською мовою, але в 1917 р. очолював українську військову громаду у Двінську. Через транспортні труднощі Б. Бобровський не зміг одразу після призначення прибути до Києва. За його відсутності обов'язки начальника Генштабу виконував перший генерал-квартирмейстер, підполковник Є. Кельчевський — талановитий офіцер Генштабу і переконаний федераліст. Другим генерал-квартирмейстером було призначено підполковника О. Сливинського — активного учасника українського військового руху й члена партії соціалістів-революціонерів.

Складне становище, яке склалось у російській армії, змушувало багатьох офіцерів клопотати про перехід на українську службу. Але для багатьох із них це було лише способом позбутися революційних порядків. Так, до лав української кінної бригади в Гжатську перейшло чимало російських офіцерів, які хотіли таким чином дістатися на південь і вирушити далі на Дон. Голова української ради 5-ї армії невдовзі після петроградського перевороту повідомляв до Києва: «Останнім часом до армійської ради звертається багато офіцерів щодо переведення до українських частин... Просимо без посвідчення тутешніх рад не приймати офіцерів в українське військо, позаяк кращі сили залишаються тут, в Київ тікають ті, хто став українцем лише при більшовиках». Начальник мобілізаційного відділу українського Генштабу капітан М. Удовиченко свідчив: «В інспекторський відділ військового міністерства приходило кожного дня на прийом до 400—500 офіцерів... Українською мовою розмовляла переважно молодь. Люди ж похилого віку та в чинах просили розмовляти з ними російською. Для молоді вакансій було багато, й здебільшого вона отримувала призначення до нового місця служби. Ті ж люди, які кинули командування на фронті великими частинами, починаючи з полку і вище, вимагали «відповідної посади» (відповідної служби), але це було важче, оскільки Генеральний

штаб ще не починав здійснювати своїх організаційних планів і справа відкладалася. Елемент, окрім молоді, загалом був не ідейний з боку національного; з більшовиками і то не всі хотіли битися, не кажучи вже про те, що “самостійна” Україна для багатьох була жупелом¹».

Старші офіцери, які вирішили пов’язати свою долю з українською справою, обійняли відповідальні посади в збройних силах УНР. Так, призначений Головним начальником російської артилерії генерал барон С. Дельвіг перейшов на українську службу й став інспектором артилерії військ УНР. Інспектор автомобільних частин Південно-Західного фронту генерал Н. Ніколич був призначений інспектором автомобільних військ УНР. Але брак національно свідомих, професійно підготованих військових кадрів нерідко призводила до призначення на найвищі посади офіцерів, які залишалися байдужими до національної справи й не надто співчували ідеї української державності. За свідченням співробітника українського Генштабу, унаслідок цього «в установах Генерального штабу запанували хаотичність, суперечки, політика, недбальство, саботаж». В. Кедровський відзначав, що «переповнення українських військових центральних інституцій, а за ними й місцевих “золотопогонниками”, символом контрреволюції, “єдиної Росії” та царизму <...> впливало на українські військові маси негативно та пособляло більшовицькій пропаганді в обвинуваченню Центральної Ради в контрреволюційності».

Незважаючи на нестачу кадрів, організаційна робота зі створення національних збройних сил не припинялася. Комісія офіцерів 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького підготувала словник української військової термінології. Керівництво військового секретарства спільно з представниками Всеукраїнської ради військових депутатів розробляло статут

¹ Опудалом. — Тут і далі прим. ред., якщо не вказано інше.

українського війська. 9 грудня наказом С. Петлюри було запроваджено зовнішні відзнаки національних збройних сил: усі офіцери та вояки повинні були носити на головному уборі жовто-блакитну стрічку. Усі ці заходи мали не лише створити умови для подальшого військового будівництва, а й сприяти патріотичному піднесенню у військах, які підпорядкувалися на той час українському урядові.

На початку листопада 1917 р. у Києві перебувало лише кілька українських військових формувань: 1-й Георгіївський український запасний полк і 3-й курінь 1-го Українського запасного полку. У ході зміни влади Центральної Раді підпорядкувалася Українська школа прапорщиків, яка невдовзі дістала назву 1-ї Української військової школи ім. Б. Хмельницького. На базі 5-ї Київської школи прапорщиків було відкрито 2-гу Українську військову школу. З юнкерів російських військових училищ, які виявили бажання перейти на українську службу, було створено збірну Українську школу прапорщиків.

Заклик українських військових організацій захистити Центральну Раду в листопаді 1917 р. знайшов палкий відгук серед вояків-українців на фронті. Начальник штабу однієї з українізованих дивізій повідомляв: «Люди, наелектризовані національним почуттям, рвуться підтримати Центральну Раду і навести лад в Україні». Не рахуючись із заборонами та погрозами командування, окремі частини самочинно вирушили до Києва. До початку грудня в столицю України прибули 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького, 2-й Український полк ім. П. Полуботка (колишній 621-й Немирівський полк), Гайдамацький полк ім. П. Сагайдачного, Український сердюцький полк ім. П. Орлика, полк ім. Т. Шевченка, кінний полк Вільної України, 1-й Український курінь смерті, курінь ім. Т. Шевченка, Чорноморський курінь ім. П. Сагайдачного, кулеметний курінь, 4-й важкий гарматний дивізіон ім. Т. Шевченка, 7-й важкий гарматний дивізіон ім. Д. Апостола. У складі київської залоги було створено також 1-й Український панцерний диві-

зіон. Розпочалося формування Галицько-буковинського куреня з полонених-українців австрійської армії. З підрозділів державного ополчення було створено Український вартовий полк ім. І. Виговського.

Підпорядкування вищих військових установ українській владі дозволило С. Петлюрі й підполковникові В. Павленку розпочати планомірне військове будівництво. Наприкінці листопада 1917 р. на базі зосереджених у Києві українських частин було створено Сердюцьку дивізію (за назвою гетьманської гвардії XVIII ст.). До складу дивізії увійшли спершу чотири полки: 1-й Український ім. Б. Хмельницького, 2-й Український ім. П. Полуботка, 1-й Український запасний і 1-й Георгіївський запасний. За сердюцькими частинами зберігалися «іменні» назви, але без нумерації. При цьому 1-й Український запасний полк було перейменовано на полк ім. П. Дорошенка, а 1-й Георгіївський запасний полк — на Георгіївський ім. І. Богуна. На початку грудня до складу дивізії включили також 1-й Український курінь смерті, курінь ім. Т. Шевченка, гарматну бригаду ім. М. Грушевського, 72-й важкий гарматний дивізіон, панцерний дивізіон, а також саперну сотню та гірську батарею.

Отаманом Сердюцької дивізії було призначено Ю. Капкана, який 28 листопада уже видав свій перший наказ на цій посаді. Начальником штабу сердюків став штабс-капітан С. Хилобоченко, який раніше командував куренем у полку ім. Б. Хмельницького. Та оскільки до революції С. Хилобоченко був лише офіцером обозного батальйону й зовсім не мав досвіду штабної роботи, невдовзі його змінив на цій посаді підполковник В. Сальський — офіцер Генштабу, який протягом усієї війни служив у штабах вищих військових з'єднань російської армії. Виходець із дворянської родини на Волині, він був сповнений бажання прислужитися своїй батьківщині. Фактично саме В. Сальський і займався організаційними справами сердюків.

У Сердюцькій дивізії не існувало виборності командного складу. З метою підтримання військової дисципліни щодня

в частинах і підрозділах вели п'ятигодинні стройові заняття. Мова діловодства та команд була українською. Водночас сердюцькі полки не уникли революційних порядків: діяли виборні ради, були дозволені політична агітація й робота осередків Селянської спілки.

Соціал-демократична «Робітничка газета» вустами офіцера богданівців М. Галагана критикувала створення сердюцьких військових частин як «затію цілком буржуазних кіл громадянства чи їх прихвостнів» і закликала революційну демократію «об'явить цим буржуазним намірам найрішучішу війну». Але С. Петлюра сподівався створити із сердюків зразкові військові частини, здатні стати на захист батьківщини й революції. Ю. Капкан у наказі частинам дивізії сповістив, що єдиною метою українського вояка має бути прагнення «закріпити за собою волю нашого народу». «Москалі, німці, поляки і навіть ті великі соціалісти, більшовики, пішли проти нас. Вони сказали, що ми вашу силу дезорганізуем... Майте це все на увазі, і коли зараз на нас позирає весь мир, то докажемо миру, хто ми і що ми, — підкреслив командир сердюків. — Без доброї згоди з сусідами ми жити не можемо, а сусіди будуть з нами в згоді тоді, коли ми своєю діяльністю заслужимо назви доброго міцного сусіда для сусідів і страшного для ворогів».

З району Вітебська в розпорядження уряду УНР прибула 156-та піхотна дивізія, сформована переважно з українців. У складі 17-го корпусу дивізія мала вирушити на придушення більшовицького виступу в Петрограді, але вояки відмовилися виконувати накази російського командування й організовано виїхали до України. Упродовж кількох днів дивізія українізувалася. «Як це сталося, я вже не пам'ятаю, що всі московські офіцери чомусь зникли, москалі-солдати також», — згадував один з офіцерів-українців. Начальник 156-ї дивізії — генерал М. Жолондзіовський, поляк за походженням, — заявив про готовність виконувати накази української влади. У середині

листопада дивізія прибула до Коростеня, де підпорядкувалася командувачеві КВО — підполковникові В. Павленку.

В Одесі в розпорядження уряду УНР перейшла Українська запасна бригада, у місті Куп'янськ на Харківщині — 1-й Запорізький полк, який саме прибув із Москви. Одеським гайдамакам було доручено підтримувати лад у Причорномор'ї, а запорожців залишили на Харківщині охороняти східні кордони української республіки.

Формування нових частин стало одним із головних напрямів діяльності військового відомства УНР. 1-й Український запасний полк старого складу на початку грудня було розформовано й натомість створено три нові українські запасні полки в Кременчуці, Харкові й Чернігові. С. Петлюра наказав українізувати низку розташованих на теренах України й Росії запасних полків. Окрім того, у Катеринославі, Миколаєві й Єлисаветграді було розпочато формування гайдамацьких полків, а в Херсоні й Тирасполі — гайдамацьких куренів. Підрозділи державного ополчення, які переважно несли охоронну службу, також мали українізуватися.

Проте боєздатність багатьох запасних частин, які підлягали українізації, була надзвичайно низькою. Занепад військової дисципліни призвів до того, що навіть стройові заняття в деяких із них не проводили. Лише частина полків українізувалася, решта відмовилася від націоналізації або ж обмежилася «перелицюванням» на українські військові частини. Траплялося, що українізовані на папері полки більше підтримували «пролетарську революцію», аніж Центральну Раду. Лише в гайдамацьких формуваннях настроїв був кращим. Утім, після багатомісячної політичної невизначеності навіть сформовані в ім'я боротьби за українську державність частини нерідко вагалися між підтримкою Центральної Ради та симпатією до більшовицьких гасел.

До створення національних збройних сил С. Петлюра намагався залучити частини російської армії, які українізувалися.

Їхня розосередженість на різних фронтах ускладнювала транспортування до України. Однак найбільша кількість дивізій, які підлягали українізації, перебували в складі військ Південно-Західного й Румунського фронтів, частково або й повністю розташованих на українських землях і непідвладних більшовицькому уряду. 18 листопада головнокомандувач Південно-Західного фронту — генерал Н. Володченко — уклав угоду з Генеральним Секретаріатом про встановлення «ділових відносин». Керівник Румунського фронту — генерал Д. Щербачов — також розглядав можливість співпраці з урядом УНР. Але при цьому обидва російські воєначальники не мали наміру знімати з позицій українізовані частини чи допускати втручання української влади в оперативне керівництво військами.

Посилаючись на необхідність підтримання правопорядку на Правобережжі, С. Петлюра звернувся до командування Південно-Західного фронту з проханням передати в розпорядження української влади 34-й корпус. На цей час корпус генерала П. Скоропадського вже майже закінчив українізацію в тиловому районі на Поділлі й налічував близько 25 000 вояків. 12 листопада ці війська отримали наказ вирушити на фронт, але вояки під впливом звістки про збройну боротьбу в Києві ухвалили підкорятися лише Центральній Раді. Спершу командування Південно-Західного фронту відмовилося передати 34-й корпус українській владі, але С. Петлюра наполягав на потребі виділити в розпорядження Генерального Секретаріату принаймі одну дивізію. 20 листопада в штабі фронту за участю С. Петлюри відбулася нарада, на якій було вирішено розділити корпус: 104-ту дивізію скерувати на позиції, а 153-тю передати командувачеві Київського військового округу для охорони тилового району.

Таке рішення произвело до масових протестів серед вояків 104-ї дивізії, які вимагали відправити їх до Києва на захист Центральної Ради. «Незважаючи на мою категоричну вимогу, корпус роз'єднуватися не хоче, вбачаючи в цьому бажан-

ня знищити український корпус», — доповідав командуванню П. Скоропадський. Коли ж почалося транспортування 104-ї дивізії, частина вояків замість від'їзду на фронт вирушила до Києва. Після цього й інші частини відмовилися виступати на позиції, зупинившись на залізничних станціях у Калинівці й Шепетівці. Командування не мало змоги примусити вояків вирушити на фронт, але й передати 104-ту дивізію в розпорядження уряду УНР відмовлялося. Невизначеність становища деморалізувала вояків, у частинах почастішали випадки порушення військової дисципліни.

На Румунському фронті генерал Д. Щербачов погодився відправити до України лише 9-ту кавалерійську дивізію, яка перебувала в тиловому районі. Це військове з'єднання не підлягало українізації, але здебільшого складалося з українців. Зворушення, які відбулися в дивізії через звістку про відправлення в запілля, перешкодили її своєчасній передислокації. Однак іще раніше з Румунського фронту до України було виведено 3-тю й 12-ту кавалерійські дивізії, що значною мірою склалися з українців. Обидва військові з'єднання формально не підлягали українізації, але фактично перебували в розпорядженні командувача Одеського військового округу й за сприятливих умов могли стати основою для формування української кінноти.

Аби усунути протидію російського командування своїм розпорядженням і водночас забезпечити українські землі від багатотисячних полчищ розпропаганованого вояцтва, С. Петлюра вирішив підпорядкувати Південно-Західний і Румунський фронти уряду УНР. Це рішення виглядало логічним ще й тому, що після розпаду централізованого армійського управління війська обох фронтів могли отримувати матеріальне й продовольче забезпечення з України. 4 грудня Генеральний Секретаріат розглянув можливість об'єднання Південно-Західного й Румунського фронтів у єдиний Український фронт «для кращого переведення справи тимчасового замирення

і охорони України». 6 грудня уряд УНР оголосив про створення Українського фронту, пояснивши цей крок необхідністю об'єднання зусиль для укладення й дотримання перемир'я на якомога більшій частині лінії фронту.

Фактично Український фронт існував лише номінально: поділ на два окремі фронти зберігався, жодного апарату управління новим військовим об'єднанням не було створено, а відносини уряду УНР із командуванням обох фронтів залишалися вкрай невизначеними. Однак С. Петлюра повідомив органам військової влади, що має намір перевести на Український фронт усі українізовані з'єднання та частини з російської армії. Неукраїнським військам Південно-Західного та Румунського фронтів уряд УНР пропонував залишатися на позиціях і «виконувати совісно і чесно свої обов'язки по охороні Українського фронту, бо спільна охорона цього фронту захищає спільні інтереси народів всієї Росії».

Більшовицький «главковерх» Н. Криленко відмовився визнати створення Українського фронту. Пересилаючи до Раднаркому повідомлення Генерального Секретаріату, він зазначив: «Цю постанову мені передали сьогодні, на що я відповів, що знаю один, лише один фронт, за який несучи відповідальність...» Більшовицький уряд схвалив позицію «главковерха». Л. Троцький у розмові по прямому дроту повідомив Н. Криленку, що питання про створення Українського фронту «має залишатися відкритим до визначення волі всіх зацікавлених областей демократичним шляхом».

Вартість подібних заяв стала зрозумілою, коли в Ставці відхилили пропозицію С. Петлюри відправити до України 21-й армійський корпус, який здійснював українізацію на Північному фронті. Не допомогла й готовність військового секретаря УНР надіслати натомість на північ «революційний» 2-й Гвардійський корпус зі складу військ Південно-Західного фронту. Н. Криленко заявив про неможливість подібної переміщення, посилаючись на міркування оперативного харак-

теру, перевантаженість залізниці та умови перемир'я з Центральними державами.

Водночас більшовицькі господарі Ставки дали зрозуміти С. Петлюрі, що вважають його втручання в керування військами Південно-Західного фронту неприпустимим. У зверненнях до армійських установ командування Ставки дедалі частіше звинувачувало уряд УНР у «дезорганізації» фронту. Цей тон підхопили численні військово-революційні комітети, які зайняли позицію неприхованої ворожості до української влади.

12 грудня С. Петлюра був змушений телеграфувати до Ставки: «З кожним днем все більше виявляється, що більшість моїх розпоряджень, які стосуються покращення матеріального і правового становища української революційної демократичної армії, а також розпоряджень, в яких я доводжу до відома про ті заходи з покращення становища трудової демократії, які здійснює центральний демократичний орган Української республіки — Центральна Рада і Генеральний Секретаріат — систематично затримуються революційними комітетами. Вважаючи такі дії революційних комітетів неприпустимими, пропоную негайно вжити заходів до їх припинення, в іншому разі я змушений буду зі свого боку для захисту прав українських вояків, велінням долі закинути далеко від своєї батьківщини, вжити ті заходи, які мають у моєму розпорядженні, що для мене є у вищій мірі небажаним».

Однак це застереження не вплинуло на більшовицьке керівництво. Раднарком не міг допустити підпорядкування українській владі двох найбільших фронтів російської армії, та ще й в умовах військово-політичного конфлікту з урядом УНР. Уже наприкінці 1917 р. більшовики доклали всіх зусиль, аби перешкодити розбудові українських збройних сил.

ПЕРША ВІЙНА З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ

На словах толерантні в національному питанні, більшовики після приходу до влади швидко виявили намір примусити Україну до «революційно-пролетарської єдності». Небажання Центральної Ради брати участь спільно з більшовиками в боротьбі проти козачого Дону спричинило серед прихильників радянської влади хвилю звинувачень у «контрреволюційності» на адресу уряду УНР. Оскільки в Україні більшовицька партія була за своїм національним складом переважно російською, більшість її членів вороже ставилася до самої ідеї відновлення української державності. І хоча в середині листопада 1917 р. більшовицький уряд — Рада народних комісарів — урочисто визнав право народів колишньої імперії на національне самовизначення, конфлікт Раднаркому з Центральною Радою був неминучим.

З листопада 1917 р. більшовики та їхні прибічники створювали в багатьох містах України революційні або військово-революційні комітети (ВРК). Проголосивши своєю метою встановлення радянської влади, ревкоми спиралися передусім на розпропагованих вояків тилових залог. На цей час численні запасні полки, розташовані на теренах України, перетворилися на юрби одягнених у вояцькі шинелі людей, головним заняттям яких була участь у мітингах і маніфестаціях. Цілі військові частини, зокрема 3-й авіаційний парк у Києві, 30-й запасний полк у Харкові, 271-й запасний полк у Катеринославі, 40-й і 49-й запасні полки в Одесі, 45-й запасний полк у Миколаєві, ухвалювали резолюції на підтримку радянської влади й ленінської партії.

Однак хоча солдати вітали боротьбу з «контрреволюцією» й присягалися захищати радянську владу, вони не квапилися ризикувати життям заради «пролетарської диктатури». Як делікатно згадував один із більшовиків, «наші гасла в групах вояків набували інколи шкурницького характеру». Уся боротьба вояцької маси з «контрреволюцією» зводилася переважно до погромів і грабунків, хвиля яких прокотилася містами України наприкінці 1917 р. У Ніжині вояки розграбували склади вина й упродовж кількох днів безчинствували на вулицях міста, погрожуючи розправою офіцерам і «буржуям». У місті Короп Ніжинського повіту вояки залоги й місцеві жителі вчинили погром, у ході якого розграбували три десятки крамниць. В Умані подібним чином було розграбовано близько 80 єврейських крамниць. У Дубні ледь вдалося попередити єврейський погром, до якого підбурювали вояки місцевої залоги.

Однак більшовики відводили важливу роль у своїх планах не лише військовим частинам, а й Червоній гвардії — озброєним робітничим загонам, що існували на цей час на багатьох промислових підприємствах. Назва «Червона гвардія» виникла ще під час першої російської революції 1905—1907 рр.: так називалися бойові робітничі дружини, створені для збройної

боротьби з царатом. Після Лютневої революції в багатьох містах Росії були організовані загони робітничої міліції, які несли охоронну службу на підприємствах. Більшовики спершу намагалися перетворити робітничу міліцію з охоронців правопорядку на борців із «контрреволюцією». Але коли з'ясували марність цих спроб, ленінській партії довелося створювати окремі воєнізовані робітничі формування, які й назвали Червоною гвардією.

В Україні найбільш численні загони Червоної гвардії існували в таких великих промислових центрах, як Катеринослав, Одеса, Харків і Київ. На початку грудня 1917 р. на теренах української республіки налічувалося близько 12 000 червоногвардійців. Переважна їхня більшість припадала на південні губернії — Катеринославщину й Херсонщину. Ці формування мали виразний політичний характер. Так, в Одесі робітники озброювалися для «захисту класових інтересів пролетаріату в боротьбі з капіталізмом і буржуазією». У Харкові пролетарі об'єднувалися в червоногвардійські загони, «щоб зі зброєю в руках за необхідності можна було обстоювати завоювання робітників і не дати буржуазії задушити революцію». Можливість отримати у своє розпорядження зброю в бурхливі революційні часи нерідко вже сама по собі спонукала робітників записуватися до Червоної гвардії.

У Києві більшовики вже на початку грудня 1917 р. розпочали підготовку до збройного перевороту. Незважаючи на чисельну перевагу військ Центральної Ради, організатори повстання планували перехопити ініціативу за допомогою розташованих на Печерську військових частин, а також використати для обстрілу столиці розташовану на лівому березі Дніпра далекобійну важку артилерію. Частина більшовиків навіть розраховувала викликати до Києва з Правобережної України війська 2-го Гвардійського корпусу, який вважали найбільш «збільшовиченим» з'єднанням на Південно-Західному фронті. Але спроба вчинити заколот була попереджена

в ніч на 13 грудня діями українських вояків, які роззброїли «революційні» підрозділи й вислали їх до Росії.

Зазнав невдачі й збройний виступ Червоної гвардії в Одесі. Тривалий час відносини між представниками УНР і місцевими радянськими органами влади залишалися доброзичливими: голова губернської української ради В. Чеховський і комісар Одеського військового округу підполковник В. Поплавко прагнули будь-що уникнути конфронтації з більшовиками. Але відмова української влади допомагати в організації військової експедиції на Дон зумовила обурення найбільш радикальних прихильників «пролетарської революції», які спробували вчинити переворот. На світанку 13 грудня загони озброєних робітників-червоногвардійців почали займати центральні вулиці міста й проходи в порт. Уранці наступного дня за наказом українського командування до центру міста було виведено 2-й Гайдамацький пластунський полк. На вулицях Одеси спалахнули збройні сутички, однією з перших жертв яких став начальник штабу червоної гвардії М. Кангун. Гайдамакам вдалося витіснити червоногвардійців у портовий район, після чого представники української влади розпочали переговори про припинення бойових дій. Було досягнуто порозуміння: обидві сторони вивели свої військові сили з центру міста.

Більшовики в цей час намагалися підпорядкувати собі війська російського Південно-Західного фронту, розташовані на Правобережній Україні. Фронтіві військово-революційні комітети усіяко протидіяли українським військовим організаціям. Протистояння загострилося, коли на початку грудня 1917 р. уряд УНР оголосив про об'єднання Південно-Західного та Румунського фронтів у єдиний Український фронт. Цей крок Центральної Ради спричинив серйозне невдоволення більшовиків, які побачили в діях української влади загрозу своєму впливу в армії. Такі військові формування, як 2-й Гвардійський корпус, 2-га Фінляндська й 126-та дивізії, заявили про готовність підтримати силою зброї владу радянського уряду.

На початку грудня 1917 р. військово-революційні комітети за підтримки частин російської армії встановили свою владу в прифронтових містах Волині й Поділля (Дубно, Сарни, Волочиск, Проскурів та ін.). Надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту, що відбувся 1—7 грудня в Бердичеві, відхилив спроби підпорядкувати Південно-Західний фронт уряду УНР і відмовився визнати Центральну Раду найвищим органом влади в Україні.

Але вже в середині грудня українізовані частини розігнали фронтовий і кілька армійських ВРК, дезорганізувавши таким чином діяльність більшовицьких осередків на фронті. Важливу роль у цій операції відіграв українізований 34-й корпус генерала П. Скоропадського, який був головною військовою силою Центральної Ради на Правобережній Україні. 16 грудня вояки-українці 153-ї Української дивізії роззброїли підрозділи 2-го Гвардійського корпусу, які прямували до штабу Південно-Західного фронту. Решта «революційних» гвардійців залишилася в жмеринському районі, не поспішаючи на допомогу своїм товаришам. Аби не допустити 2-й Гвардійський корпус до Вінниці, українські вояки розібрали залізничну колію між Гніванню та Браїловим. Тривалий час у цьому районі відбувалися лише незначні сутички.

Схожим чином розгорталася подія на Румунському фронті, де українізовані формування в ніч на 17 грудня заарештували частину членів фронтового ВРК. Це підштовхнуло керівника цього фронту — генерала Д. Щербачова — підпорядкуватися розпорядженням української влади.

Конфлікт між більшовиками й Центральною Радою ще дужче загострився після того, як уряд УНР дозволив козачим частинам на фронті повертатися додому через українські землі. Оскільки донське козацьке військо на чолі з А. Каледіним не визнало радянську владу, більшовики концентрували проти Дону червоногвардійські загони й активно готувалися до бойових дій. Але Центральна Рада відмовилася пропускати більшовицькі загони через територію УНР.

У відповідь на таку позицію українського уряду більшовицькі керманічі вирішили ігнорувати суверенітет УНР. 15 грудня Раднарком ухвалив: «Війська проти Каледіна рухаються через Україну, не рахуючись з наслідками...» Л. Троцький указував «главковерху» Н. Криленку: «Ми очікуємо від Вас рішучих дій в тому сенсі, щоб забезпечити наші війська на Україні від контрреволюційних зазіхань Ради». Усі «революційні» війська мали вирушити до Харкова, де планували створити штаб для керівництва боротьбою проти А. Каледіна.

16 грудня Раднарком ухвалив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради», розроблений комісією в складі В. Леніна, Й. Сталіна і Л. Троцького. Хоча маніфест розпочинався урочистим повідомленням про беззастережне визнання радянським урядом Української Народної Республіки, його автори звинувачували Центральну Раду у «двозначній буржуазній політиці», дезорганізації фронту й допомозі ворогам радянської влади. Цей документ містив ультимативні вимоги до уряду УНР: відмовитися від спроб створення Українського фронту, дозволити перекидання радянських військ із фронту на Дон і натомість не пропускати туди козачі частини, а також припинити роззброєння «революційних» загонів в Україні. Революційний польовий штаб при Ставці верховного головнокомандувача дістав вказівки розпочати підготовку до воєнної операції проти уряду УНР, навіть не чекаючи відповіді Генерального Секретаріату.

Уряд УНР відхилив усі пункти більшовицького ультиматуму. «Генеральний Секретаріат рішуче одкидає всякі намагання народних комісарів вмішуватись у справу упорядкування державного й політичного життя в Українській Народній Республіці, — зазначив український уряд. — Претензії народних комісарів на керування українською демократією тим менше можуть мати яке-небудь виправдання, що ті форми політичного правління, які накидають Україні, дали на території самих народних комісарів такі наслідки, що цілком не викликають заздрості».

Ультиматум опинився в центрі уваги делегатів Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що відбувся в Києві 17—19 грудня. Більшовики не приховували намірів створити на з'їзді власний урядовий центр на противагу Генеральному Секретаріатові. З цією метою норми представництва на з'їзді було складено таким чином, щоб забезпечити більшість робітничим делегатам. Але селянські й військові організації відправили на з'їзд значно більшу кількість делегатів, ніж очікували його організатори. Це забезпечило більшість прихильникам Центральної Ради. Оскільки ж дії київських більшовиків після появи ультиматуму виглядали частиною режисованого з Петрограду плану державного перевороту, обуренню делегатів не було меж. Навіть чільний більшовицький діяч В. Шахрай був змушений із трибуни з'їзду назвати ультиматум «непорозумінням». Зрештою делегати оголосили цілковиту підтримку Центральній Раді й засудили політику народних комісарів, які «брутально порушують право українського народу на самовизначення та на вільне будівництво форм свого державного життя». Нечисленна більшовицька фракція залишила з'їзд і виїхала до Харкова.

18 грудня Раднарком ухвалив вважати Центральну Раду такою, що перебуває в стані війни з радянською Росією. Спроба Українського військово-революційного штабу в Петрограді виступити посередником для мирного врегулювання конфлікту не мала успіху. «Згода з Радою можлива лише за умови категоричної заяви Ради про її готовність негайно відмовитися від якої б то не було підтримки каледінського заколоту й контрреволюційної змови кадетської буржуазії», — повідомив Раднарком. За розпорядженням петроградського уряду, у російській армії було призупинено українізацію військових частин.

Розуміючи неминучість конфлікту з більшовиками, військовий секретар УНР С. Петлюра намагався передислокувати до України українізовані військові частини й з'єднання з різних куточків Росії. Проте зосередити ці війська для оборони Украї-

ни не вдалося: російська влада блокувала всі спроби вивести українські частини на батьківщину. Радянські комісари на Північному й Західному фронтах віддавали накази не допускати переїзду українізованих частин до України. На підконтрольних більшовикам землях почалося роззброєння українізованих військових формувань. У військах було розгорнуто репресії проти командного складу та членів українських військових рад.

Більшовики усвідомлювали, що боротьба з урядом УНР не обіцяє їм легкої перемоги. «Якщо виникне війна, то Росія не в змозі буде вести її і з Доном, і з Сибіром, і з Україною, і з іншими, — заявив на всеукраїнській нараді більшовицьких парторганізацій один із чільних київських більшовиків В. Затонський. — Поки що серед українців розколу немає й він не передбачається, а тому доведеться вести війну з українським народом, а більшовиків лише незначна жменька». «Ультиматум неминучий — іншого виходу немає й бути не може... — заявляв натомість Л. П'ятаков. — Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна безумовно важка, але відтягувати її не можна».

21 грудня В. Ленін призначив члена Раднаркому В. Антонова-Овсієнка керувати «операціями проти каледінських військ та їхніх спільників» (як згодом пояснив у спогадах В. Антонов-Овсієнко, під «спільниками» мали на увазі Центральну Раду). За планом радянського командувача, призначені для наступу на Дон військові сили мали зосередитись у Харкові, Куп'янську й Воронежі, водночас озброюючи Червону гвардію на Донбасі. «З Тер-Арутиньянцем було домовлено, що наступ на Київ відбудеться після попереднього зосередження достатніх сил на основному напрямку Гомель — Бахмач — Гребінка, відрізаючи Київ зі сходу, — згадував пізніше В. Антонов-Овсієнко. — Одночасно із заходу революційні війська наступатимуть на Київ від Шепетівки, Житомира, Жмеринки».

Поява на кордонах України радянських загонів не залишилася таємницею для українського уряду. Із середини грудня 1917 р. київська преса регулярно повідомляла про зосередження

більшовицьких військ у Гомелі й Брянську. «Більшовики збирають сили для походу на Україну... — писав український часопис. — Українці готувлять достойну одсіч тим, хто наступатиме проти Народної Республіки». На цей час військовому командуванню УНР підпорядковувалося близько 90 000 вояків, розміщених у різних регіонах України. Але чимало з них уже були розчаровані через нездатність уряду УНР забезпечити негайне проведення в країні соціально-економічних реформ або й байдужі до національного відродження. Кількість надійних бійців, здатних битися з більшовиками за національну справу, не перевищувала 20 000 осіб.

У боротьбі з більшовиками С. Петлюра розраховував на допомогу вояків-українців, які перебували поза межами України. 18 грудня він наказав воякам-українцям Північного фронту вжити заходів для знешкодження більшовицької загрози, доручивши їм «використовувати всі способи, які викликаються Вашим географічним становищем по відношенню до Петрограду, звідки насувається на Україну велика загроза». Але «географічне становище» розкиданих поза межами батьківщини вояків-українців не допомогло їм покінчити з більшовицьким урядом. Стан багатьох українізованих частин на Північному й Західному фронтах, цілковито дезорієнтованих «революційною» пропагандою, не дозволяв розраховувати на їхню активну участь в антибільшовицькій боротьбі.

Уже наприкінці грудня 1917 р. деякі розпропаговані з'єднання російської армії вирушили з Південно-Західного фронту вглиб України, виконуючи наказ радянського уряду. Але 1-й Український корпус генерала П. Скоропадського успішно затримав просування цих військ на Поділлі. Не виявивши надмірного бажання проливати кров за «пролетарську революцію», 2-й Гвардійський корпус розпочав переговори з українською владою про умови відправки додому. Лише вимога скласти зброю стримувала гвардійців від того, аби забути про ворожнечу до Центральної Ради й виїхати до Росії.

Зазнала невдачі й спроба більшовиків захопити залізничне сполучення на Чернігівщині, аби мати змогу перекидати свої військові сили проти Центральної Ради та А. Каледіна. У середині грудня радянський загін Р. Берзіна виїхав із Гомеля до вузлової залізничної станції Бахмач, але вояки несподівано відмовилися битися з українськими військами. «Не підемо проти України, а бажаємо бити клятих каледінців», — такою була відповідь рядових бійців на всі накази й вмовляння своїх командирів. У 19-му стрілецькому полку заворушення набули такого розмаху, що деякі вояки вже були готові заарештувати свого командира. Р. Берзіну довелося повернути своїх бійців назад до Гомеля, де з їхніх лав було усунуто всіх українців. Однак решта бійців не відзначалася надмірною ідейністю, оскільки, за словами Р. Берзіна, «усюди на перший план вояки висували свої матеріальні вимоги, не цікавлячись подальшою долею революції».

Та незважаючи на досягнуті успіхи, П. Скоропадський застерігав українське командування від недооцінювання більшовицької загрози. Генерал указував на стрімке зниження рівня боєздатності українізованих частин: «Для завдання удару більшовикам, для оволодіння Жмеринкою, Проскуровом, Рівне та ін. вузлами, що перебувають у руках більшовиків, потрібні невеличкі частини, переконані в тому, що вони роблять велику справу, частини патріотично, національно налаштовані. За поточних обставин підняти дух частин я особисто не в силах». 31 грудня П. Скоропадський звернувся до С. Петлюри: «Наполегливо прохаю допомогти військами, агітаторами, оскільки наші частини, хоча й повільно, але поступово розкладаються».

Деякі представники військового керівництва УНР сподівалися залучити до боротьби проти більшовиків розташовані на Правобережжі національні формування російської армії. Зокрема, у районі Житомира дислокувалися частини Чехословацького корпусу, які зобов'язалися підтримувати лад у районі свого постю. У населених пунктах Волині й Поділля формувалися збройні відділи 3-го Польського корпусу.

На відміну від російських частин, ці військові формування зберегли відносно боєздатність. Але чехи й словаки, прагнучи залишити свій корпус для боротьби за незалежність власної батьківщини, зовсім не бажали брати участь у збройній міжусобиці на теренах колишньої царської імперії. Польські вояки мріяли про відродження Речі Посполитої в кордонах XVII—XVIII ст. і не надто співчували відродженню української держави. Участь цих формувань в обороні України від нашествия розпропагандованого російського війська виглядала малоімовірною.

Перші ешелони російських червоногвардійців і матросів прибули до Харкова вже 21 грудня 1917 р. У місті на цей час панувала атмосфера цілковитої політичної невизначеності. Слобожанщина за III Універсалом Центральної Ради належала до УНР, але найвищим органом влади в Харкові фактично залишався військово-революційний комітет на чолі з відомим більшовиком Артемом (Ф. Сергєєвим). Уже в ніч на 22 грудня прибулі «революційні» матроси зайняли вокзал і взяли під свій контроль управління залізниці, пошту, центральний телеграф, телефонну станцію тощо. Це спричинило обурення багатьох демократичних організацій і представників політичних партій, які зажадали негайно вивести радянські загони з міста. Цю вимогу підтримали й деякі місцеві більшовики. Та поки громадські діячі радилися, як бути, уночі 23 грудня «революційні» загони захопили розташовані в Харкові панцерники. Оскільки вояки-українці харківської залоги оголосили нейтралітет, представники уряду УНР були змушені рятуватися від розправи втечею.

24 грудня до Харкова прибув радянський командувач В. Антонов-Овсієнко разом зі співробітниками свого штабу. Під впливом численних нарікань на грабунки й безчинства радянських загонів він згодом визнав: «На нас за мовчання місцевих більшовиків дивилися як на грабіжників». Намагаючись мобілізувати в Харкові якомога більше прихильників «пролетарської революції», В. Антонов-Овсієнко вирішив передусім заволодіти залізницею на проміжку Лозова — Павлоград —

Синельникове, а також зайняти Куп'янськ, Ізюм і Слов'янськ. Таким чином він розраховував встановити зв'язок із Донбасом і розірвати залізничне сполучення Дону з Україною. Після об'єднання своїх сил із донецькою Червоною гвардією, нарком збирався розгорнути наступ проти А. Каледіна.

Відповідно до плану В. Антонова-Овсієнка, загони харківських і петроградських червоногвардійців розгорнули наступ із Харкова вглиб південно-східної України. Наприкінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р. ці сили з боями захопили Лозову й Павлоград. Розташовані в цьому регіоні полк ім. П. Дорошенка та українізований 623-й Козеницький полк не змогли чинити належний опір червоним. Гайдамацький полк у Катеринославі був надто нечисленним для протидії вторгненню, а українські військові формування в Приазов'ї взагалі виявилися ненадійними й не бажали битися з більшовиками. Водночас радянські загони роззброїли 1-й Український козацький кінно-навчальний полк у районі Ізюма — Балаклеї, а також 1-й Запорізький полк у Куп'янську. Усе це відкривало червоним шлях на Донбас. Легкість цих перемог свідчила про військову слабкість Центральної Ради.

Становищем скористалося близько півсотні лівих делегатів Всеукраїнського з'їзду рад, які зібралися тим часом у Харкові. У столиці Слобожанщини вони об'єдналися з делегатами з'їзду рад Донецького й Криворізького басейнів і заявили про проведення власного Всеукраїнського з'їзду рад. Учасники цього з'їзду оголосили про встановлення в Україні радянської влади й поширення дії декретів Раднаркому на території української республіки, яку вважали невід'ємною частиною федеративної Росії. Імпровізована асамблея обрала навіть найвищий орган влади — Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України на чолі з Ю. Медведєвим. 26 грудня ЦВК Рад України повідомив Раднаркому про перебирання до своїх рук «усієї повноти влади на Україні», а наступного дня видав маніфест про встановлення в країні радянської влади.

Урядові функції при ЦВК Рад України здійснював Народний Секретаріат. Ця назва виявилася дуже вдалою, оскільки давала можливість прихильникам радянської влади пояснювати, що Генеральний Секретаріат складається з «генералів», а Народний Секретаріат натомість обрано з народу. За красномовним свідченням Є. Бош, до складу Народного Секретаріату намагалися за можливості вибирати людей з українськими прізвищами. Незважаючи на це, переважна більшість членів харківського уряду виявляла байдужість або й неприховану ворожість до українського національного руху. Ось що, наприклад, згадував сучасник про настрої «народного секретаря військових справ» В. Шахрая: «Що це за уряд український, — скаржився він мені, — що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за “український військовий міністр”, коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне».

Справді, радянські військові сили в Харкові виконували лише накази В. Антонова-Овсієнка. І хоча останній у мемуарах стверджував, що мав «дружні відносини» з ЦВК Рад України, насправді він ставився до харківського уряду з неприхованим презирством. У доповідях до Раднаркому В. Антонов-Овсієнко давав зневажливі, нищівні характеристики ЦВК, нарікаючи на «політичну імпотентність» цього органу, де «все мертво за нестачею сил». На його думку, «український радянський уряд» майже не користувався авторитетом серед місцевих революційних організацій і мав мізерний вплив на політичне життя країни.

Однак у суспільстві зростало розчарування через неспроможність уряду УНР задовольнити зарозом усі прагнення на-

роду. Під впливом цього настрою чимало вояків-українців відмовлялися битися з більшовиками. Співробітник Генштабу збройних сил УНР згадував: «Стало помічатися нове явище в столиці, коли козаки байдуже розгулювали вулицями і на їхніх обличчях неначе було написано: “Побачимо, що з усього цього вийде”». Інший мемуарист так описував становище в Сердюцькому полку ім. Богуна, який вважали однією з найбільш надійних українських частин: «Поміщення брудні, занять ніяких за патрульною службою, дисципліна розхитана. Солдати, всі георгіївські кавалери, або збирались в групи і щось обговорювали, або лежали на ліжках». Полки ім. Т. Шевченка та П. Сагайдачного, а також запасний понтонний курінь відкрито підтримували радянську владу. Рада солдатських депутатів київської залози ухвалила резолюцію про необхідність припинення братовбивчого кровопролиття, а військові частини відправляли на протибільшовицький фронт своїх представників для «з'ясування становища». На захист Полтавщини й Чернігівщини від більшовицького вторгнення вдалося вивести лише нечисленні сили зі складу 1-ї й 2-ї Сердюцьких дивізій.

Уряд УНР припустився грубих прорахунків під час організації оборони країни. Замість С. Петлюри військовим секретарем УНР наприкінці грудня став М. Порш — революційний теоретик і один із лідерів української соціал-демократії. Новий керівник військового відомства погано розумівся на військових справах, а його втручання в роботу підлеглих провокувало постійні конфлікти. Командувачем війська, які вели боротьбу з більшовиками, було призначено начальника 1-ї Сердюцької дивізії Ю. Капкана, який не мав належного досвіду й авторитету серед військовиків. Через незгоду з урядовою політикою в галузі військового будівництва генерал П. Скоропадський на початку січня 1918 р. подав у відставку з посади командира 1-го Українського корпусу й командувача оборони Правобережної України.

Через брак військових сил В. Антонов-Овсієнко на початку січня 1918 р. був змушений зосередитися на боротьбі

з А. Каледіним, хоча вважав за доцільне за першої ж нагоди розгорнути операції й проти уряду УНР. На той час впоратися з Центральною Радою було наказано військам Південно-Західного фронту. Однак «збільшовичені» фронтовики не квапилися переходити в наступ. В Особливій армії більшовики й українські організації дотримувалися взаємного нейтралітету, 2-га Фінляндська дивізія не поспішала займати штаб 11-ї армії в Старокостянтиніві, хоча їй протистояло лише кількасот вояків, які оголосили нейтралітет. 2-й Гвардійський корпус тупцював під Жмеринкою, не бажаючи встрявати в бій зі значно меншими силами 2-ї Української дивізії. Вояки ігнорували більшовицькі заклики до походу на Дон і замість битися з військами Центральної Ради воліли домовитися з ними про безперешкодний пропуск додому. «Ми губимося», — кинув комісар 7-ї армії І. Васянін на одному із засідань армійського ВРК. Не знаючи про причини затримки, В. Антонов-Овсієнко скаржився до Раднаркому, що 2-й Гвардійський корпус застряг у Жмеринці.

Лише 9 січня стався інцидент, який порушив хистку рівновагу на Правобережжі. На станції Сарни українські вояки арештували голову Центрального комітету дієвої російської армії та флоту, комісара при Ставці А. Боярського, а також його заступника й члена ВРК Особливої армії Н. Єфімова, які їхали на фронтовий з'їзд до Рівного. Армійські більшовики негайно вдалися до відплатних дій. У ніч на 10 січня за наказом голови ВРК Особливої армії Ю. Гузарського було арештовано членів армійської та залогової рад. А 12—14 січня в Рівному відбувся надзвичайний військовий з'їзд Південно-Західного фронту, який відновив фронтовий ВРК.

Однак на цей час для багатьох прихильників радянської влади стало очевидним, що Ставка не здатна використати стихійний рух фронтових частин у запілля для організації плано-мірного наступу проти Центральної Ради. «Згідно з донесенням мені тов. Тер-Арутінянца — великі надії, які я покладав на Південно-Західний фронт, не виправдалися... — згадував

В. Антонов-Овсієнко. — Розраховувати на натиск на Київ із боку частин Південно-Західного фронту, отже, не доводилося. Усе, що можна було зробити з цього боку — це відтягувати на захід увагу Центральної Ради. Головний удар Ставка мала завдати Центральній Раді від Гомеля на Бахмач».

Завершивши реорганізацію своїх сил, Р. Берзін знову готувався відновити натиск на Бахмач із гомельського напрямку. Його переформований загін складався тепер із відділу матросів-балтійців, 151-го П'ятигорського полку, кулеметної команди 60-го Сибірського стрілецького полку й чотирьох гарматних батарей. На початку січня ці сили зайняли Терехівку, Хоробичі, Сновськ. Лише наближення різдвяних свят змусило Р. Берзіна відкласти на кілька днів наступ на Бахмач. За цей час у його розпорядження надійшов 436-й Новоладозький полк та бронепоезд ім. Леніна.

Загроза нового більшовицького наступу на Чернігівщині занепокоїла начальника залоги Бахмача, який благав українське командування надіслати підкріплення. Але більшість вояків київської залоги не бажала залишати столицю. На допомогу нечисленним оборонцям Бахмача вирушила лише 1-ша Українська військова школа ім. Б. Хмельницького. Охоплені патріотичним піднесенням юнаки добровільно стали на захист Батьківщини. Уранці 8 січня бойовий курінь 1-ї Української військової школи під командуванням сотника А. Гончаренка (300 юнаків при 18 кулеметах) прибув до Бахмача.

Стривожений появою під Бахмачем української юнацької школи, Р. Берзін звелів начальникові свого авангарду не робити «ані кроку» без посиленої бойової розвідки. 11 січня загін відновив просування на південь, зайнявши станції Мена, Макошино, Бондарівка. Але вже станцією Доч червоним вдалося заволодіти лише після подолання запеклого кількаденного опору юнаків. Останні в цих боях показали себе значно кращими захисниками Батьківщини, аніж переважна більшість сердюків, які не бажали розлучатися з принадами постою

в столиці. Але самі лише юнаки не могли оборонити Чернігівщину на всіх напрямках бойових дій. Поки загін Р. Берзіна наступав із півночі, поблизу східних кордонів губернії з'явився відділ московської Червоної гвардії під командуванням А. Знаменського. Відправлені на Курщину для збирання продовольства, червоногвардійці 11 січня зайняли станцію Ворожба. Це занепокоїло українського командувача Ю. Капкана, який побоювався більшовицького вторгнення в східну Чернігівщину. Одночасний ворожий натиск із кількох напрямків загрожував стати найбільшим випробуванням для оборонців бахмацького залізничного вузла.

Тим часом більшовики остаточно встановили свою владу на Слобожанщині. У ніч на 10 січня в Харкові було роззброєно 2-й Український запасний полк, частина вояків якого підтримувала Центральну Раду. Після цього Харків остаточно перейшов під владу ВРК. 12 січня в місті та повіті було оголошено військово-становище. З роззброєних у ході перевороту вояків-українців було створено курінь Червоного козацтва на чолі з В. Примаковим (аби підкреслити національний характер цього формування, у його підрозділах вживали українську термінологію). Оскільки червонокозацький курінь мав слугувати прикриттям для наступу російських загонів на Україну, значення цього військового формування було несумірним його чисельності.

Усупереч побоюванням В. Антонова-Овсієнка, українське командування не намагалось повернути Харків. За відсутності української військової сили влада в багатьох містах Харківщини цілком мирно перейшла до місцевих рад. Успіх перевороту лише заохочував радянське командування до подальшої військової інтервенції проти уряду УНР.

Наступною ціллю радянського командування став Катеринослав — важливий адміністративний, транспортний і промисловий центр Центральної України. Місцеві більшовики вже тривалий час готувалися до перевороту. Оскільки розпропаговані 228-й, 229-й і 271-й запасні полки остаточно деморалі-

зувалися й демобілізувалися, єдиною військовою силою в розпорядженні катеринославського ВРК слугували кілька тисяч озброєних робітників-червоногвардійців. Військові ж сили Центральної Ради в Катеринославі склалися з частин 3-ї Катеринославської дивізії, яка перебувала в стадії формування. Настрій української залози був несприятливим для уряду УНР: Сердюцький полк ім. П. Орлика оголосив нейтралітет, у 10-му Гайдамацькому полку лише кількасот вояків були готові битися з більшовиками. Але, окрім регулярних військових частин, у Катеринославі існували добровольчі вільнокозацькі формування.

У ніч на 8 січня більшовики викрали в українських вояків панцерник. Після того як червоногвардійці відмовилися повернути бронемашину, обидві сторони почали готуватися до зіткнення. Сформовані з добровольців українські відділи зайняли телеграф, пошту, вокзал і центральну телефонну станцію. Завдяки цьому військові сили Центральної Ради блокували райони, які з'єднували центр міста з Чечелівкою, Кайдаками й Брянським заводом. Рада, ВРК і штаб Червоної гвардії, розташовані в губернаторському палаці, виявилися відрізаними від своєї основної бази. 9 січня на вулицях Катеринослава вже спалахнув бій. Спроба більшовиків залучити до повстання полк ім. П. Орлика виявилася безуспішною: вояки не побажали ризикувати життям заради «пролетарської революції». Але долю бою вирішило прибуття до міста московських червоногвардійців зі складу сил В. Антонова-Овсієнка. До вечора 10 січня москвичі разом із місцевими прихильниками радянської влади змусили близько 300 українських вояків капітулювати. Рештки української залози під командуванням підполковника Д. Абриньби відійшли в напрямку на П'ятихатки.

Захоплення Катеринослава стало значним військовим успіхом радянського уряду. В. Антонов-Овсієнко не лише зміцнив своє становище в Приазов'ї, а й дістав можливість розгорнути наступ на Правобережжя в разі ескалації конфлікту з Центральною Радою. Коли радянський загін П. Єгорова зайняв

15 січня Олександрівськ, залізничне сполучення Правобережної України з Доном було остаточно розірване.

Розташовані в Приазов'ї українізовані частини не лише не перешкоджали «пролетарській революції», а й подекуди активно підтримували її. Так, дислокована в районі Гришиного 3-тя кавалерійська дивізія фактично розпалася: частина вояків визнала радянську владу, решта оголосила нейтралітет. Практично небоєздатними виявилися запасні полки, які здійснювали українізацію: 24-й (Маріуполь), 25-й (Бахмут — Луганськ), 46-й (Бердянськ), 42-й (Мелітополь), 48-й (Оріхів). Українізовані частини в Північній Таврії були роззброєні й демобілізовані місцевими загонами Червоної гвардії. Так перестали існувати 46-й запасний полк у Бердянську, 48-й запасний полк в Оріхові, 42-й запасний полк у Мелітополі.

У Криму вояки-українці також здебільшого підтримали радянську владу. У Феодосії українці 35-го запасного полку під проводом прапорщика І. Федька спільно з моряками билися проти військових сил курултаю. У Євпаторії 1-ша Українська козака батарея відмовилася виступити на захист кримськотатарського уряду й була роззброєна мусульманськими частинами. Уряд УНР не отримав із Криму жодного підрозділу для боротьби з більшовиками.

Підбадьорений успіхами, В. Антонов-Овсієнко наказав 18 січня 1918 р. розпочати загальний наступ на Лівобережжя, керувати яким призначив колишнього начальника свого штабу, «червоного» підполковника М. Муравйова. Однак військові сили, які здійснювали наступ проти Центральної Ради, не перевищували 7 000 бійців, при чому більша їх частина була не надто боєздатною. В. Антонов-Овсієнко вважав своє становище досить ризикованим, і лише військова слабкість української влади дозволяла йому сподіватися на воєнний успіх.

19 січня загін М. Муравйова майже без бою захопив Полтаву, де червоні повелися як справжні завойовники. Коли полтавська Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів

зажадала від М. Муравйова вивести радянські війська з міста, частину її членів було арештовано. Після втрати міста Ю. Капкан склав із себе обов'язки командувача українських військ на протибільшовицькому фронті. Керівництво операціями проти більшовиків було тимчасово доручено сотникові О. Блонському.

На цей час уже стало очевидним, що збройні формування Центральної Ради являють собою вельми ефемерну військову силу. Більшість українізованих частин і підрозділів були цілком деморалізовані через революційні порядки. Чимало вояків у київській залозі відкрито співчували більшовикам. На шпальтах преси В. Винниченко ледь не кляв вояків, що воліють «лузати насіння в казармах» замість того, щоб боротися з більшовиками. Навіть у 1-му Українському корпусі цілі полки відмовлялися виконувати накази командування й самочинно вирушали в заплілля. Зі штабу 2-ї Української дивізії, яка стримувала 2-й Гвардійський корпус на підступах до Вінниці, повідомляли: «Настрій в частинах сумний (...) з полків і команд вояки розбігаються по домівках, і втримати їх немає ніякої сили. Битися за Україну бажання не спостерігається». Серед гайдамацьких частин в Одесі, за визнанням В. Поплавка, також зростав більшовизм. Унаслідок відмови козаків виходити на стройові заняття довелося розформувати українські полки в Херсоні та Миколаєві.

Розвал армії неминуче підштовхував керівників військового відомства УНР до думки про необхідність реорганізації збройних сил на добровольчих засадах. Варто було відправити додому всіх охочих демобілізуватися, аби отримати менш численну, але боездатну армію з добровольців, готових захищати свій край від зовнішньої агресії. Такий підхід до реформування армії поділяли представники військових організацій та віддані національній справі офіцери. «На думку всього командного складу, негайно потрібно приступити до складення летучих чи ударних батальйонів за окрему платню, інших же українських бездельників розігнати», — повідомляли з української ради 7-ї армії.

Але керманічі УНР перетворили військову реформу на експеримент із реалізації положень соціалістичного вчення. Було вирішено замінити постійну регулярну армію, яку вважали знаряддям «класової боротьби» в руках правлячої верстви, на «народну міліцію». 16 січня Центральна Рада ухвалила закон про створення народного війська («народної міліції») для «оборони рідного краю від зовнішнього нападу». Регулярна армія підлягала демобілізації й припиняла своє існування. Військовому секретарству УНР було доручено негайно розпочати набір й організувати інструкторів для народної міліції. Військовий секретар УНР М. Порш одразу ж розпочав демобілізацію в частинах київської залози.

Демобілізація армії й перехід до принципу добровольчого формування війська були логічно виправданим кроком, якщо уряд УНР хотів в умовах революційної анархії отримати у своє розпорядження боездатну військову силу. Але незграбна спроба уряду УНР замінити армію «народною міліцією» продемонструвала лише нехоть українських керманічів до організації збройних сил і відштовхнула від Центральної Ради багатьох професійних військовиків, які були готові послідовно й до кінця боротися з більшовицькою анархією.

23 січня М. Порш призначив М. Шинкаря командувачем військами на території Київського військового округу — як тими, що діяли на внутрішньому фронті, так і залогами, відділами Вільного козацтва й партизанськими загонами. Саме до М. Шинкаря перейшло тепер керівництво операціями проти більшовиків. Незважаючи на свою належність до партії соціалістів-революціонерів, командувач цілковито покладався на кадрових офіцерів старої армії, які працювали в його штабі. На цей час начальником штабу КВО став генерал О. Греков — досвідчений воєначальник, який уже встиг змінити кілька посад на українській службі. Генерал-квартирмейстером був росіянин, генерал В. Агап'єв, який також мав значний досвід штабної роботи. За свідченням сучасника, М. Шинкар заявив

про готовність «працювати й бити ворога», але за умови невтручання уряду в його розпорядження.

Однак нечисленні оборонці Центральної Ради болюче усвідомлювали відсутність в українського командування чіткої стратегії дій, загальну дезорганізацію й політичну невизначеність. «До всього не було рішучості як у вищого командування, так і в командування фронтом, а навіть частинами, — згадував вояк бойового відділу 1-ї Української військової школи. — Не було видно певного плану. Зате яскраво показувалася скрізь нехіть, апатія, пасивне прийняття того, що буде [те], що станеться. Здається, командування розуміло несилу і безглуздість боротьби й опустило руки».

Намагаючись урятувати становище, М. Шинкар скерував на лівобережний фронт найбільш надійні підрозділи зі складу київської залоги. 25 січня до станції Гребінка від'їхав невеличкий кінний відділ зі складу добровольчого Гайдамацького кошу Слобідської України, формування якого напередодні розпочав С. Петлюра. Слідом вирушив кінний загін, який сформував Ю. Капкан, і ще кілька дрібних підрозділів. Саме Ю. Капкан прийняв командування українськими військами на полтавському напрямку. Прибувши до Гребінки, він передусім демобілізував частини українізованої 137-ї дивізії, які вже втратили боєздатність. Фактично в розпорядженні Ю. Капкана на всьому полтавському напрямку лишилося не більш ніж 300 бійців, готових протистояти більшовицькому наступу.

Саме в цей час радянський загін М. Муравйова відновив наступ на захід. 23 січня відділ тверських і макіївських червоногвардійців без бою зайняв Кобеляки й Кременчук. Червоні майже не зустрічали опору на шляху свого просування. М. Муравйов доповідав В. Антонову-Овсієнку: «Я наказав із Ромоданівки вести якомога ширшу розвідку на Бахмач, Крути, Гребінку, Черкаси. У Києві також мається розвідка. Завтра виїжджаю в Ромодан, щоб зайняти лінію Бахмач, Крути,

Гребінка, Черкаси. Дорогий товаришу, чекаю Вашого благословення... У мене лише одна мрія — здобути Київ».

26 січня військові сили Ю. Капкана спробували зупинити ворожий наступ біля станції Гребінка. У ході цілодобового бою українські вояки були змушені відступити, але при цьому серйозно пошкодили залізничні мости в околицях Гребінки. Радянські загони були змушені призупинити наступ на київському напрямку до полагодження колії. Радянський командувач навіть не здогадувався, що йому протистоїть лише кількасот бійців. Якби червоні спромоглись обійти пошкоджену залізницю, жменька українських вояків навряд чи змогла б затримати ворожий наступ на Київ.

Аби не втрачати час, М. Муравйов зосередився на операціях у напрямку Бахмача. 27 січня він разом із більшою частиною своїх сил вирушив залізницею Гребінка — Пирятин — Прилуки — Ічня в запілля бахмацького угруповання українських військ. Хоча загін Р. Берзіна в чотири рази кількісно переважав оборонців Бахмача, радянський воєначальник уже майже три тижні тупцював на місці, не наважуючись на штурм цього важливого залізничного вузла. Тривалий час кістяк оборони проти «революційних» загонів складала 1-ша Українська військова школа. Однак 23 січня виснажені тривалим перебуванням на позиціях юнаки вирішили повернутися до Києва. Після їхнього від'їзду в Бахмачі залишилася тільки жменька надійних вояків. Загроза появи загону М. Муравйова з півдня змусила їх надвечір 28 січня залишити Бахмач без бою.

Тепер загони М. Муравйова й Р. Берзіна об'єдналися для дій проти військ Центральної Ради. Готуючись до походу на Київ, М. Муравйов повідомив своїм бійцям: «Наше бойове завдання — узяти Київ... Жаліти київських мешканців немає чого, вони терпіли гайдамаків — нехай знають нас і одержать відплату. Жодного жалю до них! Кров'ю заплатять вони нам. Якщо треба, то каменя на камені не залишимо».

Українське командування не змогло належним чином оцінити стратегічне становище. Тоді як М. Муравйов зосереджував сили для наступу на бахмацькому напрямку, військове керівництво УНР очікувало головного удару з боку Полтави. Саме на полтавський напрямок було скеровано найбільш боєздатні підрозділи: 1-шу сотню Січових стрільців, бойовий курінь чорних гайдамаків 2-ї Української військової школи, загін Сердюцького полку ім. П. Дорошенка. Натомість на бахмацький напрямок, на станцію Крути, повернулися 300 виснажених юнаків 1-ї Української військової школи.

Разом із юнаками на фронт виїхав і Помічний курінь Січових стрільців (116 осіб). Створений з ініціативи патріотичної української молоді, цей підрозділ призначався для несення охоронної служби в Києві. Більшість січовиків були погано екіпіровані, майже не вміли поводитися зі зброєю. «Вправи офіційно не провадились, а як провадились, то з ініціативи якого-небудь роєвого. І тільки на кілька днів перед від'їздом куріня на фронт приділено для муштрових вправ старшин Богданівського полку, але за такий короткий час не багато їх навчили», — свідчив сучасник. Незважаючи на відсутність належного військового вишколу, сповнені патріотичних почуттів студенти й гімназисти не вагалися вирушити на порятунок батьківщини.

30 січня червоні розгорнули наступ на станцію Крути. Командувач 1-ї Револьюційної армії П. Єгоров доручив захопити станцію найбільш надійним своїм силам — петроградським і московським червоногвардійцям. Безпосереднє керівництво обороною станції Крути здійснював командир 1-ї Української військової школи, сотник А. Гончаренко. Під кулеметним вогнем юнаків атака червоногвардійців захлинулася, але значна чисельна перевага дозволяла більшовикам не послаблювати натиск. «Сірі і чорні лави ворогів посувалися все ближче і ближче, — свідчив один із юнаків. — На білім лоні поля, вкритого снігом, падали чорні постаті матросів. Лави лягали,

схоплювались, бігли, падали, знову бігли і все ближче і ближче. Дві ворожі панцери і гаубична батарея засипали спереду наші окопи і станцію. З нашого боку стріляло до 40 скорострільів, що були при школі, і кілька при студентським курені. Наші поїзди, що разом служили і помешканням, а при них і база з набоями, лишили станцію і від'їхали на дві версти в тил. На станції лишилися лише два бронепоїзди і два вагони набоїв до них».

З настанням вечірньої темряви сотник А. Гончаренко наказав захисникам станції Крути відступати. Сталого зв'язку між двома ділянками оборони не існувало: залізничний насип був настільки високим, що на правому крилі не знали, що відбувається на лівому. Тож на багатьох відрізках імпровізованої лінії оборони відступ був безладним і хаотичним. Під час відступу чета зі складу студентської сотні заблукала в темряві. Січовики вийшли до залізничної станції саме в той час, коли її вже зайняли московські червоногвардійці. Через це група студентів і гімназистів потрапила до полону. Наступного дня їх було розстріляно. Перед стратою учень 2-ї Української гімназії, 19-річний уродженець Галичини Григорій Піпський, заспівав гімн «Ще не вмерла Україна...», який підхопили й інші полонені. Результати розкопок, здійснених невдовзі на місці розстрілу, засвідчили, що загалом було страчено 28 полонених.

Бій під Крутами став символом жертвовності й ідеалізму юних захисників української держави. Овіяний ореолом немеркнучої слави, подвиг української молоді посів чільне місце в національній історичній пам'яті. Та водночас цей бій став символом невмілого стратегічного планування. Якби назустріч головним силам М. Муравйова вирушили відправлені напередодні на полтавський напрямок свіжі підрозділи, а не виснажені кількатижневими боями юнаки 1-ї Української військової школи й невишколена молодь, перебіг або й результат бою могли бути іншими.

Аби врятувати становище, на Чернігівщину вирушив Гайдамацький кіш С. Петлюри (300 бійців). На Полтавщині обо-

рону проти червоних продовжували тримати нечисленні відділи полковника Ю. Капкана й сотника С. Захарчука, юнацький курінь чорних гайдамаків, 1-ша сотня Січових стрільців і відділ вояків Сердюцького полку ім. П. Дорошенка. Оскільки річка й озеро Супій, розташоване за західним передмістям Яготина, являли собою вигідну позицію для оборони, саме тут Ю. Капкан вирішив дати червоним бій. Майже добу відбивали українські вояки ворожі атаки. Лише коли вранці 1 лютого червоногвардійці переправилися на правий берег річки, українські підрозділи були змушені відступити. При цьому українські вояки максимально плюндрували залізницю, намагаючись будь-що вповільнити просування червоних до Києва.

Командир 1-го Українського корпусу генерал Я. Гандзюк пропонував відправити свої війська для операцій проти червоних на Лівобережжі. За свідченням мемуариста, генерал не вважав розпропагованих фронтовиків серйозною загрозою для української влади: «Тут у нас, на Правобережжі, я не вважаю, наприклад, на 2-й Гвардійський корпус, розкладений більшовиками, це просто люди, які хочуть додому. Ми його роззброїмо, вживаючи для цього лише бойові демонстрації. Тут можливі навіть переговори, після яких деморалізовані частини ще більше почнуть танути у більшовиків».

Але військові сили в розпорядженні Я. Гандзюка також стрімко «танули» внаслідок дезертирства й відмови вояків битися з більшовиками. Фактично в середині січня 1918 р. лише 2-га Українська дивізія тримала позиції проти 2-го Гвардійського корпусу вздовж залізниці Козятин — Гнівань. Однак стан цих частин також залишав бажати кращого: дисципліна занепадала, вояки розбігалися, траплялися випадки безчинств щодо мирних жителів. Коли увечері 17 січня командування наказало ліквідувати «більшовицький виступ» у Жмеринці, українські частини виявилися неготовими виконати наказ.

У середині січня 1918 р. 2-й Гвардійський корпус відновив наступ на залізницю Вінниця — Козятин — Фастів.

2-га Фінляндська дивізія отримала наказ забезпечити 7-му армію з північного напрямку, для чого мала зайняти Старокостянтинів і ліквідувати владу Центральної Ради в 11-й армії. 12-й армійський, а також 5-й кінний корпуси мали за потреби підтримати операції проти уряду УНР. Оскільки частини 2-ї Української дивізії відмовилися вести бойові дії проти більшовиків, організація оборони виявилася неможливою. 27 січня гвардійці наблизилися до околиць Вінниці й почали обстрілювати місто з гармат. Українські вояки не чинили серйозного опору. До ранку 28 січня Кексгольмський і Литовський гвардійські полки зайняли місто.

Успішний наступ 2-го Гвардійського корпусу на вінницькому напрямку дозволив «революційним» керівникам 7-ї армії заволодіти залізницею Вінниця — Козятин — Фастів, що мало першорядне значення для евакуації військ Південно-Західного фронту. Вузлову залізничну станцію в Шепетівці мала зайняти 2-га Фінляндська дивізія. Але українське командування встигло викликати до Шепетівки частини 2-го Січового Запорізького корпусу, які ще залишалися на фронті. Оборону станції очолив начальник 5-ї Січової Запорізької дивізії генерал Поджіо. Та вже невдовзі з'ясувалося, що переважна більшість українізованих частин у цьому районі цілковито втратили боєздатність унаслідок занепаду військової дисципліни й дезертирства.

Наприкінці січня 1918 р. зупинити рух «революційних» військ із фронту вглиб України було нікому. 2-га Українська дивізія фактично розпалася. 30 січня радянську владу було встановлено в Козятині: місто взяла під контроль бойова дружина залізничників, а 5-й Український полк без жодного опору склав зброю. У Голендрах демобілізувався 7-й Український полк. 19-й Український полк відмовився битися з більшовиками й частково демобілізувався. У Фастові 1-й і 3-й Українські полки оголосили нейтралітет. І хоча в Коростені, Бердичеві, Шепетівці й Здолбунові ще трималися невеличкі відділи українських вояків, шлях на Київ було відкрито. Фактично право-

бережний фронт перестав існувати. Лише нестача залізничного транспорту вповільнювала темп наступу «революційних» військ 7-ї армії на українську столицю.

У січні 1918 р. більшовики розгорнули боротьбу за владу в Причорномор'ї. Керівним центром для прихильників радянської влади слугував Румчерод, серед членів якого переважали більшовики й ліві есери. 15 січня організаційній секції Румчероду було доручено подбати про «встановлення на місцях усієї влади Рад робітничих, солдатських, селянських і батрацьких депутатів». Безпосередньою підготовкою до перевороту займався військово-революційний комітет на чолі з головою Румчероду В. Юдовським.

Війська Центральної Ради в Південній Україні були нечисленними й не надто надійними. Один з українських офіцерів згадував про стан одеської залози: «Там, де ми рахували по декілька тисяч вояків, було їх навіть неповні сотки. Виявилось, що чимало вояків було на відпустці, частина ж хорувала вже на більшовицьку пошесть, що її занесли до наших частин різні агітатори... Почалися одверті балачки про те, що не можна починати братовбивчої війни з тими, з якими і віра спільна, і з якими разом на фронті бідували, з одного «котелка» їли й разом умирали; далі казали, що їм невідомий програм Центральної Ради, а більшовики стоять за мир, волю та роздачу маєтків бідакам; що, коли й прийшлося б воювати, краще стати на бік більшовиків, як підтримувати Центральну Раду». Ще гіршим був настрій українських частин у Миколаєві та Херсоні. Військова слабкість уряду УНР у цьому регіоні робила неможливим організований збройний опір більшовикам.

Уранці 28 січня в Одесі спалахнули бої між червоногвардійцями та вірними Центральній Раді військами. Перший день збройної боротьби не приніс перемоги жодній зі сторін. «Становище було непевним. Жодна зі сторін не могла констатувати якогось значного успіху своїх дій», — відзначав голова ВРК В. Юдовський. Інший більшовицький діяч свідчив, що гайдамаки

«билися відчайдушно». Але нечисленність захисників Центральної Ради не дозволила їм розвинути досягнутий успіх, натомість червоногвардійці отримали підкріплення з Румунського фронту. До них приєдналися й матроси, які 29 січня вогнем корабельної артилерії змусили гайдамаків капітулювати.

Водночас більшовики здійснили переворот в інших містах Причорномор'я. У Миколаєві, за свідченням одного з місцевих більшовиків, «перехід до радянської влади відбувався зовсім безболісно. Міська дума сама ухвалила передати свої відділення і справи у відання Ради в повному порядку. Решта відомств, які й раніше були під контролем Ради, почали оформляти свої взаємовідносини з новим виконкомом». У Херсоні Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила вважати владу Центральної Ради поваленою й узяла до своїх рук усю повноту влади в місті. В обох містах червоногвардійці без особливих зусиль розсіяли нечисленних захисників уряду УНР. Натомість у Єлисаветграді опір українських вояків удалося зламати лише за допомогою прибулих до міста фронтників.

Більшовицька агресія підштовхнула українських політиків до рішучих дій. «Треба сказати, що наступ большевиків на Україну сприяв до певної міри зросту самостійницьких настроїв в українських національних кругах, і ці настрої знаходили собі відгук також і у військових кругах», — свідчив відомий історик та громадський діяч Д. Дорошенко. У ніч на 25 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила IV Універсал, яким проголосила незалежність України. «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу», — ішлося в цьому документі. В Універсалі підтверджувалася дія на території України всіх проголошених раніше демократичних свобод, а також було задекларовано прагнення уряду УНР до укладення загального миру.

Але значення проголошення незалежності України нівелювалося неспроможністю уряду УНР самостійно впоратися із

соціальною кризою й захистити державу від більшовицької агресії. Зневіра й розчарування панували в українському таборі. Вояки київської залоги нарікали, що Центральна Рада «боронить наші інтереси, но тільки вона слабко проводить в життя те, що дає». Суспільство втомилося від безвладдя й революційного хаосу. В очах багатьох учасників національного руху майбутнє української республіки виглядало тривожним і невизначеним.

Наприкінці січня 1918 р. влада уряду УНР обмежувалася фактично невеличким районом довкола столиці. Значна частина київської залоги дотримувалася нейтралітету або й співчувала більшовикам. Яскраве свідчення про настрій вояцтва залишив В. Винниченко: «Часто бувало, що при Генеральному Секретаріатові, при будинкові, де засідало правительство, на караулі стояли частини з більшовицьким настроєм. Коли б вони мали більше ініціативи, то любого вечора могли б арештувати весь уряд, вивести його в поле і розстріляти».

28 січня на київському заводі «Арсенал», який був найбільшим осередком більшовицьких настроїв у столиці, спалахнули заворушення. Усе почалося з того, що українська влада спробувала перевезти вугілля з «Арсеналу» на інші підприємства. Озброєні робітники відмовилися впускати представників уряду УНР на територію заводу, який за кілька годин перетворили на добре укріплений табір. До повсталих приєднався курінь полку ім. П. Сагайдачного. Командир цього підрозділу С. Міщенко став комендантом заводу. Київський комітет РСДРП(б) ухвалив розпочати збройне повстання. А вже на світанку 29 січня під стінами «Арсеналу» спалахнув бій. Українська кінна сотня, що рухалася прилеглою до заводу вулицею, потрапила під обстріл арсенальців. «Кіннота збилася до купи; коні, ставши дибки, скидали вершників, частина з них потрапила під порвані проводи трамвайної лінії й була вбита електричним током, — згадував очевидець. — Рештки сотні в паніці поскакали до парку».

Оскільки більшість вояків київської залоги дотримувалася нейтралітету, українське командування не мало достатньо

військових сил для блокади повсталих арсенальців. У перші дні повстання на завод майже безперешкодно прибували червоногвардійці з інших районів міста. Центральне бюро київських профспілок передавало на «Арсенал» провізію, медикаменти й навіть боєприпаси. Утім, сподівання арсенальців на підтримку київської залози не виправдалися: більшість вояків не бажала втручатися в збройний конфлікт. За винятком сагайдачників, навіть «збільшовичені» військові частини обмежувалися лише тим, що пропонували своє посередництво для залагодження конфлікту. Та коли делегація полку ім. Т. Шевченка прибула до Центральної Ради для переговорів, військовий міністр УНР М. Порш заявив шевченківцям, що жодних переговорів із заколотниками бути не може, допоки вони не складуть зброю.

Становище спонукало українську владу до надзвичайних заходів. 29 січня в Києві та приміській смузі було запроваджено стан облоги. Особливим комендантом столиці став відомий організатор робітничих загонів Вільного козацтва М. Ковенко. Саме вільні козаки прийняли основний тягар бойових дій 29—30 січня, у перші два дні повстання. Попри брак належної організації, добровольчі загони Вільного козацтва вступили в бій із червоногвардійцями в той час, коли військові частини оголошували нейтралітет. Співробітник українського Генштабу згадував: «Про це “козацтво” кружляло тоді чимало розмов, але все-таки треба сказати, що, наприклад, козацтво залізничників відіграло позитивну і активну роль у боротьбі. Їхні зелені шлики на папах можна було бачити у найбільш жорстоких боях».

Функції політичного керівника повстання намагався виконувати О. Горвіц, який напередодні прибув до Києва за дорученням ЦВК Рад України для організації збройного виступу. Однак діям повсталих бракувало координації й централізованого керівництва. Загони червоногвардійців діяли самостійно, не маючи постійного зв'язку зі своїми товаришами в інших районах міста. «Можна сміливо сказати, що вся найважливіша робота здійснювалась робітниками на місцях. Хто як зумів

організувати справу, так потім і діяли», — свідчив учасник повстання.

30 січня в Києві розпочався загальний страйк, у якому взяли участь 35 профспілок. Зупинилися заводи й фабрики, а також міський трамвай та друкарні. Припинився випуск преси, перестав належним чином працювати міський телефон. Ресторани, пункти харчування й ринки зачинилися. Електростанція й водогін іще деякий час працювали, допоки не були захоплені червоногвардійцями. А на третій день збройної боротьби бойові дії перекинулися в центр міста. У ніч на 31 січня спалахнули сутички в районі Софійської площі, а вдень до Старокиївського району увірвалися загони червоногвардійців із Подолу, до яких приєдналася решта вояків полку ім. П. Сагайдачного. Скориставшись тим, що арсенальці відтягли на себе більшу частину військ Центральної Ради, повсталі розгорнули наступ у центр міста. Їм протистояли лише нечисленні відділи Вільного козацтва. Надвечір червоногвардійці наблизилися до Театральної площі й погрожували захопити будинок Центральної Ради.

Наступ більшовиків зупинили озброєні службовці військового міністерства, які охороняли підступи до центральних кварталів. Під керівництвом товариша військового міністра УНР О. Жуковського група старшин відбила атаку червоногвардійців поблизу колегії Павла Галагана й атакувала зайнятий супротивником готель «Прага», звідки червоні обстрілювали Педагогічний музей. Учасник цієї операції згадував: «Зібрана військовим міністром група почала під його керівництвом атаку готелю. Пробираючись попід стінами, нарешті увірвалися в приміщення, закінчивши справу багнетним боєм усередині будинку. Було захоплено кулемети. З нашого боку було поранено коменданта міністерства Ровенського. Панцерник, що саме під'їхав, загнав більшовиків на їх старі позиції, визволивши центральний телеграф і розігнавши остаточно банди, які лізли на моєму відтинку».

Остаточо схилили терези військового успіху на користь захисників уряду УНР Січові стрільці, які вдарили на подільських

червоногвардійців із боку духовної семінарії. Очевидець так описав наступ січовиків: «З Вознесенського спуску наступали Січові стрільці, і йшли вони сміливо, відважно, не ховаючись за стовпи і не стріляючи з-за трупів. Червоногвардійці підняли крик і, штовхаючи друг друга прикладами рушниць, стали втікати в бік Андріївського спуску і Михайлівського монастиря». Довершили успіх полк ім. К. Гордієнка та курінь полку ім. П. Полуботка, які днем раніше прибули до Києва. Атакувавши червоногвардійців із боку Хрещатика, українські вояки швидко примусили супротивника перейти до оборони. 1 лютого бої в центральних кварталах міста не вщухали, але червоні зазнали поразки й розпочали відступ на Поділ.

31 січня до повсталих приєдналася частина робітників залізничних майстерень Києва. За допомогою захопленого бронепοїзда червоногвардійці зайняли вокзал, розбивши полк ім. М. Грушевського. Однак їм не вдалося нейтралізувати розташовану в районі товарної станції українську артилерію, яка здійснювала обстріл «Арсеналу». Поразки зазнали й прихильники радянської влади в іншому районі міста — на Шулявці. Під натиском українських вояків частина шулявських червоногвардійців відступила в розташування повсталих залізничників, а інші розійшлися по домівках.

Запеклість збройної боротьби на вулицях Києва свідчила про непримиренність сторін. «Враження від початку боїв було сумним, — писав згодом очевидець. — Видно було, що забувалися всі кодекси війни, що не просто люди знищували один одного в громадянській боротьбі. Ніщо не нагадувало звичайно поля бою і ворогуючих військ, довкола були лише будинки і засліплені помстою люди...»

Увечері 1 лютого до Києва прибули з лівобережного фронту військові частини під командуванням С. Петлюри. Наступного дня підрозділи Гайдамацького коша Слобідської України з боєм заволоділи укріпленими позиціями довкола «Арсеналу». На цей час серед загиблих був і О. Горвіц, який до останку

переконував арсенальців протриматися до підходу підмоги з Харкова. Пересвідчившись у марності подальшої боротьби, частина червоногвардійців залишила «Арсенал» і пробралася через підземні ходи до Дніпра. На заводі лишилося близько 150—200 робітників, які вирішили захищатися до останнього. На світанку 3 лютого гайдамаки зламали опір супротивника й здобули «Арсенал». Кількасот полонених ледь не поплатилося життям за участь у повстанні проти українського уряду. «Полонені зібрані попід мурами казарм понтонерів. Озлоблені гайдамаки наводять кулемети на полонених. Ще одна хвилина — і дві тисячі більшовиків, серед котрих більша частина москалів, полягла би смертю, — згадував начальник штабу Гайдамацького коша О. Удовиченко. — Але С. Петлюра, а разом і ми, командири, з великим труднощами заспокоюємо гайдамаків, і кулемети відвозяться на бік. Нашим ворогам залишено життя».

3 лютого курінь Січових стрільців остаточно очистив Поділ від червоногвардійців, а вранці 4 лютого гайдамаки здобули залізничні майстерні. У цих боях українські вояки зазнали важких втрат. Однак більшість повсталих припинила опір, втративши надію на перемогу. Начальник міського штабу Червоної гвардії О. Сивцов свідчив: «Коли стало ясно, що прибулі з фронту свіжі загони під командою Петлюри створили величезну перевагу військам Центральної Ради, які захопили вже «Арсенал», революційний комітет більшовиків постановив припинити повстання». Лише на Деміївці червоногвардійці не склали зброї, продовживши вести бої в районі товарної станції.

Саме в цей час до Києва наблизилися загони Раднаркому. Увечері 3 лютого червоні після невеличкої перестрілки зайняли станцію Дарниця. Тут з'єдналися загони Р. Берзіна й П. Єгорова, що наступали з чернігівського та полтавського напрямків. Ці сили, які М. Муравйов переформував у дві революційні армії, налічували 8 500 бійців при 48 гарматах. 4 лютого артилерія більшовиків розпочала обстріл Києва. М. Муравйов обіцяв військам, що за здобуття української столиці кожен боєць

одержить 100 рублів, одяг, взуття тощо. Радянський командувач так пояснив згодом свою позицію: «Я був переконаний, що це підбадьорить війська, і не помилився. Така вже людська натура. Третій Інтернаціонал — чудова річ, і вони немало пролили крові за нього, але грошенята отримували на руки, та їм Бог вибачить, адже вони революційні немовлята і дивляться на речі прямо, як вони є, а ось інша справа, коли, прикриваючись революційною фразеологією, деякі з них, які пишалися своєю революційністю, також потребували грошового заохочення».

Деякі червоні командири розуміли складність штурму Києва й пропонували відкласти наступальну операцію, аби дати загонам можливість відпочити й отримати поповнення. Але М. Муравйов уже 5 лютого віддав наказ про наступ на Київ. 1-ша Революційна армія під командуванням П. Єгорова мала переправитися через залізничний міст на правий берег Дніпра, зайняти лінію залізниці з усіма станціями й атакувати місто з південного напрямку, відрізаючи таким чином військам Центральної Ради шлях відступу на Фастів. 2-й Революційній армії під проводом Р. Берзіна належало за будь-яку ціну перейти через Ланцюговий міст й атакувати Київ зі сходу.

Увесь день 5 лютого артилерія червоних вела вогонь по Києву з-за Дніпра. Член Народного Секретаріату Г. Лапчинський згадував: «Метою такої тактики було остаточно здемогалізувати ворога та примусити його до евакуації, а також тероризувати буржуазну частину людності, таку численну та контрреволюційну, якою вона завжди була в Києві. Тому нашим гарматчикам наказано було цілити переважно в центральні райони по державних установах та по церквах». Марно міська дума закликала радянське командування не нищити міста та його мешканців. Масований обстріл Києва не припинявся, хоча, за свідченням Г. Лапчинського, «ворог зі свого боку відповідав надзвичайно мляво і за весь час я пам'ятаю лише дуже мало випадків, щоб ворожі набої розривалися над місцевістю, де стояло наше військо».

Але загони Вільного козацтва й підрозділи Гордієнківського полку відбили перші спроби червоних переправитися через Дніпро. М. Муравйов так згодом схарактеризував дії оборонців Києва: «Противник добре облаштувався на пагорбах, вкритих ущелинами та скелями і з-за кожного каменя стріляв з кулемета. Зі стін Печерської Лаври і дзвіниць інших церков, розташованих на самому березі річки, противник вів прямо прицільний вогонь по наших військах і завдавав досить чутливих втрат...» Сформовані з фронтовиків загони 2-ї Революційної армії нерідко відмовлялися йти в наступ під ворожим вогнем. Лише групі донецьких червоногвардійців зі складу 1-ї Революційної армії вдалося дістатися на правий берег Дніпра й зайняти Печерську Лавру. До вечора 6 лютого червоні закріпилися на печерських висотах, заволоділи прилеглими до Лаври вулицями й розгорнули наступ на товарову станцію.

Українське командування розраховувало силами Січових стрільців ліквідувати ворожий прорив і відкинути ворога до залізничного мосту. Але несподівано виявилось, що січовики вирушили до Святошина за наказом новопризначеного військового міністра УНР І. Немоловського. Останній віддав розпорядження військам без погодження з М. Ковенком чи штабом Київського військового округу. Тож на оборону товарної станції довелося відправити сформований із російських офіцерів загін К. Прісовського.

2-га Революційна армія за кілька днів так і не змогла здобути Ланцюговий міст і дістатися на правий берег Дніпра. 7 лютого М. Муравйов був змушений особисто повести своїх бійців в атаку на цьому напрямку. Радянський командувач згадував: «Товариш Берзін, його штаб, Феєрабенд, Белицький, Яковлев, Ремньов, заявили, що підуть зі мною разом попереду військ, я сказав: соромтесь, 1-ша армія вже зайняла майже все місто, не поступимося їй славою! На чолі з 12-м Туркестанським полком ми кинулися мостом під акомпанемент канонади нашої артилерії й свист ворожих снарядів і таким чином заволоділи

берегом; я наказав 2-й армії нестримно атакувати місто, захопити увесь берег Дніпра». Водночас П. Єгоров отримав категоричні вказівки зайняти товарну станцію й заволодіти «Арсеналом». Червоним удалося виконати наказ лише надвечір після запеклого бою, при цьому ще й захопивши український бронепоезд. Після цього частини 1-ї Револьюційної армії почали просуватися в центральні квартали міста. За свідченням одного з учасників наступу, «боротьбу ускладнювали незнання червоногвардійцями та їхніми командирами Києва й відсутність зв'язку з київським повстанським штабом».

Найбільш запеклий опір червоним чинив Гайдамацький кіш Слобідської України, що займав позиції на Печерську. Штаб коша, розташований у будинку Купецьких зборів, на цей час став справжнім центром оборони столиці. «По мірі того, як виступи більшовиків приймали все ширші розміри, штаб коменданта ставав усе більш і більш пасивним, а далі ми й зовсім згубили зв'язок з ним, — згадував О. Удовиченко. — Таким чином, оборона Києва механічно перейшла до штабу Гайдамацького коша, а саме до С. Петлюри, який фактично мав у своєму розпорядженні військову силу».

Однак виснажені безперервними боями вояки не могли довго протистояти силам червоних, які переважали. «Лави гайдамаків лежали далеко в Царському саду... — свідчив один з учасників оборони. — Декілька днів становище не мінялось: іноді більшовики доходили до самого будинку Купецького зібрання, і тоді ми всі з отаманом Петлюрою вискакували з будинка та переходили в наступ. Раз наш наступ був таким скорим, що більшовики не встигли вскочити на мости, що з'єднували два сади, і там їх багато перебили. Весь сад був завалений трупами. Це тупцювання на місці, без хвилини спокою ні вдень, ні вночі страшенно стомило всіх, а наступи червоних із кожним днем робилися ще більш упертими. Стомлені лежали гайдамаки, відбиваючись від ворога, і в наступ уже не переходили. Втома була така велика, що навіть гайдамаки захвилювалися. "Чому не да-

ють допомоги?.. Доки будемо так битися?» Ми всі вже збилися в будинку зібрання, звідки відбивалися».

8 лютого українське командування прийняло рішення про відступ із Києва. Центральна Рада й уряд УНР під охороною нечислених військових підрозділів виїхали до Житомира. У ніч на 9 лютого Київ залишили виснажені й знекровлені українські війська. «Сумну картину являв собою відступ українських загонів зі своєї столиці, — згадував М. Удовиченко. — Колони й окремі групи стомлених бійців тягнулися на захід Житомирським шосе (Бібіковський бульвар) і Львівською вулицею на воєнне поле. Була темна зимова ніч. На мертвих вулицях, окрім відступаючих військ, не було жодної живої душі. Сховавшись і забарикадувавшись вдома, населення боялося навіть освітлити вікна й привітати своїх оборонців. Коли ж вийшли на чисте поле, тут було світліше: над палаючою в пожежі столицею висіли червоні хмари диму і блискавками рвалися снаряди. Світло від палаючих будинків прорізало нічну пітьму на кілька верст від Києва і освітлював наш шлях».

Після захоплення Києва радянськими загонами в місті розпочалася справжня вакханалія насильства. М. Муравйов у своєму наказі сповістив киян, що радянську владу принесено «з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, цілковито її підтримуємо силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії». Звичайним явищем стали страти без суду й слідства за звинуваченнями в «контрреволюційності» й «буржуазності». Розстрілювали тих, у кого знаходили написані українською мовою посвідчення. Співробітниця політичного відділу 1-ї Революційної армії Н. Лісовська згадувала, що «Київ потонув у крові». Сам М. Муравйов писав згодом щодо розстрілів, що «війська увійшли в такий азарт, що зупинити їх не було жодної можливості». Відомий більшовицький діяч В. Затонський свідчив: «Я приїхав до Києва саме тоді, коли його було взято. Страшне, кошмарне видовище... Можливо, ба навіть напевно,

постраждали неповинні — у такому ділі всякого буває. Так, розстріляно українських есерів, по суті гарних хлопців, які тільки-тільки врятувалися від розстрілу, що його підписав Грушевський. Вони повтікали з-під арешту під час бомбардування, та коли наше військо увійшло до Києва, у них були квитки членів Центральної Ради, і незважаючи на їхні докази, їх порозстрілювано на місці». Лише на третій день після здобуття Києва розстріли було припинено. Загалом за кілька тижнів більшовицького владарювання в Києві було страчено близько 3000 осіб.

Відступ із Києва державних установ та військ УНР відбувався в умовах паніки та цілковитої дезорганізації. Фактичний виконувач обов'язків військового міністра О. Жуковський згадував «безглуздий жах» серед багатьох своїх колег. Вояки тривалий час не знали, хто здійснює керівництво військами — М. Ковенко, С. Петлюра чи хтось інший. «Щось творилось неможливе, — свідчив згодом О. Жуковський. — Повне зневір'я в свої сили, в сили своїх товаришів. Стали цілими групами тікати в різні сторони. Організувалось ціле паломництво в Галичину та до Берестя...»

Лише в селі Ігнатівка неподалік від Києва військові сили уряду УНР зупинилися для відпочинку й реорганізації. Усі охочі дістали можливість залишити військову службу, а з добровольців було створено Запорізький загін під командуванням генерала К. Прісовського. Курінь Січових стрільців і Гайдамацький кіш Слобідської України залишилися окремими військовими частинами. О. Жуковський призначив головнокомандувачем військ УНР підполковника О. Сливинського, колишнього активного учасника українського військового руху. Але останній, зневірившись у здатності військ Центральної Ради протистояти більшовикам, невдовзі відмовився від посади. Після цього О. Жуковський зосередив у своїх руках керівництво воєнними діями.

Радянські загоны не переслідували українські війська. Одразу після здобуття Києва переважна більшість петроградських та московських червоногвардійців рушила додому разом із на-

грабованим майном. «Червоногвардійці, беручи звідтіля все, що треба, стали набирати мішки, і коли завелися гарні речі, по мішку зрозуміло, їх треба було відправити додому. Такі явища спостерігалися після київських боїв», — нарікав очевидець цих подій із радянського табору. Інші ж російські загони, за повідомленням зі штабу М. Муравйова, «у достатній мірі розклалися й частиною нами розпущені, частиною поїхали на північ для поповнення й переформування». Незважаючи на стрімке зменшення чисельності своїх військ, М. Муравйов бадьоро доповідав В. Леніну: «Рештки військ Ради відступили на Житомир, де Петлюра і Порш вербують із гімназистів дружину, але, звісно, ми не надаємо цьому значення».

Загрозу для уряду УНР натомість становили російські війська, які прямували з фронту в запілля. За свідченням сучасника, «величезні юрби озброєних ватаг, що склалися з деморалізованих вояків, швендяли по великих шляхах, руйнуючи маєтки, фабрики, все це грабувало, палило, об'їдало і рухалося вглиб краю, переважно на Київ...» На початку лютого 1918 р. штаб Південно-Західного фронту був цілковито ізольований від керівництва військами. Навіть телеграфне сполучення Бердичева з армійськими частинами було спорадичним. Призначений урядом УНР на посаду головнокомандувача Південно-Західного фронту прапорщик Кудря повідомляв українському керівництву: «Спершу ми боролись, опісля зайнялись ліквідацією фронту, ліквідуємо його і зараз — це наше єдине завдання». О. Жуковський фактично перетворив штаб Південно-Західного фронту на демобілізаційний відділ свого похідного штабу.

15 лютого розпропаговані фронтові частини зайняли Бердичів. 17 лютого радянський комісар Південно-Західного фронту Г. Кузьмін звернувся до «революційних» вояків 7-ї армії із закликом розгромити війська Центральної Ради Але фронтовики бажали лише якомога швидше дістатися додому. Тільки незначні військові сили утримували Бердичів, чинячи опір військам Центральної Ради. Тим часом уряд УНР переїхав до

Коростеня, а згодом до Сарн. У кількох успішних сутичках із фронтовиками українські війська відновили боєздатність.

Однак втрата столиці й відступ національних військ на Волинь засвідчили, що уряд УНР не міг самотужки дати відсіч більшовицькій агресії. Природним союзником у боротьбі з російськими більшовиками, на думку багатьох українських політиків, були центральноєвропейські держави — Німеччина й Австро-Угорщина, які вже три з половиною роки перебували в стані війни з Росією. Іще наприкінці грудня 1917 р. уряд УНР розпочав мирні переговори з Центральними державами. Уже в ніч на 9 лютого 1918 р. у Брест-Литовському українська делегація підписала з повноважними представниками Центральних держав мирну угоду. За свідченням О. Жуковського, брестські події визначили стратегію українського керівництва: «У цей час мир між Осередніми державами і Україною був вже заключен. Настрій тоді про допомогу прийняв колосальні розміри. Тільки про допомогу і шла розмова, на її тільки і покладали майже всі надії...»

Керманічі УНР сподівалися, що Центральні держави не відмовляться надіслати до України легіон Українських січових стрільців та сформовані в таборах для полонених українські військові частини. Та коли уряд УНР звернувся до Центральних держав із проханням надати допомогу в боротьбі з більшовиками, німецьке керівництво побачило в цьому зручний привід для військової окупації України. «Незважаючи на укладення миру, ми й тепер, звичайно, не могли відвести всі наші боєздатні сили зі сходу, не могли залишити зайняті області їхній власній долі... — згадував начальник німецького Генерального штабу П. Гінденбург. — Наші операції на Україні також не були закінчені. Ми мали вступити в цю країну, щоб упорядкувати її політичні відносини». «На Україні треба було придушити більшовизм, і створити там такі умови, щоб мати можливість отримувати з неї військові вигоди і вивозити хліб та сировину. Для цього ми мали сильно просунутися вглиб країни; іншого виходу для нас не залишалось», — свідчив

у спогадах генерал-квартирмейстер кайзерівського Генштабу Е. Людендорф.

Спочатку німецьке командування планувало обмежитися лише операцією «поліційного характеру» на Правобережній Україні. З цією метою війська армійської групи генерала А. Лінзінгена 18 лютого 1918 р. вирушили вглиб українських земель. Німці очікували, що після здобуття Києва уряд УНР зможе створити військові сили, здатні звільнити від більшовиків Лівобережжя.

21 лютого військовий міністр УНР О. Жуковський призначив генерала В. Бронського представником українського командування для налагодження відносин із вищим керівництвом німецьких військ, що перебували в Україні. На місцях також були призначені представники української влади, які відповідали за взаємодію з німецькими формуваннями. Але не всім в українському таборі був до вподоби прихід до країни німців. Командир Запорізького куреня ім. К. Гордієнка В. Петрів згадував, яке враження на нього справила звістка про появу нового союзника: «Сталося... Маємо нових спільників. Тих людей у залізних, важких шоломах, з твердою ходою, якимись мертво-карними обличчями, яких від 1914 року вважали ми, ті що були в рядах російської армії, за найлютіших ворогів». У штабі Гайдамацького коша невдоволення спричинив той факт, що «українські загони переходять на становище авангардів австро-німецьких сил і що керівництво боротьбою переходить до рук не українського командування».

28 лютого наступ німців підтримали австро-угорські частини. Група військ генерал-фельдмаршала Е. фон Бьом-Ермолі розпочала «мирну інтервенцію» на Поділлі. «Допомагаючи українському урядові і його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів, бо Німеччина і Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудящого люду», — пояснював уряд УНР у відозві до українського народу.

Більшовики поспіхом відтягували свої сили на схід, не маючи надії вистояти проти австро-німецьких військ. Скориставшись

розгубленістю ворога, українські війська перейшли в контрнаступ. Уже 25 лютого Запорізький загін здобув Бердичів. 1 березня, після запеклого бою з червоними, гайдамаки С. Петлюри та Січові стрільці Є. Коновальця наблизилися до передмістя Києва. Наступного дня війська Центральної Ради увійшли до залишеної більшовиками української столиці. Кияни радісно вітали визволителів. Ось як описував учасник подій урочистості на Софійській площі: «Повно народу. Багацько дам з квітами. В соборі йде молебень. Радісно гудуть дзвони. А за Дніпром ще б'ють гармати, здається — так близько, десь тут біля нас: це українці переслідують утікаючого ворога. З собору виходить урочиста процесія на чолі з єпископом, співає величезний хор. А від Михайлівського монастиря показуються українські вояки. Народ зустрічає їх овацією, жінки закидають квітами, кожен вояк дістає по квітці, заплітає її за гудзик, стромляє в дуло рушниці... Заквітчують гармати, виносять звідкись цілі вазони квіток і ставлять на гарматні лафети... Крики "Слава! Слава українському війську! Хай живе Україна!" несуться по цій площі...» Незабаром до Києва прибули Центральна Рада й уряд УНР, що відновили державну роботу.

3 березня 1918 р. уряд радянської Росії підписав із Центральними державами мирну угоду. Відповідно до цього документа Раднарком зобов'язався також укласти мир з урядом УНР. Однак радянське керівництво на чолі з В. Леніним не поспішало виводити російські війська з України. Натомість у Петрограді вирішили зробити вигляд, що в Україні відбувається внутрішня, громадянська війна. В. Ленін пропонував своїм соратникам здійснити відповідні «перейменування»: «Рішуче і беззастережне перелицювання наших частин, що перебувають в Україні, на український лад — таке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, — він має називатися просто Овсієнко...»

7 березня 1918 р. В. Антонов-Овсієнко був призначений верховним головнокомандувачем радянських військ в Україні. Усі

радянські загони в Україні були зведені в п'ять «революційних» армій. Ось як охарактеризував В. Антонов-Овсієнко свої військові сили на засіданні Вищої військової ради в Москві: «Наші сили нікчемні: в усіх арміях не більше 10 000 стійких бійців. Перейти від системи загонів до регулярної армії не вдається — противник занадто натискає. Чимало дрібних загонів різноманітного озброєння, різної чисельності й різної боєздатності не дають можливості обачного командування, зривають постачання, деморалізують оформлені бойові частини, безладними реквізиціями збуджують проти нас населення. Багато сил іде на придушення повстань, що спалахують у запіллі, на налагодження транспорту, що страждає від безладної евакуації й інколи від саботажу залізничників, що не отримують по кілька місяців платні. Нові формування відбуваються неуспішно внаслідок нестачі інструкторів і кадрів та від невпорядкованості постачання. Унаслідок цих недоліків розбиваються спроби мобілізації».

Задля організації єдиного фронту проти німецько-українських військ усі самопроголошені на теренах України радянські «республіки» за прямою вказівкою В. Леніна були ліквідовані. Однак місцеві більшовики не відмовилися від «федералізації» з радянською Росією. 7 березня 1918 р. ЦВК Рад України проголосив: «Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську республіку на терені України... Ми ніколи не стояли на точці зору цілковитої незалежності Української Народної Республіки, розглядаючи її як більш-менш самостійне ціле, пов'язане із загальноросійською робітничо-селянською республікою федеративними узами».

Австро-німецьке командування на цей час переконалося, що уряд УНР фактично не контролює становище в країні. Співробітник військового відділу міністерства закордонних справ Німеччини повідомляв до штабу Східного фронту: «Внутрішнє становище України найбільше нагадує становище Мексики після падіння Хуерти. У країні відсутня будь-яка центральна влада,

яка б охоплювала більш-менш значну територію. Уся країна поділена на цілу низку окремих областей, обмежених кордонами повіту, міста, а інколи навіть окремими селами й хуторами. Влада в таких областях належить різноманітним партіям, а також окремим політичним авантюристам, розбійникам і диктаторам. Можна зустріти села, оточені окопами, які ведуть одне проти одного війну за поміщицьку землю. Окремі отамани порядкують в областях, домагаючись верховенства за допомогою прибічників і найманців. У їхньому розпорядженні перебувають кулемети, гармати й броньовані автомобілі — загалом багато зброї розтягнуло населення».

Аби очистити від більшовицьких загонів Лівобережну Україну й Причорномор'я, німецьке командування вирішило продовжити військові операції аж до цілковитого зайняття українських земель. З цією метою німецьку групу А. Лінзінгена було підсилено кількома корпусами та низкою окремих військових з'єднань. Окрім того, частина німецьких військ із Румунського фронту приєдналася до цісарських частин, що просувалися на Одесу. Своєю чергою, австро-угорське командування планувало завершити свої операції в Україні окупацією Донбасу.

Оборону червоних підривали антибільшовицькі повстання. 6 березня член конотопського військово-революційного комітету доповідав: «Протягом останніх трьох днів починаючи від Ніжина, Конотопа і через Ворожбу — Суми всі штаби революційних загонів утекли. У Ніжині, Бахмачі, Конотопі радянську владу було скинуто. Учора в Конотопі, у Бахмачі радянську владу відновлено. Частина змовників заарештована. Змовники були українські есдеки спільно з українською буржуазією». Заворушення спалахнули також у містах Причорномор'я. 12 березня в Одесі відбувся антивоєнний мітинг, у якому взяли участь кілька тисяч мобілізованих. Більшість миколаївських робітників відмовилася захищати радянську владу.

Небажання населення допомагати більшовикам полегшило наступальні операції австро-німецьким військам. 13 березня

німці здобули Одесу, 17 березня — Миколаїв, 20 березня — Херсон. Неспроможні зупинити свого супротивника, червоні квапилися вивезти з України наявні запаси продовольства й майна. «Негайна евакуація хліба й металів на схід», — так сформулював В. Ленін головні завдання радянської влади в Україні. Із заводів та фабрик знімали й вивозили до Росії промислове обладнання. Сотні паротягів і тисячі вагонів відправляли на північ. Активно здійснювали й «евакуацію» українського продовольства. За неповними даними, упродовж січня — квітня 1918 р. до Росії було вивезено понад 17,3 млн пудів хліба й 5 млн пудів інших харчів.

У першій половині березня 1918 р. Запорізький загін армії УНР не брав участі в бойових діях, залишаючись у Києві. «Частини загону приводили себе до ладу та з міських складів поповнювали своє постачання — зброї, одержі та харчів, — свідчив один із запорізьких старшин. — Раз на тижні командами відвідували лазню, а ввечері — театр. Щоразу наше громадянство зустрічало наші команди, які додержували зразкового ладу й вигляду в марші, гучними оваціями: раділо, що рідне військо має... До запорізьких установ зголошувались чисельні охотники, а через те дуже незабаром наші частини так збільшились, що склад сотень доходив до свого нормального стану». 12 березня загін за рахунок добровольців було розгорнуто в Запорізьку дивізію, яку очолив генерал О. Натіїв. Українські соціалісти-самостійники активно вели політичну агітацію серед запорожців, намагаючись спровокувати вояків на виступ проти Центральної Ради. Аби запобігти можливим ексцесам, військовий міністр УНР О. Жуковський наказав відправити дивізію на лівобережний фронт. Для охорони урядових установ у Києві залишився тільки полк Січових стрільців.

Запорізька дивізія прибула на фронт під Яготином саме тоді, коли німецькі війська розпочали операцію проти більшовиків на Полтавщині. Обійшовши червоних із півдня, Запорізький кінний полк ім. К. Гордієнка 17 березня здобув Лубни й невдовзі

відрізав противникові шлях відступу на Полтаву. Основні сили Запорізької дивізії розгорнули наступ уздовж залізниці, зайнявши Гребінку. Тактика бойових дій, за свідченням їх учасника, не відзначалася надмірною складністю: «Розвідку перед станцією спотикає огонь із рушниць і кулеметів. Сила цього огню майже завжди свідчила про число оборонців. Вигружались сотня-дві, розвертались і йшли в наступ. Звичайно, огонь спинався і з станції вирушав поїзд на схід. Залізниця вільна».

20 березня червоні перейшли в наступ, намагаючись повернути Лубни й Гребінку. Зазнавши значних втрат, запорожці відбили ворожі атаки й успішно контратакували. Гордієнківський кінний полк захопив Хорол, загрожуючи лівому крилу супротивника. 22 березня 2-й Запорізький полк за допомогою німецьких частин зайняв Ромодан, де захопив значну кількість військового майна. 22 березня 2-й Запорізький полк зайняв станцію Яреськи, а 1-й Запорізький полк — Миргород.

16 березня В. Антонов-Овсієнко поінформував Народний Секретаріат про скрутне для більшовиків військове становище на Лівобережжі. Про відчай народних секретарів свідчила готовність декого з них укласти мир із Центральною Радою. ЦВК Рад України запровадив на Харківщині, Полтавщині й Чернігівщині військовий стан. Усім трудящим у віці від 18 до 37 років «пропонували» взяти до рук зброю для боротьби проти українських та німецьких військ. Усі нездатні носити зброю мали бути залучені до оборонних робіт. Але ці зусилля не мали успіхів. В. Антонов-Овсієнко згадував: «Оголошена в Полтавській губернії мобілізація не давала позитивних результатів. Мобілізаційний “штаб” виявився, звичайно, не в змозі замінити відсутність налагодженого місцевого військового апарату, виявився неспроможним і до організації сільських партизанських загонів».

26 березня Запорізька дивізія відновила наступ на Полтаву. Радянські загони готувалися дати вирішальний бій біля станції Абазівка. Але червоні були змушені залишити свої позиції, коли Гордієнківський кінний полк у ніч на 29 березня обхідним

маневром зайняв Полтаву. Того ж дня до Полтави увійшли українські й німецькі війська. Військовий успіх союзники гучно відзначили на банкеті, який влаштувало запорізьке командування. Як згадував командир 1-го Запорізького інженерного полку О. Козьма, «бенкет наш удався на славу: багато німців загероїзовано розвезли по домам».

Запорожці були змушені затриматися в Полтаві, оскільки червоні висадили в повітря обидва мости через Ворсклу. Лише 2 квітня запорожці продовжили бойові дії. Головні сили дивізії під командуванням підполковника П. Болбочана розгорнули наступ на Харків. У напрямку Костянтиноград — Лозова діяли запорізькі частини на чолі з полковником В. Петровим. Завданням цієї групи було перекрити харківському угрупованню червоних шлях на Крим і Донбас.

Відступивши на лінію Мерчик — Огульці — Мерефа, радянські загони зосереджувалися для оборони Харкова. Але запорожцям удалося розбити ворожі позиції. Курінь 2-го Запорізького полку за допомогою панцерників здобув станцію Огульці, а основні сили 2-го Запорізького полку за підтримки автопанцерного дивізіону захопили Люботин. У ніч на 9 квітня запорожці зайняли Харків. У зведенні українського Генштабу було відзначено: «Більшовики бились тільки для виду, але ж при першому натиску на них почали втікати на Воронеж. У Харкові захоплено багато майна: панцерників, гармат, кулеметів та інше».

У Харкові Запорізька дивізія зупинилася для короткого відпочинку, німецькі ж частини рушили на Куп'янськ, Белгород і Ново-Борисоглібськ. «Користаючись із двохтижневого побуту, набуто кількадесят тисяч взуття і пошито нове обмундирування, прийнятого як уніформу на зразок бельгійської армії... — свідчив Н. Авраменко, старшина штабу Запорізької дивізії. — Нова уніформа добре пошита, надавала вигляд сучасної європейської частини. Була скромна, а одночасно елегантська, без лишніх оздоб». У Харкові до лав запорожців зголосилися численні добровольці. Але склад цих поповнень був

різний. Спостерігаючи незабаром запорізькі частини в Мелітополі, російський офіцер записав до щоденника: «Українські офіцери більше половини ворожі українській ідеї, у такому вигляді й за своїм складом не більше третини неукраїнці — не було куди подітися... За скрутних обставин кинуть їхні лави...»

Українське командування планувало ще до підходу австро-німецьких військ зайняти Крим, який формально не належав до УНР. 10 квітня за наказом військового міністра О. Жуковського з частин Запорізької дивізії була сформована кримська група під командуванням підполковника П. Болбочана, яка й вирушила до Кримського півострова. Решта запорізьких частин, об'єднана в Донецьку групу на чолі з полковником В. Сікевичем, мала вирушити на Лозову — Слов'янськ і зайняти кам'яновугільний басейн.

18 квітня Кримська група здобула Мелітополь, який більшовики вперто обороняли. Запорізька піхота під захистом бронепоїздів та артилерії сміливою атакою здобула ворожі позиції. Охоплені панікою й сум'яттям, червоні частини відступили до Криму. Серед оборонців півострова в ці дні з'явився план затопити перешийок і таким чином перешкодити вторгненню в Крим із суходолу. Місцеве радянське командування сподівалося також на допомогу «революційного» Чорноморського флоту.

18 квітня німці заволоділи Перекопом, відкинувши радянські загони вглиб півострова. Подальша оборона Криму була неможливою, і червоні розпочали евакуацію. Скориставшись цим, запорожці прорвали лінію сиваських укріплень. Учасник експедиції так описував дії ударної сотні 2-го Запорізького куреня та її командира: «Зелінський, вибравши 20 добрих козаків, озброєних у ручні кулемети, на повнім ході проскочив на дрезинах міст, закидав ручними гранатами найближчу оборону. Слідом Лощенко на бронепоїздові став поперек позиції і одкрив неперервний кулеметний і гарматний огонь. Решту доконала атака республіканців через міст, на щастя, ще не замінований. Пачки динаміту лежали на мосту. Оборона утікала, кидаючи

зброю, і розсіялась по кучугурах. Невелика громада склала зброю. Зібрано понад 30 кулеметів. Маса рушниць і набоїв, півбатарея з кіньми. Головні сили оборони, скупчені на ст. Чонгар, спішно од'їхали на південь. Сиваш був сфорсований несподівано легко. Зелінський і його група не мали ніяких страт».

У ході подальшого наступу запорожці зайняли Джанкой, Сімферополь і Бахчисарай. У Феодосії й Алушті під час відступу червоних спалахнули антибільшовицькі повстання. «Більшовики напружують усі сили, щоб задержать наш наступ, але ж славні козаки під керуванням доблесного полк. Болбочана безупинно ідуть вперед, — було відзначено у зведенні українського Генштабу. — Зморене безладдям населення дуже прихильно стрічає своїх визволителів і бажає затвердження міцної української влади, яка б боронила їх від ворогів... Отаман Натієв відвідав татарський парламент, де прихильно був зустрічен депутатами, які дуже його прохали, щоб у деякі місця були дослані українські частини для визволу від більшовиків. В отамана Натієва був цілий ряд депутатій із виясненням тих чи других питань».

Під час наближення запорізьких частин до Севастополя переважна більшість кораблів Чорноморського флоту підняла українські прапори, не бажаючи потрапити до німецького полону. Але німецькі війська, що вступили до Криму, уже не рахувалися зі своїм союзником. На категоричну вимогу німецького командування група підполковника П. Болбочана наприкінці квітня 1918 р. була змушена залишити Кримський півострів і передислокуватися до околиць Мелітополя.

З боями просувалася вперед група полковника В. Сікевича на Донбасі. «Під Константиноградом і під Апостоловим більшовики оказують велике сопротивлення. Мабуть, приймаються всі заходи, щоб не дати нам захопити Донецький басейн», — так було описано становище в українському військовому зведенні. 15 квітня група В. Сікевича здобула станцію Барвінкове, а 17 квітня — Слов'янськ. У Юзівці й Луганську відбулися антибільшовицькі виступи. Коли німецькі війська вступили

до Макіївки, їх урочисто вітало місцеве населення. 25 квітня запорожці разом із 1-ю Гвардійською німецькою дивізією після запеклого бою здобули Микитівку, а невдовзі й Горлівку.

30 квітня запорожці вийшли до кордону з Доном. Після зайняття Гайдамацьким полком станції Колпакове війська припинили переслідування більшовиків. Полковник В. Сікевич згадував: «Козаки принесли два високі стовпи, вималювали їх на жовто-блакитну фарбу, яку знайшли на станції, на кожному з двох боків намалювали тризуб, а під ним написали: У.Н.Р., а до стовпів прибили патики з нашим рідним державним прапором! Священик відслужив молебен, окропив святою водою прапори. Коли козаки піднесли до гори стовпи й закопали в землю, музика заграла наш гімн, гармати дали салют, а козаки крикнули могуте: “Слава!”»

Відступ радянських загонів до Росії означав завершення збройної боротьби на теренах України. «Український радянський уряд» переїхав до Таганрога, де ухвалив рішення про саморозпуск. В. Антонов-Овсієнко згадував: «У Москві, на засіданні Вищої військової Ради, я зробив доповідь про нашу боротьбу на Україні. Відзначив, що ця боротьба наближається до кінця. Єдиним шансом уявляється рішучий наступ від Валуйок і Старобільська до Куп'янська й далі, до Харкова. Лише він міг би дещо призупинити просування противника і дати можливість нам завершити евакуацію. Вища військова Рада схвалила ці міркування, вказала на необхідність протриматися ще деякий час і з політичних мотивів — очікувалися переговори з Центральною Радою про кордони України. Ми домовилися далі, що українські радянські війська відступають до Великої Росії Південно-Східною залізницею Міллерове — Лиски і що, згідно з вимогою німецького уряду, перейшовши кордон, підлягають формальному роззброєнню. Для продовження боротьби на Україні нам обіцяно додаткове забезпечення кадрами й спеціалістами».

Не маючи іншого вибору, Раднарком наприкінці квітня 1918 р. погодився на мирні переговори з українським урядом.

Уповноваженими представниками радянської Росії на мирних перемовинах, що мали відбутися в Курську, було призначено Х. Раковського й Д. Мануїльського. 4 травня В. Антонов-Овсієнко оголосив про припинення бойових дій проти українсько-німецьких військ і склав із себе повноваження головнокомандувача.

На цей час в Україні стався державний переворот: 29—30 квітня Центральну Раду було розігнано й до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. Звістка про київські події призвела до паніки серед радянського керівництва. 6 травня один із радянських командирів телеграфував: «Отримані офіційні відомості про гетьманство на Україні. Гетьманом призначено Павла Скоропадського. За неперевіреними поки що відомостями, очікується оголошення війни Великої Росії». Але чутки про наміри П. Скоропадського розпочати похід проти більшовиків виявилися перебільшенням. 23 травня в Києві розпочалися мирні переговори між Україною та радянською Росією.

Виконуючи положення Брестського миру, радянська Росія вже 12 червня уклала попередню мирну угоду з Українською Державою. До остаточного визначення українсько-російського кордону на північно-східній Чернігівщині зберігалася «нейтральна зона» завширшки 10—40 км. У її межах фактично не було жодної влади, зате хазяйнували різноманітні радянські загони, які після відступу з України не бажали йти до Росії.

Підписання прелімінарного миру зовсім не означало, що радянський уряд відмовився від намірів поширити свою владу на Україну. «Почалася робота щодо відправлення на Україну підпільників та встановлення зв'язку як лінією партійною, так і лінією ревкомів», — свідчив більшовицький діяч. З «нейтральної зони» збройні формування періодично чинили напади на українські містечка, знищуючи державну адміністрацію й грабуючи місцеве населення. Та допоки в Україні перебував багатотисячний контингент австро-німецьких військ, далі наскоків справа не йшла.

ДРУГА ВІЙНА З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ

Після перемоги антигетьманського повстання в грудні 1918 р. збройні сили Директорії УНР нараховували близько 100 000 вояків. Однак напівпартизанський характер республіканського війська перешкоджав його перетворенню на повноцінну регулярну армію. Невизначеність політики Директорії, політична роз'єднаність республіканського табору, слабкість адміністративного апарату не сприяли військовому будівництву. Та й складні політичні й соціальні суперечності, що роздирали Україну після повалення гетьманату, повною мірою позначилися на настроях війська. Хаос, свавілля й відсутність дисципліни стали звичайними явищами в армії. Заклики до розбудови національної держави наштовхнулися на ворожість багатьох учорашніх повстанців, які прагнули лише «соціальної революції».

Сформовані під час антигетьманського повстання загони не рідко заявляли про підтримку радянської влади. Перспектива союзу уряду УНР з Антантою не знайшла опори серед селян, які добре пам'ятали, чим обернувся прихід до країни австро-німецьких військ. Тож переговори Директорії з командуванням військ Антанти, які зайняли наприкінці 1918 р. чорноморське узбережжя, дали привід звинувачувати українських керманічів у намірі сприяти черговій іноземній окупації.

Ситуацією скористалася радянська Росія, керівники якої почали готувати збройний наступ проти УНР. Підготовка до вторгнення розпочалася ще 11 листопада 1918 р. Наступ в Україні мали здійснювати дві дивізії (близько 8 000 бійців), сформовані в «нейтральній зоні» переважно з українських повстанців. Керівництво цими військами здійснювала Рада військ курського напрямку на чолі з В. Антоновим-Овсієнком. Успішне повалення Директорією гетьманського режиму й складне становище на фронтах громадянської війни в Росії змусили більшовицьке керівництво на якийсь час зайняти вичікувальну позицію щодо подій в Україні. Але вже в середині грудня 1918 р. війська курського напрямку, отримавши підкріплення з Росії, відновили просування вглиб українських земель.

Після репресій гетьманського правління чимало українських селян дружньо зустрічали радянські війська. Для прикриття агресії в Суджі 28 листопада був створений так званий «Тимчасовий робітничо-селянський уряд України». В. Ленін телеграфував головнокомандуванню Червоної армії: «З просуванням наших військ на захід і на Україну виникають обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнювати Ради на місцях. Ця обставина має той гарний бік, що позбавляє можливості шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати просування наших частин як окупацію й створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище й населення не зустрічало б їх як визволителів».

Командування Армії УНР відреагувало на радянське вторгнення створенням 19 грудня Лівобережного фронту. Запорізький корпус протистояв радянським військам на Харківщині, 6-й Полтавський корпус отримав наказ обороняти Полтавщину, Сіра дивізія мала захищати Чернігівщину. Та хоча українські війська мали кількаразову перевагу над ворогом, командувач фронту полковник П. Болбочан не спромігся належним чином організувати оборону Лівобережжя. 20 грудня червоні захопили Белгород, 21 грудня — Куп'янськ. 3 січня частини 2-ї радянської повстанської дивізії увійшли до Харкова, де напередодні спалахнуло більшовицьке повстання. Спроба Запорізького корпусу перейти в контрнаступ у районі Люботина зазнала невдачі внаслідок стратегічних прорахунків командування. Поразками супроводжувалися й операції військ УНР на Чернігівщині. На цьому напрямку червоним протистояли війська, які значною мірою склалися з новобранців і мали низьку боєздатність. 20 грудня радянські війська здобули Шостку, 25 грудня — Новозибків, 30 грудня — Городню, 31 грудня — Сновськ.

В. Антонов-Овсієнко в доповіді радянському командуванню так описав стратегію своїх дій в Україні: «Прикриваючись із боку Києва енергійною диверсією в бік Чернігова й Полтави, заволодіти Харковом і підтягтися до катеринославського району, де потрібно створити базу для дій проти Києва — Одеси та проти Криму». Австро-німецькі частини, які ще залишалися в Україні, не втручалися в бойові дії й швидко від'їжджали додому.

Тимчасовий робітничо-селянський уряд України оголосив, що «радянська українська армія є складовою частиною загальноросійської». А 4 січня 1919 р. Реввійськрада радянської Росії ухвалила рішення про відкриття нового, Українського фронту, командувачем якого було призначено В. Антонова-Овсієнка. Директорія натомість зволікала з відкритим оголошенням війни радянській Росії. Тривалий час українські лідери сподівалися, що сталося прикре непорозуміння й більшовики насправді не мають ворожих намірів щодо УНР. Але 12 січня

червоні вже захопили Чернігів, наблизившись до Києва. Лише після цього 16 січня війну радянській Росії було оголошено.

У середині січня 1919 р. червоні майже безперешкодно зайняли Полтавщину, де до них приєднувалися численні повстанські загони, що відмовилися визнати Директорію. Лівобережний фронт фактично розпався: деморалізовані й пригнічені поразками, війська УНР відступали за найменшого натиску ворога. Запорізький корпус відходив на Кременчук, Сіра й Чорноморська дивізії відступали до Києва. Вояки нерідко мітингували, відмовляючись битися з більшовиками. Командира Запорізького корпусу отамана П. Болбочана арештували невдоволені його керуванням вояки гайдамацького полку. Командир гайдамаків отаман О. Волох став новим командиром Запорізького корпусу.

Урятувати становище на Лівобережжі можна було лише за допомогою боездатних підкріплень зі складу київського Осадного корпусу. Ще 9 січня командир корпусу Є. Коновалець отримав наказ надіслати до Полтави один піший полк та кілька гарматних батарей. Однак ударна група Січових стрільців під командуванням Р. Сушка вирушила до Полтави лише 17 січня, коли бої вже точилися на вулицях міста. 19 січня більшовики захопили Полтаву, і група Р. Сушка відступила спершу до річки Псел, а потім до Гребінки. Після цього група ув'язалася в бої з Корсунською бригадою отамана Г. Хименка, яка повстала проти Директорії.

23 січня військовий міністр УНР генерал О. Греков заявив на засіданні Трудового Конгресу, що єдиною надійною військовою силою в розпорядженні українського уряду залишається корпус Січових стрільців. Того ж дня командира січовиків Є. Коновальця було призначено командувачем Східного фронту, до складу якого увійшли всі українські війська, що діяли на теренах Лівобережжя та Київщини (корпус Січових стрільців, Запорізький корпус, Чорноморська дивізія, загін полковника М. Аркаса, запасні війська).

Але наявних військових сил виявилось недостатньо, щоб зупинити більшовицький наступ. Чорноморська дивізія остаточно

втратила боєздатність, Запорізький корпус також більше не чинив серйозного опору противнику. 2-й Чорноморський полк, кінно-партизанський полк отамана Олеся Козиря-Зірки кинули фронт і самочинно вирушили до Києва. У розпорядженні Є. Коновальця залишалися тільки Січові стрільці, загін полковника М. Аркаса й окремі частини — разом щонайбільше 4000—5000 боєздатних вояків. 1-ша Українська радянська дивізія, що просувалася Чернігівщиною на Київ, налічувала понад 8000 бійців. Сили були надто нерівними. 23 січня більшовицькі частини захопили Ніжин і Козелець, після чого розгорнули наступ безпосередньо на українську столицю. «Становище дуже погане, — повідомляв полковник М. Аркас до Києва. — Ворог наступає з усіх боків... Війська вимучені і деморалізовані, не дивлячись на неймовірно важке становище, вдесятеро більшого ворога, з Києва-ніякої допомоги не дають... Як тепер не буде допомоги, то буде катастрофа». Однак наказ корпусові СС від 24 січня повернути Козелець залишився невиконаним — Є. Коновалець зволікав із відправленням стрілецьких частин на фронт.

Очевидно, Є. Коновалець побоювався залишати Київ без надійної військової сили, зважаючи на загрозу більшовицького заколоту в столиці, як це сталося в січні 1918 р. Київщину в цей час лихоманило від збройних виступів проти Директорії. Неподалік від столиці, у районі Трипілля — Обухова, у середині січня 1919 р. спалахнуло селянське повстання під проводом отамана Зеленого, колишнього командира Дніпровського коша. Повстанські загони загрожували перетяти залізничне сполучення Києва з Правобережною Україною. «З ним (Зеленим — М. К.) говорив я особисто телефонічно, — згадував Є. Коновалець, — посилав навіть до нього парламентарів, старався в'яснити йому, в якому становищі опинилася українська армія, що їй загрожує й з якого боку, та просто молив його залишити цю авантюру й приступити з нами до співпраці. Все це нічого не допомогло». 22 січня з Києва на придушення повстання було відправлено відділ січовиків під командуванням сотника О. Думіна. Розбив-

ши головні сили заколотників і роззброївши місцеве населення, 26 січня група повернулася до Києва.

25 січня Є. Коновалець наказав 1-му полку Січових стрільців під командуванням сотника І. Рогульського вирушити на Лівобережний фронт. До прибуття Січових стрільців командирам відтинків фронту М. Аркасу й І. Семесенку було наказано «за всяку ціну тримати свої позиції і не відходити ні кроку назад». Віддаючи розпорядження командирам, Коновалець пояснив свій стратегічний задум: «Нам необхідно виграти час до тої пори, поки не підійде допомога з Правобережжя, тому, якщо ви будете примушені відходити, то мусите рушити не по-тягами, а обов'язково ґрунтовим шляхом, руйнуючи по дорозі залізничні будинки і розбираючи залізничний шлях».

Та поки 1-й полк СС готувався вирушити на фронт, 26 січня 1-й Білоцерківський полк під Ніжином перейшов на бік більшовиків, а 1-й Київський полк самочинно залишив позиції. Ситуація вимагала швидких і рішучих дій. Є. Коновалець відправив на Семиполки 1-й, 4-й піші й Лубенський кінний полки СС, що склали групу отамана І. Рогульського. Ці сили стримували ворога на чернігівському напрямку, допоки з Полтавщини не повернулася група сотника Р. Сушка. Але 1 лютого більшовики захопили Бровари й уже наступного дня почали обстрілювати Київ із гармат. Частини І. Рогульського, витримавши лише один значний бій із ворогом, відступили в передмістя Києва, до Микільської Слобідки. У ніч на 4 лютого група І. Рогульського без бою відступила до Гориничів під Києвом.

На цей час Директорія, уряд і військове командування УНР уже залишили столицю, яку було вирішено здати супротивникові без бою. Однак серед загального хаосу й паніки здійснити організовану евакуацію виявилось неможливим. У Києві залишилася колосальна кількість військового майна, яке невдовзі потрапило до рук більшовиків. Евакуацію столиці прикривали 2-й і 3-й полки СС, а також 1-й Синій полк. Під впливом загальної деморалізації боєздатність січових частин стрімко

знижувалася. Уранці 4 лютого 2-й полк СС самочинно залишив позиції й відступив до Фастова; решта війська розпочала планомірний відступ із Києва на лінію Крюківщина — Гатне. Уночі 6 лютого військові сили Директорії остаточно залишили Київ. До міста вступили радянські частини.

Після падіння столиці основні сили корпусу Січових стрільців зосередилися на підступах до Києва, стримуючи подальше просування противника. Штаб Січового корпусу розташувався на станції Козятин. Група Р. Сушка боронила лінію Гостомель — Романівка й коростенський напрямок, війська І. Рогульського зайняли позиції в районі Ігнатівки — Білгородки й прикривали житомирський напрямок, а група В. Кучабського зосередилася біля Жулян, боронячи Фастів. Курінь 5-го полку СС було відправлено на допомогу слабкій залозі Коростеня. «Те, що наступило по виїзді Директорії з Києва, було страшне. Січові стрільці й остатки наддніпрянських військ Директорії криво боронили майже кожної позиції, яка надавалася до оборони, при чім поносили страшні втрати», — згадував член Стрільцької ради О. Назарук.

На півдні події також розгорталися несприятливо для військ УНР. Українське командування прагнуло закріпитися в Придніпров'ї й утримати за собою західну Херсонщину, щоб зберегти зв'язок із десантом Антанти — французькими військами, які займали чорноморське узбережжя. На цьому напрямку діяла Південно-східна група Армії УНР, сформована з напівпартизанських загонів північної Херсонщини й Катеринославщини, а також кадрів 3-го Херсонського й 6-го Полтавського корпусів. Змушені впокорювати місцеве населення, ці частини потерпали від дезертирства й деморалізації.

Радянським силам удалося без значного опору з боку військ УНР зайняти частину Катеринославщини, де до червоних приєдналися повстанські загони Н. Махна. 27 січня група радянських військ під командуванням П. Дибенка з боєм здобула Катеринослав. Після цього на бік червоних перейшов командир

одного з найбільших військових з'єднань на Херсонщині — отаман Н. Григор'єв. У лавах загонів Н. Григор'єва налічувалося 5000—7000 бійців, а основною їхньою базою слугував Олександрійський повіт. Повернувши зброю проти Директорії, частини Н. Григор'єва зайняли залізничні гілки Корсунь — Цвіткове, Бобринська — Кам'янська, Єлисаветград — Знам'янка, Користівка — Долинська, Долинська — Апостолове. 10 лютого Григор'євці уже вели бій із військами УНР у районі Шполи. Частини 2-ї радянської повстанської дивізії в цей час зайняли Черкаси. У районі Чигирин — Бобринської до радянських частин приєдналися загони отамана С. Коцура. На бік червоних також перейшов загін І. Ткаченка, який 14 лютого зайняв Помічну й Новоукраїнку. Аби не потрапити в оточення, Запорізький корпус Армії УНР був змушений відступити до району Умані — Звенигородки — Тального.

Спроби військ УНР перейти в контрнаступ на Київщині не увінчалися успіхом. «Кістяком оборони на важливому напрямку Київ — Фастів — Козятин — Вінниця був корпус Січових стрільців, — згадував начальник оперативного відділу штабу Армії УНР М. Капустянський. — На жаль, перевтома від майже безперервних 4-місячних боїв... а головно моральна депресія від активної ворожості збільшевізованого населення до війська Директорії погрожувала при дальшій боротьбі на бойовому фронті можливою деморалізацією січовиків — цієї дотепер найміцнішої та твердої в боях частини». 19 лютого червоним було здано Фастів, причому особливо важких втрат зазнав 3-й Січовий полк. 20 лютого в Бердичеві довелося роззброїти укомплектований білоцерківськими новобранцями 2-й полк СС, що не бажав битися з більшовиками. Стан багатьох інших з'єднань Армії УНР часто був ще гіршим: чимало розпропагандованих військових частин, особливо в запіллі, були ненадійними або й відкрито виступали проти Директорії.

Після втрати Фастова отаман Є. Коновалець вимагав від командування зняти січові частини з фронту й вивести їх у запілля

для відпочинку й реорганізації. 21 лютого під час зустрічі в Козятині з представниками уряду й політичних партій Є. Ковналець заявив: «Всі втомилися, всяка ідея гасне. Хочеться одного — відпочинку, але на фронті немає кому нас заступити. Є ще другий бік справи: настрої населення, що обернулось тепер проти Директорії. Це наслідок большевицької агітації та сваволі деяких здеморалізованих фронтовими невдачами військових частин». Того ж дня Головний отаман С. Петлюра наказав відправити корпус Січових стрільців із фронту до Проскурова. Напередодні в цьому місті стався більшовицький виступ, придушення якого частинами Окремої Запорізької бригади обернулося кривавим єврейським погромом. С. Петлюра сподівався, що прибуття до Проскурова Січових стрільців забезпечить лад і спокій його мешканцям. Водночас січовики мали перебрати на себе охорону залізничних шляхів на західному Поділлі.

Відхід Січового корпусу до Проскурова спершу не надто позначився на правобережному фронті, оскільки наприкінці лютого 1919 р. червоні дещо сповільнили просування своїх військ на цьому напрямку. Фронт утримували переважно війська Сірої й Чорноморської дивізій, Залізнично-технічного корпусу. Однак боездатність цих військ залишала бажати кращого. «Деморалізація війська набрала в той час таких розмірів, що порушення й невиконання бойових наказів із боку цілих частин було звичайним явищем... — згадував начальник оперативного відділу штабу Східного фронту полковник О. Решеке. — Постійна відсутність зв'язку з підгрупами й окремими частинами, що було наслідком роботи ворога, а також наслідком роботи місцевих більшовиків серед селянства, яке вороже ставилося до нашої армії, разом з іншими були загальними причинами, що змушували нашу армію до відвороту».

Військові поразки Армії УНР спричинили в українському таборі гостру критику дій державного керівництва. У цих умовах С. Петлюра був змушений погодитися на реорганізацію структури вищого командування Армії УНР. 26 лютого було

створено посаду наказаного отамана, який фактично мав виконувати обов'язки головнокомандувача. Цю посаду обійняв генерал О. Греков. С. Петлюра зберігав за собою лише номінальне керівництво збройними силами УНР і звання головного отамана. Але О. Греков, якому недоброзичливці закидали російське походження й відсутність українського патріотизму, був переконаним прихильником союзу з Антантою. Попри очевидну безперспективність переговорів із французьким командуванням, 5 березня він наказав Південно-східній групі Армії УНР базуватися своїми тиловими установами на південну смугу Херсонщини. Таке стратегічне розташування загрожувало Південно-східній групі цілковитим оточенням у разі чергового більшовицького наступу.

Війська УНР на Херсонщині в цей час переживали справжню дезорганізацію: Слобідський кінний загін сотника Кіршула підняв повстання, частина вояків полку отамана Самокиша перейшла на бік більшовиків. «У тилу фронту во всіх селах місцеві більшовики, котрі скупчились в значній чисельності отряди, з якими поки справлялись, але ж з великим трудом. Повстання місцевих більшовиків в районі групи поширюється...» — доповідав командувач Південно-східної групи отаман Т. Янів до штабу Армії УНР. 5 березня повсталі селяни захопили Балту.

На початку березня 1919 р. радянські війська розгорнули наступ на чорноморське узбережжя, зайняте французькими й грецькими частинами. Безпосередньо проти антантівського десанту діяли загони отамана Н. Григор'єва. 8 березня 1919 р. григор'євці здобули Херсон, а 14 березня — Миколаїв. Отримавши звістку про військові успіхи червоних, С. Петлюра наказав Т. Яніву відступати до Жмеринки. Але наказний отаман, який саме перебував в Одесі на переговорах із французьким командуванням, скасував своєю владою цей наказ. Вважаючи неприпустимим відкривати більшовикам шлях на Одесу, О. Греков наказав військам Т. Яніва повернути Голту. Марно в штабі Південно-східної групи протестували проти непослідовності

розпоряджень вищого командування й посилалися на нестачу сил для протидії червоним.

Водночас червоні продовжили наступальні операції на Правобережжі. 1-ша Українська радянська дивізія розгорнула наступ із Київщини в напрямку Вінниці — Жмеринки, намагаючись вдарити в запілля південному угрупованню Армії УНР. Без значного опору червоні захопили Козятин і Бердичів. Слабка 20-та дивізія військ УНР виявилася цілковито деморалізованою, більшість її частин довелося роззброїти. Командувач Східного фронту С. Хилобоченко був цілковито неспроможним подолати деморалізацію й організувати опір червоним. «Більшовиків мало, але наші сили зовсім не тримаються, наступ почати майже неможливо, при слові «наступ» всі командири в один голос заявляють, що ніхто в наступ не піде...» — з розпачем констатував начальник штабу Східного фронту полковник Є. Мешковський.

2-га радянська повстанська дивізія в районі Тального атакувала Запорізький корпус, намагаючись відрізати армію УНР від зв'язку з десантом Антанти. Запорожці ледве стримували натиск противника на уманському напрямку. 12 березня червоні здобули Христинівку, а наступного дня — Умань. Але запеклі бої в цьому регіоні не вщухали, залізнична станція в Христинівці кілька разів переходила з рук у руки. Зрештою запорожцям вдалося переломити ситуацію на свою користь. 16 березня полк ім. І. Мазепи захопив Теплик, а наступного дня полк ім. П. Дорошенка витіснив противника зі станції Розкошівка. На Умань вирушив Окремий республіканський кінний полк, який 18 березня й зайняв місто. Того ж дня запорожці здобули Христинівку й Гранів. Червоні безладно відступили на Поташ і Тальне.

На північному напрямку операцій Армії УНР також намітився успіх. Скерувавши основні сили 1-ї Української радянської дивізії на Поділля, червоне командування залишило в районі на захід від Києва лише незначні військові сили. Наказний отаман О. Греков вирішив скористатися таким становищем. Поки війська Східного фронту стримували основні сили черво-

них на лінії Житомир — Чуднів — Калинівка — Вінниця, Північна група Армії УНР розпочала наступ на Київ. Зламавши опір нечисленних радянських частин, українські війська в середині березня 1919 р. здобули Коростень.

Але небоездатність військ Східного фронту перекреслила наступальні плани українського командування. Коли 14 березня червоні майже без опору захопили Житомир, Східний фронт Армії УНР розпався на кілька окремих угруповань. Залізничний корпус і Запорізька бригада відступили на захід, прикриваючи від ворога Новоград-Волинський, Полонне й Шепетівку. На вінницькому напрямку рештки Чорноморської дивізії намагалися стримати наступ основних сил 1-ї Української радянської дивізії. Натиск червоних на залишки військ Східного фронту загрожував проривом у запілля Армії УНР. Новопризначений командувач Східного фронту Ф. Колодій не приховував, що його деморалізовані війська більше не здатні протистояти ворожим силам, які значно переважали кількісно. «У своєму тилу сил не маю, як не маю взагалі військ, а лише недисципліновані банди з дуже поганим з військового боку складом старшин, з яких більшість кустарі військової справи, до того ж багато з них ще й шкурники, — доповідав О. Грекову начальник штабу Східного фронту Є. Мешковський. — З таким військом, переконаний, не лише неможливо перейти в наступ, але й вести оборону, бо до пасивної оборони козацтво групи ще менше здатне, аніж для штурму окопів».

Прагнучи будь-що затримати противника, командування Армії УНР кинуло на фронт свій останній резерв — корпус Січових стрільців. 15 березня О. Греков звелів січовому командуванню відправити перші військові частини до району Полонного. Активними діями на бердичівському напрямку січовики мали полегшити становище військ Східного фронту й дати можливість Північній групі здобути Київ. Окрім того, у штабі Дієвої армії УНР сподівалися, що поява на фронті Січових стрільців змусить червоних сповільнити наступ на Вінницю.

Однак за час перебування в тиловому районі корпус не отримав значних людських поповнень, а наказ про відправлення на більшовицький фронт спричинив невдоволення багатьох січовиків, які розчарувалися в політиці уряду УНР. Як відзначив історик Січового стрілецтва В. Кучабський, «коли після реорганізації прийшов наказ стрілецтву вирушити під Бердичів, то стрілецькі полки не пішли туди з таким захопленням, якого треба було б».

Та поки Січовий корпус прямував на позиції, на Східному фронті сталася катастрофа. 19 березня червоні без бою зайняли Вінницю, а 20-го — вступили до Жмеринки, де захопили близько 1000 полонених і значні запаси військового майна. Втрата Жмеринки відрізала основні сили Армії УНР від південного угруповання українських військ (Запорізький корпус, Південно-східна група, рештки Південної групи Східного фронту). Сталий зв'язок уряду УНР із командуванням десанту Антанти також було перервано, а запланована зустріч С. Петлюри з французьким генералом Ф. д'Ансельмом уже не могла відбутися.

Розгром південного угруповання Армії УНР не змусив українське командування відмовитися від запланованого наступу на півночі. За свідченням М. Капустянського, «на нараді під головуванням отамана Петлюри вирішено було, не дивлячись на ухудшення становища, продовжувать наступальну операцію всіма січовими полками...» Розцінивши дії С. Петлюри як втручання в керівництво військами, генерал О. Греков 21 березня залишив посаду наказного отамана. Тимчасово виконувати його обов'язки було доручено начальникові штабу Дієвої армії — отаманові А. Мельнику. Активний учасник формування Січових стрільців у 1918 р. і бойовий соратник Є. Коновальця, він був менш самостійною фігурою, аніж О. Греков. А. Мельник підтримував зв'язок із Січовим корпусом і багато уваги приділяв потребам своїх колишніх товаришів зі служби.

Після розгрому Східного фронту Армії УНР червоні спрямували частину сил 1-ї Української радянської дивізії на Коростень. Богунський полк першим рушив залізницею на північ

через Козятин і Київ, за ним прямував Ніжинський полк. Ще два полки 2-ї повстанської радянської дивізії отримали наказ вирушити до Коростеня за маршрутом Козятин — Бердичів — Житомир. Решта сил радянської 2-ї дивізії мала «у найкоротший строк ліквідувати вапнярську групу противника й вільні частини негайно перекинути до Жмеринки, Калинівки й Козятина...»

Здобуття Жмеринки відкривало перед червоними шлях для удару в запілля Запорізького корпусу. Коли вранці 20 березня 2-га радянська повстанська дивізія розгорнула наступ на Умань — Христинівку, запорожці ледь стримували ворога. Водночас частини 1-ї Української радянської дивізії за допомогою повстанців зайняли Могилів-Подільський, довершивши оточення південного угруповання Армії УНР. «Кліщі, у які потрапив Запорізький корпус петлюрівців, неблаганно стискалися», — згадував радянський командувач В. Антонов-Овсієнко.

Намагаючись урятувати становище, генерал Ф. Колодій об'єднав під своїм командуванням війська південної групи Східного фронту, Запорізького корпусу й частин Південно-східної групи. Але загроза цілковитого оточення спричинила деморалізацію серед командирів та вояків. Уранці 21 березня нарада командирів Запорізького корпусу на станції Зятківці під тиском О. Волоха ухвалила універсал про визнання радянської влади. 22 березня у Вапнярці виник революційний комітет Південно-західної області УНР. Ревком складався з 15 осіб — співробітників політичного відділу штабу Східного фронту, старшин, представників місцевої української адміністрації, робітників та селян. Комітетники спершу обрали командувачем «українських радянських військ» генерала Ф. Колодія, але вже 24 березня призначили на цю посаду О. Волоха. Переважна більшість запорізьких командирів розцінила це як авантюру й обрала новим командиром корпусу О. Загородського. Війська отримали наказ готуватися до відступу на Роздільну. На позиціях залишилися тільки 1-й Республіканський та 3-й Гайдамацький полки.

Отаман О. Волох спробував домовитися з червоними про перемир'я. Але більшовики відмовилися вести переговори й ультимативно зажадали капітуляції українських військ. Цей ультиматум, за зізнанням члена Реввійськради Українського фронту Ю. Щаденка, був поставлений лише «умовно, тобто для того, щоб легше ліквідувати рештки петлюрівських банд». Командир 2-ї повстанської дивізії Ленговський дістав роз'яснення від В. Антонова-Овсієнка: «Не звертайте уваги на викрики вапнярських січовиків, що потрапили в наше кільце, — це вовки в овечій шкірі. Треба домогтися їх безумовної капітуляції, вони тепер підроблюються під нашу мову: жодної до них довіри».

22 березня радянські частини здобули Умань. З перемінним успіхом точилися бої за станцію Христинівка, якою більшовики остаточно заволоділи 24 березня. За два дні червоні захопили Зятківці й Гайсин, відкинувши війська УНР до Вапнярки. Посилився й натиск на частини Південно-східної групи. Загони Н. Григор'єва наближалися до Одеси, а червоні формування отамана Ткаченка — до Балти. Залізничне сполучення Бірзула — Роздільна було цілковито дезорганізоване місцевими повстанськими загонами. Партизанська Південна радянська армія за наказом більшовицького командування мала просуватися до району Кишинєва — Бендер — Тирасполя. 2-га Південна радянська армія здійснювала напади на частини Південно-східної групи Армії УНР поблизу Ананьєва.

Становище південного угруповання українських військ погіршилося тоді, коли на коростенському напрямку розгорнулися вирішальні бої. Саме сюди українське командування перекинуло свої останні резерви — підрозділи Галицького полку, 57-й Гайсинський полк, кілька гармат і бронепоезд. 23—25 березня червоні також отримали підкріплення (Богунський і Ніжинський полки), які відразу ж атакували війська УНР. У бою за переправи через річку Тетерів частини 1-ї Української радянської дивізії 23 березня зупинили наступ ударної групи

військ УНР. Одразу після цього червоні розгорнули бойові дії в напрямку Коростеня — Житомира.

Корпус Січових стрільців міг підтримати війська Північної групи активними діями в напрямку Бердичева. 21—23 березня Є. Коновалець завершив зосередження своїх частин на станції Полонне. Але кілька днів пішло на спроби домовитися про співпрацю з командиром Залізничного корпусу отаманом Бенем, війська якого діяли в житомирському районі. Відмова отамана Яценка виконувати накази Є. Коновальця ускладнювала бойову співпрацю між січовиками й рештками Запорізької бригади.

Командувач радянського Українського фронту В. Антонов-Овсієнко наказав бердичівському угрупованню червоних зосередитися на підготовці удару на Житомир. А вранці 24 березня Січові стрільці розпочали наступ, долаючи слабкий опір охоплених сум'яттям радянських частин. «Більшовики розбиті зовсім, тікають в паніці», — повідомляв 24 березня Є. Коновалець командуванню Армії УНР. Червоноармійці намагалися закріпитися на лінії річки Тетерів, але вранці 25 березня 3-й Січовий полк заволодів переправами через цю ріку. Згідно з оперативним звітом корпусу СС, червоні цього дня залишили на полі бою 360 загиблих. Частина бійців 10-го й 1-го Волинського радянських полків самочинно від'їхала до Бердичева, решта червоноармійців відступили до станції Демчин. Є. Коновалець повідомляв А. Мельнику: «На нашому фронті все дуже гарно складається, настрої у стрільців чудовий, все хоче вперед так, що і здержати їх не можна...»

26 березня Січові стрільці завдали червоним нової поразки біля станції Демчин. Але в цей час до Бердичева вже прибуло підкріплення зі складу 2-ї повстанської радянської дивізії. 27 березня свіжі сили червоних атакували 1-й полк СС поблизу села Романівка. Заскочені зненацька, січовики після запеклого бою відступили. «Становище під Бердичевом загрозливе. Докладаю всіх сил, переганяючи і примушуючи займати позицію частини, які самочинно йдуть в місто. Поцікавтеся у Вінниці, чи вийшли

вже таращанці?.. — телеграфував начальник 1-ї Української радянської дивізії М. Щорс командуванню. — Деякі частини самому доводиться майже силоміць виганяти на позицію, самочинно залишають позиції, і бойові накази деякими частинами не виконуються... Я вирушаю на позицію за донесенням в 6 полк, який хоче знятися».

28 березня наступ Січових стрільців під Бердичевом зазмер, наштотхнувшись на стійкий опір радянських бронеполків. Червоних врятувало від поразки своєчасне прибуття підкріплень — батальйону Таращанського полку, який змусив виснажених січовиків відступити. Негативно позначилася на перебігу операції й відсутність зв'язку між військами Є. Коновальця та Беня. Коли 29 березня війська отамана Беня розгорнули наступ на Бердичів із півночі, радянські частини ледь не залишили місто. М. Щорс повідомляв червоному командуванню: «Становище на фронті погане. Противник вперто наступає на всьому фронті. Обоз у паніці втікає через усе місто на вокзал...» Але війська отамана Беня не розгорнули наступ на Бердичів, а обмежилися лише тим, що відкинули ворожі сили від Житомира. У штабі Січових стрільців тривалий час узагалі нічого не знали про бойові дії на житомирському напрямку. Січовики розпочали черговий наступ на Бердичів лише надвечір 29 березня, коли натиск групи Беня уже вичерпався. Саме в цей час до Бердичева прибув черговий батальйон Таращанського полку. Похапцем залишивши вагони, червоноармійці прямо зі станції атакували позиції січовиків. Зазнавши в сум'ятті нічного бою важких втрат, виснажені січові полки були змушені відступити.

На коростенському напрямку в останні дні березня 1919 р. остаточно відбувся перелом на користь червоних. 30 березня радянські частини захопили станцію Малин. Війська УНР неодноразово переходили в контратаки, супроводжувані запеклими зустрічними боями. Але під натиском кількісно більших сил ворога українські війська були змушені перейти до оборони.

1 квітня корпус Січових стрільців знову розгорнув наступ на Бердичів, намагаючись зламати опір червоних. Цьому передував потужний гарматний обстріл ворожих позицій. Коли ж артилерійський вогонь вщух, 1-й Січовий полк атакував тарасанців у західному передмісті Бердичева, а 3-й Січовий полк увірвався до Бердичева вздовж залізниці. Зламавши опір супротивника, січовики з боями просувалися вглиб міста. Невдача спіткала лише 5-й полк Січових стрільців, який спочатку успішно здійснив фланговий обхід, але потім несподівано був атакований червоними біля села Райки. «Сьогоднішній бій надзвичайно трудний, люди дуже перетомлені, б'ються дуже відважно, щоб закріпитися в Бердичеві», — ішлося у зведенні зі штабу корпусу Січових стрільців. Є. Коновалець так описав цей бій у телеграфному спілкуванні з А. Мельником: «В городі мусили зводити стрільці рукопашний бій і боротись з усіма, тому що з усіх сторін з криш, вікон, церков були обстріляні кулеметами і крісами¹». Жорстокий бій на вулицях Бердичева тривав усю ніч на 2 квітня. Лише прибуття до міста підрозділів Новгород-Сіверського радянського полку схилило терези військового успіху на бік червоних. До ранку 1-й і 3-й полки Січових стрільців під натиском потужніших сил ворога знову були змушені відступити.

Виснаженість січовиків змусила їхнє командування відмовитися від наступальних планів. 3 квітня червоні здобули Демчин. Через низьку боєздатність вояків Є. Коновалець та його штаб ухвалили рішення «взяти за наш пункт оборони лінію р. Тетерів». Але 4 квітня виявилось, що війська нездатні утримати зайняті позиції. За першого ж натиску ворога сформовані з новобранців підрозділи покинули позицію. Є. Коновалець дійшов висновку, що низька бойова якість поповнень, виснаженість і нечисленність інших стрілецьких підрозділів «примушують <...> замість позиції на р. Тетерів відійти ще далі».

¹ Рушницями.

Війська південного угруповання Армії УНР у цей час переживали справжню агонію й нічим не могли допомогти операціям на півночі. Зі штабу 2-ї Української радянської дивізії повідомляли, що «головна група дивізії, розбивши противника у районі Гайсина, Зятківців, переслідує його до Вапнярки». 29 березня червоні зайняли станцію Ладижин, а упродовж 30—31 березня захопили Вапнярку, Крижопіль, Попелюхи, Гайворон, Гонорівку, Рудницю й Кодиму. Основні сили Запорізького корпусу під командуванням О. Загородського ледь встигли вийти з-під удару противника. У Вапнярці на бік більшовиків перейшов майже в повному складі курінь Запорізького республіканського полку, видавши своїх старшин. Приєдналися до червоних і два курені 3-го Гайдамацького полку. У районі станції Кодима підняв білий прапор загін ім. С. Петлюри. Звенигородський полк також перейшов до більшовиків. Окремі частини ще чинили опір під Гайсином, а на південь від Вапнярки бій із більшовиками вів курінь Смерті.

29 березня вапнярський ревком наказав українським військам в односторонньому порядку припинити бойові дії. Але червоні не збиралися марнувати час на переговори. 29 березня В. Антонов-Овсієнко телеграфував командирові 2-ї Української радянської дивізії Ленговському: «Вам доручається довести вапнярську історію до кінця. Усі повинні скласти зброю, тим, хто здасться, гарантується життя... Увійдіть у зв'язок із вапнярським ревкомом і зажадайте їх представника для вироблення технічних умов здачі». Дещо випереджаючи події, командир групи радянських військ київського напрямку С. Мацилецький повідомляв В. Антонову-Овсієнку: «На вапнярському напрямку противника знищено». Останній у спогадах так підсумував стратегічне становище: «30 березня прийшло нарешті повідомлення про ліквідацію вапнярської групи противника... Потрібна була чимала витримка, щоб, незважаючи на пряму загрозу Києву й на більш ніж серйозне становище під Бердичевом, довести цю операцію до кінця й змусити

до здачі в полон притиснуті до Дністра частини Південно-Східного петлюрівського фронту».

Катастрофічне становище військ південного угруповання УНР справді загрожувало їм цілковитим оточенням та знищенням. За спогадами учасника тих подій, війська в районі Балти — Бірзули — Роздільної опинилися «без тилу, без коштів, фуражу та їжі і без всякого зв'язку зі своїм урядом, при повній деморалізації й стомленості голих і босих військових частин». У хаосі відступу непоміченою пройшла ліквідація ревкому Південно-західної області УНР: після залишення Вапнярки більшість його членів фактично просто розбіглася.

Отаман О. Волох пропонував пробиватися на зайняті більшовиками території України, щоб підняти там повстання проти окупантів. Оскільки на частини Запорізького корпусу він уже практично жодного впливу не мав, О. Волох спробував реалізувати свій намір за допомогою командира військового формування під назвою «Запорізька Січ» — отамана Ю. Божка, відомого своєю схильністю до невиконання наказів командування. Ю. Божко у цей час займав Бірзулу, де вливав до складу «Запорізької Січі» всі військові частини, що опинялися поблизу. У лавах «Січі» культивувався особливий тип псевдоісторичної козацької дисципліни, за допомогою якої її командир прагнув відродити у війську традиції Гетьманщини XVII—XVIII ст. Ідея прориву крізь більшовицький фронт знайшла підтримку в Ю. Божка, який мріяв дістатися на Запоріжжя й за прикладом гетьмана Б. Хмельницького очолити звідти національно-визвольну боротьбу.

Проте від цього плану довелося відмовитися, коли спроба «Запорізької Січі» контратакувати більшовиків у районі Бірзули зазнала невдачі. Незважаючи на поразку, Ю. Божко оголосив себе командувачем Південно-східної української армії. Він відправив до Румунії делегацію для переговорів про пропуск українських військ через Бессарабію до Галичини для з'єднання з основними силами Армії УНР. Однак уже наступного дня запорізькі командири відновили В. Змієнка на посаді

командувача Південно-східної групи. О. Волоха було усунено з усіх командних посад і залишено на свободі лише під зобов'язання не втручатися у військові й політичні справи.

Переважає більшість запорізьких воєначальників підтримала ідею про відступ до Румунії, оскільки боездатних сил для прориву до Центральної України Південна група Армії УНР фактично не мала. 6 квітня надійшла звістка про захоплення Одеси червоними військами отамана Н. Григор'єва. Переслідуючи польські й білогвардійські частини, які відступали до Бессарабії, григор'євці захопили станцію Роздільна. Водночас червона партизанська бригада Ткаченка захопила Балту й повила наступ на Бірзулу. 13 квітня червоні повстанці змусили запорожців відступити до Тирасполя, куди переїхали штаб Запорізького корпусу та ешелони з військовим майном.

Румунська сторона, побоюючись, що вступ військ УНР до Бессарабії спричинить заворушення серед місцевого українського населення, погоджувалася пропустити до Галичини тільки ешелони з військовим і господарським майном. Лише 16 квітня, коли всі війська південного угруповання Армії УНР скупчилися на лінії Тирасполь — Бендери, румунська влада дозволила евакуюватися до Бессарабії й військовим частинам. Відступ відбувся в умовах безперервного бою з більшовиками. Упродовж 17 квітня запорожці тричі намагалися контратакувати, але зазнали невдачі. Близько 20 ешелонів із господарським майном і муштровими частинами ще залишалися на лівому березі Дністра, коли 17 квітня румуни закінчили переправу й розібрали колію перед залізничним мостом. За домовленістю з румунським командуванням війська УНР негайно після відступу до Бессарабії були роззброєні. Румунський уряд зобов'язався доправити українців до Галичини, де мав повернути їм зброю.

На початку квітня 1919 р. знекровлені у важких боях з'єднання Залізничного корпусу й Північної групи Армії УНР також були змушені відступати. Під Мозирем на бік військ УНР перейшла Тульська бригада 8-ї радянської дивізії, що повстала про-

ти більшовиків. Штаб бригади звернувся до червоноармійців із закликом приєднуватися до українських військ: «Не наша провина в тому, що ми стоїмо проти вас з рушницями в руках, винні в цьому “народні комісари” — самозванці, які воюють із цілим світом для того, щоб ловити рибку в каламутній воді громадянської війни й анархії. Прокляття їм...»

Але навіть поява такого несподіваного союзника вже не могла зарадити катастрофічному становищу Армії УНР на Правобережжі. 8 квітня радянські війська здобули Коростень. Аби відірватися від ворога, корпус Січових стрільців відступив до річки Случ. Та щойно червоні відновили наступ, січовики відійшли до річки Хомора. Є. Коновалець сподівався втриматися на нових позиціях, але за першого ж натиску ворога 3-й Січовий полк відступив до Шепетівки. Оскільки корпус тимчасово втратив здатність до наступальних дій, А. Мельник 10 квітня доручив січовикам обороняти станцію Шепетівка.

Унаслідок поразок і відсутності підтримки з боку населення боєздатність Армії УНР невпинно знижувалася. Голова УСДРП І. Мазепа так описав розмову з А. Мельником про військові справи: «Далі от. Мельник казав, що наше становище на фронті просто трагічне. Большевики кинули проти нас на Волинському фронті свої найкращі частини місцевого формування. Наприклад, Тарашанську дивізію, що складається переважно з українців. Це деморалізуюче впливає на наших вояків. Багато з них просто втікає з фронту. Фактично йде боротьба всередині самого українського народу. Воюють ліві українці проти тих, які по цей бік фронту... Козаки не хочуть битися проти своїх братів-українців. Виходить так, начебто ми тут провадимо боротьбу не за українську справу, а за уряд Директорії, який втратив популярність у народних масах».

11 квітня новим наказним отаманом став генерал О. Осецький, який водночас залишився командувачем Хомської групи Армії УНР. Вважали, що О. Осецький на новій посаді не приймав самостійних рішень і виконував указівки С. Петлюри.

Утім, на нараді представників військового командування УНР наказний отаман виступив за укладення перемир'я з більшовиками й продовження війни з Польщею. Однак після обміну думками було вирішено й далі продовжувати війну на два фронти.

12 квітня червоні захопили Житомир. Радянські війська вже розгорнули наступ на Шепетівку, коли 18 квітня у сформованому з українських селян 14-му Миргородському радянському полку спалахнуло антикомуністичне повстання. 16 командирів і близько 250 вояків полку перейшли на бік Січових стрільців. Повстання миргородців деморалізувало інші радянські частини, які діяли на шепетівському напрямку. Контратакувавши червоних, січовики дещо вповільнили ворожий наступ. Але в жорстоких і затяжних боях 1—3 травня радянським військам удалося завдати поразки Січовим стрільцям і захопити Шепетівку. «Корпус СС у боях за Бердичів і Шепетівку зазнав дуже великих втрат, був сильно перевтомлений і до активних акцій міг бути готовий тільки після відпочинку», — згадував начальник штабу Січового корпусу М. Безручко.

Через численні поразки знизилася й боєздатність військ Північної групи Армії УНР. 29 квітня командувач групи отаман В. Оскілка відмовився передати свою посаду іншому воєначальникові й спробував здійснити державний переворот. Заколот не вдався, і отаман був змушений разом зі своїми найближчими соратниками тікати до Польщі. Однак виступ В. Оскілка остаточно деморалізував війська Північної групи. І хоча низку воєначальників було одразу ж замінено на посадах, відновити боєздатність групи не вдалося. Залишки 17-ї, 18-ї та 19-ї дивізій відступали до Рівного. Галицький полк майже розбігся. У 3-му полку ледь удалося зупинити під загрозою розстрілу 150 дезертирів.

Фактично після заколоту отамана В. Оскілка й втрати Шепетівки фронт утримували лише Січові стрільці. У розмові з громадськими діячами С. Петлюра так виклав своє бачення стратегічних перспектив української армії: «Констатуючи невдачу боротьби з більшовиками на Волині, головний отаман покладав велику

надію на передишку в Галичині і на то, що коли проб'ється Запорізький корпус із півдня, можливо буде переорганізувати й поповнити бойові кадри на сей час розпорошеної й стомленої армії».

Однак пересування Південної групи Армії УНР через Бессарабію несподівано призвело до дипломатичного демаршу з боку Польщі. Наприкінці квітня 1919 р. польський уряд надіслав Румунії протест проти передислокації військ УНР до Галичини, що була головною ареною українсько-польської війни. Після цього румунська влада під загрозою застосування сили відібрала в українців не лише ешелони зі зброєю та спорядженням, але й господарське та санітарне майно, запаси продовольства та коней. Усі спроби уряду УНР домогтися від Румунії бодай часткового повернення військового майна залишилися безуспішними. «Відход на територію України через Румунію знищив і останні, які тільки були обози, позаяк майже все було відібрано румунами...» — свідчив командир Запорізького корпусу І. Дубовий.

Наприкінці квітня 1919 р. частини південного угруповання Армії УНР почали прибувати до станції Заліщики в Галичині. Звідси війська похідним порядком переходили на більшовицький фронт. «Поволі почали прибувати частини Запорожського корпусу, — згадував В. Кедровський. — Люде мали вигляд страшенно стомлених, обідраних, але всі були бадьорі й горіли запалом скорше одержати зброю та стати знову до бою з більшовиками. Декому, але дуже небагатьом, пощастило привезти із собою зброю й навіть скоростріли в розібранім стані, які їм пощастило заховати від румунських грабіжників». Уже в перші дні травня основні сили Запорізького корпусу та рештки Східної й Південно-східної груп прибули в розпорядження українського командування.

Зосереджену в південно-західному регіоні Волині Армію УНР рятувало від остаточного розгрому лише те, що більшовики були змушені в цей час перекидати значні сили проти повстанців у Центральній і Південній Україні. Однак важким ударом для Армії УНР став неочікуваний наступ польських військ на Волині. У середині травня польські частини зайняли Луцьк, змусивши

капітулювати війська Холмської групи Армії УНР. Величезна кількість військового майна, що перебувало на тилових складах, потрапила до рук поляків. А 19 травня сталася катастрофа під Рівним: частини 19-ї дивізії вчинили заколот і здалися більшовикам, видавши червоним свого командира разом із начальником його штабу. 24 травня радянські частини захопили Рівне.

Основні сили Армії УНР відступили на лінію Рівне — Дубно — Крем'янець — Острог. У районі Радзивілова розгорнувся повстанський рух проти Директорії; радянська розвідка нарахувала в цій місцевості близько 6000 червоних повстанців. Повсталі навіть тимчасово захопили Дубно. Уряд і штаб Дієвої армії УНР були змушені переїхати до Тернополя. На цей час у лавах українських військ залишилося близько 9000 багнетів і шабель. Оскільки зв'язок зі штабом Дієвої армії було втрачено, командувачем об'єднаними військами Січових стрільців, Холмської й Північної груп тимчасово став Є. Коновалець. Січовий корпус і Північна група відступали до Кременця, а Холмська група відходила на лінію річки Ікви.

Загальний відступ Армії УНР відбувався в умовах її реорганізації. Наприкінці травня 1919 р. більшість військових з'єднань було зведено в десять дивізій зі стрункою структурою. Окрім того, С. Петлюра вжив низку заходів, покликаних викоренити в Армії УНР прояви отаманщини й підвищити боєдатність. Для боротьби з отаманщиною була створена Державна інспектура, яка мала наглядати за дотриманням військової дисципліни в частинах й політичною благонадійністю командного складу. Головним державним інспектором став В. Кедровський. Щоправда, більшість державних інспекторів не були військовиками й належали до українських соціалістичних партій, через що між ними та польовими командирами нерідко спалахували конфлікти.

Згідно з планом командування, Армія УНР мала залишити оточений звідусіль волинський район і прорватися на Поділля. Для цього потрібно було заволодіти лінією Старокостянтинів — Деражня — Нова Ушиця, залишивши на напрямку Ізя-

слав — Шепетівка лише невеличкі заслони проти червоних. У разі успішного здійснення цього плану війська УНР виходили з-під удару Червоної армії. Через загрозу польського наступу на Волині 1-ша Українська радянська дивізія не змогла б переслідувати армію УНР, якій натомість протистояли на Поділлі лише слабкі ворожі сили. Окрім того, українське командування не втрачало надії на співпрацю з Румунією, яка могла забезпечити запілля Армії УНР після прориву на Поділля.

25 травня помічник начальника штабу Дієвої армії В. Тютюнник прибув до військ і прийняв від Є. Коновальця командування частинами, що здійснювали перегрупування в районі Радзівілова — Крем'янця — Острога. Головний удар червоним мали завдати запорожці й стрільці. Планували, що Запорізька група здійснюватиме наступ на лінію Старокостянтинів — Меджибіж — Деражня, а Січові стрільці розгорнуть наступ у напрямку Ямполя й Ляхівців. Об'єднані Північна й Холмська групи отримали наказ прикривати фланги й запілля військ, що здійснювали атаку, тримаючи фронт на північний захід проти частин 1-ї Української радянської дивізії.

Підготовка Армії УНР до прориву не залишилася таємницею для червоних. У радянському розвідувальному зведенні було зазначено: «До лінії Збараж — Ланівці супротивник підтягує значні сили й здійснює перегрупування своїх сил». Ознайомившись зі становищем у проскурівському районі, В. Антонов-Овсієнко і член Реввійськради Савицький повідомляли до штабу Українського фронту: «Становище на цьому відрізку вкрай важке. Необхідне якомога швидше перекидання сюди інтернаціональних частин, аби лишень втримати становище».

Та поки до червоних підспіло підкріплення, війська УНР із району Збаража — Крем'янця розгорнули наступ на схід. Упродовж тижня запорожці й Січові стрільці завдали червоним важкої поразки. 23 травня кіннота 6-ї дивізії зайняла Вишгородок, 27 травня 7-ма Запорізька дивізія здобула Ланівці. Корпус Січових стрільців успішно просувався до Старокостянтинова.

Але події на польському фронті знову ледь не перекреслили військові успіхи Армії УНР. 2 червня польські війська зайняли Тернопіль. Уряд і штаб Дієвої армії евакуювалися до Підволочиська. Помічник начальника 1-ї управи штабу Дієвої армії М. Капустянський так описував згодом цей критичний момент: «Рештки нашого державного майна в ешелонах на залізниці Тернопіль — Підволочиське, а Волочиське ще боронять большевики й ведуть бій з другою укр. дивізією. Усі станції забито ешелонами. Із заходу противник на відстані 18 верстов, а зі сходу на 6—8 верстов. Для самооборони ми мобілізуємо урядові установи. Зі старшин, телеграфістів, урядовців і службовців штабу Дієвої армії імпролізується сотня під кермою покловника Омеляновича-Павленка і виставляється як заслона проти поляків і місцевих большевиків... Усе ж не бойове — урядовці, родини службовців штабу — з тремтінням чекають своєї долі. Перед урядом і штабом стала вувесь зріст дилема: якщо 3-го ми не здобудемо Волочиського, то можемо опинитися в полоні польському або большевицькому».

Але вже 3 червня становище на проскурівському напрямку змінилося на користь військ УНР. 6-та Запорізька дивізія здобула Чорний Острів, загрожуючи Проскуріву. Водночас «Запорізька Січ» отамана Ю. Божка захопила Волочиськ. Охоплені панікою радянські частини відступали до Проскурова, де потрапили під удар 7-ї Запорізької дивізії. «Зараз проскурівська операція в повному ходу», — повідомляв командувач Запорізької групи полковник В. Сальський до штабу Дієвої армії. 4 червня 7-ма Запорізька дивізія навіть заволоділа на якийсь час передмістям Проскурова та залізничною станцією, але внаслідок контратаки червоних була змушена відступити. Місто було здобуте 6 червня. В. Сальський так змалював в оперативному донесенні перебіг кількогодінного бою: «Ворожі лави у великому безпорядку відійшли вздовж залізниці на схід, а потім на північ у район Лезнево й на південь у район Шумовці. Бій був жорстокий, батареї два рази міняли свої позиції для боротьби з 2 ворожими бронепотягами. З боку Кам'янця-Подільського

загін отамана Кобзи вів боротьбу теж із ворожим бронепотягом, котрому з допомогою селян перерізаний був шлях із 2 боків, але ж нарешті йому удалося втікти в напрямку на Кам'янець-Подільський». Державний інспектор 6-ї Запорізької дивізії П. Дерещук повідомляв: «На Чорним Острові та Проскурові більшовицькі війська розбиті наголову. Мадяри зовсім розбіглися по лісах і тільки невеличка кучка більшовиків, яка покинула потяги за Проскуровом і пішком добралася до Ярмолинець, мала бій із Запорізькою Січчю і майже вся загинула».

Переслідуючи противника, український бронепоїзд 8 червня ледь не здобув Деражню. Січові стрільці в боях під Антонінами відкинули червоних на Ізяслав. 8 червня частини 9-ї Залізничної дивізії Армії УНР зайняли Старокостянтинів. Водночас 3-тя дивізія під командуванням О. Удовиченка підтримала основні сили Армії УНР успішним наступом на кам'янецькому напрямку. Військам О. Удовиченка протистояли не надто боєздатні частини, сформовані червоними з бессарабських повстанців. 3 червня дивізія здобула Кам'янець-Подільський, куди незабаром переїхав уряд УНР. «Населення зустріло наші війська дуже радісно і відноситься до нас прихильно», — повідомляли зі штабу 3-ї дивізії. 7 червня було здобуто Шатаву. У штабі Армії УНР так підсумували результати військової операції: «Взагалі положення во всіх групах гарне і тверде».

9 червня В. Тютюнник доповідав у штабі Дієвої армії про стратегічне становище на Правобережжі. Оскільки саме в цей час А. Мельник залишив посаду начальника штабу армії, на його місце було призначено В. Тютюнника. Наказний отаман О. Осецький на цей час практично усунувся від прийняття відповідальних рішень, тож саме В. Тютюнник упродовж наступних місяців здійснював фактичне керівництво Дієвою армією.

Успішний контрнаступ військ УНР супроводжувався справжньою панікою в лавах радянських частин. Саме цим голова Раднаркому УСРР Х. Раковський пояснював втрату Волочиська, Проскурова й Старокостянтинова. Командування радянського

Українського фронту поставило своїм військам завдання стримати армію УНР на лінії Шепетівка — Бердичів, закріпитися в районі Вінниці й вдарити одночасно на Старокостянтинів і Проскурів. При цьому червоні очікували, що польська армія Й. Галлера наступатиме на київському напрямку, і намагалися відповідним чином згрупувати свої резерви. Готуючись до протидії польському вторгненню, основні сили 1-ї Української радянської дивізії залишалися в рівненському районі.

Намагаючись зупинити наступ Армії УНР, червоні 11 червня вдарили з півночі по позиціях Волинської групи й Січових стрільців. Під натиском ворога січовики були змушені відступити. Зі штабу Армії УНР М. Капустянський повідомляв командувачеві Запорізької групи В. Сальському, що супротивник «повів наступ із метою відкинути праве крило СС і, погрожуючи з боку Старокостянтинів — Проскурова, припинити наступ запорожців; крім того, [наступ] запорожців із боку Жмеринки ворог силиться припинити бронепотягами». Командування Армії УНР вирішило відсунути Волинську групу й Січових стрільців за річку Случ. Військам Є. Коновальця було наказано за першої ж нагоди перейти в контрнаступ.

Але 12 червня радянські війська відновили наступ проти Волинської групи. У щоденнику бойових дій Армії УНР так змальовано перебіг подій: «З вечора 12/VI війська Холмської й Волинської дивізій вели упертий бій на фронті Ланівці — Домашинка. Коло містечка Ланівців сполучились фланги сірожупанників і Галицького полків, котрі були підперті юнацькою школою, завдяки чому бій прийняв активний характер і більшовики були відбиті від Ланівців. Окрім того, упертий бій йшов коло Ямпіля». Сформовані з решток колишніх Північної та Холмської груп, війська УНР на цьому відрізку фронту ледь утримували позиції. Бойовий дух частин Волинської групи знижувався ще й унаслідок ворожості місцевих селян. Так, у 4-й дивізії настрої старшин і вояків був «подавлений завдяки дуже кепському відношенню населення».

13 червня Січові стрільці й Волинська група відступили на південь. Контратака 9-ї Залізничної дивізії й загону отамана Р. Сушка на Кульчини скінчилася невдачею. У районі Проскурова в українського командування не залишилося жодних військ, а напрямком на Старокостянтинів був відкритий для ворожого наступу. Побоюючись втратити Проскурів, штаб Дієвої армії переїхав до Ярмолинців.

Підкріплення для ліквідації ворожого прориву було вирішено взяти зі складу Запорізької групи, яка саме в цей час успішно просувалася в напрямку Деражні. М. Капустянський свідчив: «14-го червня після впертих боїв 6-та Запорізька дивізія здобуває ст. Деражню. Вона захоплює багато різних трофеїв, а особливо вогнепальні припаси, що нам були так дуже потрібні. 8-ма Запорізька дивізія своєю кіннотою здобуває місто Летичів і нав'язує зв'язок із повстанцями цього повіту. 2-га дивізія після бою опанувала Єлтушків, а 3-тя дивізія — Нову Ушицю». Але наступ 1-ї Української радянської дивізії з півночі в запілля Армії УНР загрожував перекреслити військові успіхи на східному напрямку. Тож 14 червня В. Сальський отримав наказ передислокувати 7-му Запорізьку дивізію до району Красилова, аби відкинути ударну групу червоних за Случ.

15 червня Січові стрільці й 7-ма Запорізька дивізія розпочали операцію з ліквідації ворожого прориву. Особливо запеклі бої точилися цього дня біля Красилова, де 9-та Залізнична дивізія відбивала атаки червоної Богунської бригади. Координацію бойових дій здійснював полковник М. Капустянський, командирований із цієї метою армійським командуванням до штабу Січових стрільців. Та хоча запорожці й січовики спільними зусиллями відкинули супротивника на північний берег річки Случ, Старокостянтинів залишився в руках ворога. До того ж командування непокоїло катастрофічне становище Волинської групи. «Прорив почті ліквідован, на лівому крилі почті катастрофа. Волинська група деморалізована остаточно і відходить...» — повідомляли 16 червня М. Капустянському зі штабу Дієвої армії.

Радянське керівництво також було занепокоєне безуспішністю своїх спроб розгромити Армію УНР. Оскільки польські війська вступали лише в незначні сутички з червоними на Волині, радянське командування перекидало одна за одною частини 1-ї Української радянської дивізії з рівненського району проти Армії УНР. Але в лавах українських радянських частин у цей час зростали антибільшовицькі настрої: стривожені звістками про комуністичні порядки в заплілі, червоноармійці виявляли дедалі менше бажання битися за радянську владу. 15 червня Х. Раковський телеграфував В. Антонову-Овсієнку: «Петлюрівці цілковито змінили тактику. Вони не грабують, не вбивають, ведуть сильну усну й друковану агітацію в наших частинах, роз'яснюючи, що в червоноармійців із ними одні й ті ж самі гасла. Спостерігається оздоровлення петлюрівців і водночас сильний розклад серед наших. У прифронтовій смузі посилюється партизанське бродіння. Потрібні нагальні заходи. Необхідне цілковите перегрупування військ. Залишення цих частин може призвести до катастрофи. Урятувати становище можуть інтернаціональні або ж великоруські частини».

Командування Армії УНР прагнуло будь-що ліквідувати загрозу своєму заплілю. 9-та Залізнична дивізія отримала наказ повернути 18 червня Старокостянтинів за допомогою 8-ї Запорізької дивізії, яка мала надійти з району Меджибожа. 7-ма Запорізька дивізія за підтримки Січових стрільців мала здобути Кульчини. У директиві штабу Дієвої армії було підкреслено важливість того, щоб «при можливості знищити головні, найбільш боєздатні сили ворога, скупчені на фронті Кульчини — Базалія».

Але червоні випередили наступ військ УНР ударом проти Волинської групи. У районі Базалії волинці зазнали жорстокої поразки. За донесенням командувача групи В. Петрова, «волинці виявили останнє бойове зусилля, краща дивізія Північна є майже небоєздатна». Загроза ворожого обходу змусила Січових стрільців відтягти свій лівий фланг на кращі позиції. 9-та Залізнична дивізія спершу здобула Старокостянтинів, але

під натиском ворога теж була змушена відступити. Ці події, а також затримка передислокації 8-ї Запорізької дивізії примусили командування Армії УНР відмовитися від наступального плану. Тепер ішлося про порятунок від розгрому лівого крила армії. Єдиним джерелом підкріплення залишалася Запорізька група. У розмові по прямому дроту зі штабом Запорізької групи В. Тютюнник підкреслив: «Якщо ми не підкріпим лівий фланг групи СС, то вся наша операція зведеться до мінуса. Отже, прошу сказати, чи не очутимось ми в такому стані, що ворог може взяти Проскурів тим же шляхом, яким ми його брали, коли не дамо туди який-небудь резерв?»

Але дві дивізії запорожців уже й так були залучені до операції на лінії Старокостянтинів — Антоніни. Зняти з державенського напрямку ще й 6-ту Запорізьку дивізію означало відкрити червоним шлях для наступу на Проскурів зі сходу. Тож командування Армії УНР вирішило ліквідувати ворожий прорив наявними в проскурівському районі силами. Січові стрільці й 7-ма Запорізька дивізія отримали завдання не допустити ворожого обходу в запілля Армії УНР. 8-ма Запорізька й 9-та Залізнична дивізії мали здобути Старокостянтинів, аби відтягти на себе якнайбільше ворожих сил.

19 червня Січові стрільці й Волинська група були змушені знову відступати під ударами червоних. Радянські частини наблизилися до Чорного Острова. Падіння Проскурова здавалося неминучим, але 7-ма Запорізька дивізія стримала ворожий натиск. Наступного дня дивізія за підтримки січовиків перейшла до контрнаступу, завдавши червоним важких втрат. В. Тютюнник так підсумував перебіг бойових дій на цьому напрямку: «Становище таке: ворог веде сильний наступ на фронті Чорний Острів — Ставчинці. 7-ма Запорізька дивізія, істікаючи кров'ю, цей наступ затримує. Атаки ворога на фронт корпусу СС на фронті Ставчинці — Шепетівка — Красилів одбиваються».

Водночас 8-ма Запорізька дивізія за підтримки 9-ї Залізничної дивізії вела бої на підступах до Старокостянтинова. Про

інтенсивність бойових дій свідчить донесення начальника штабу 8-ї дивізії: «Богунівський полк зараз заліз у річку Случ, позаяк ворог страшенно обстрілює сильним вогнем. Ворожі кулемети стоять у млинів при самій переправі. Полк не може далі продвинуться, бо як тільки підніме голови, підіймається сильна ворожа стрілянина. Кармелюкський полк знаходиться праворуч Богунівського і в такому становищі, як і Богунівський. Чорноморський полк знаходиться в резерві в с. Карамлювка. Кіннота веде розвідку на Остропіль і Лашки Лисовські. Про її роботу відомостей не одержано. Наші гармати б'ють по тим місцям, де ворожі кулемети». Уранці 21 червня частини 8-ї Запорізької дивізії переправилися вбхід через Случ і після жорстокого бою здобули Старокостянтинів.

Відсутність резервів змусила В. Тютюнника віддати наказ про передислокацію до проскурівського району Галицького загону І. Сіяка, який охороняв державні установи в Кам'янці-Подільському. Однак уряд УНР заборонив відправляти формування на фронт. У зв'язку з цим В. Тютюнник повідомляв 21 червня військовому міністрові Г. Сиротенку: «Становище в районі Проскурова дуже серйозне, тут рішається судьба всей України. Нам конче потрібні свіжі резерви, які ми можемо використовувати для чудового маневра во фланг і тил ворогу, позаяк ворог, ведучи наступ на Чорний Острів, підставляє нам свій фланг і тил... Резерв нам потрібен негайно, позаяк на одно героїство славних запоріжців покладати надію неможливо».

Незважаючи на загрозиливе становище в проскурівському районі, успішно розгортався наступ 6-ї Запорізької дивізії в напрямку Деражні. М. Капустянський свідчив про майстерні дії запорожців: «6-та Запорізька дивізія після триденних боїв розбиває большевиків, що наступали від ст. Деражня й були захопили в тилу її ст. Богданівці, й забирає в них кулемети й полонених. Бої з обох сторін відзначалися запеклістю. Командира полку й двох курінних большевицького Балтського полку вбито. Партизанський большевицький загін, що захопив був ст. Бог-

данівці, майже знищено доценту, а недобитки його подались на північ. Захоплено три гармати та інші трофеї». Лише загрозливе становище на лівому фланзі Армії УНР не дозволило скористатися успіхами 6-ї Запорізької дивізії.

Боездатність військ знижувалася внаслідок нестачі набоїв і продовольства. Запис у журналі бойових дій Армії УНР свідчить про неналагодженість матеріального забезпечення частин: «Запоріжська група жалується на скрутне становище з постачання харчів. Від Штадієвої була надіслана телеграма головному начальнику постачання о необхідності налагодження постачання, в противному разі Штадієвої здійсмає з себе відповідальність за евентуальні наслідки цього...» Є. Коновалець заявив на нараді командного складу Січових стрільців: «Моє глибоке переконання, що нас зліквідують, бо нам уже за тиждень не стане набоїв. Ми без амуніції й без умундировки. Наші хлопці сильно змучені».

Незважаючи на важкі умови ведення бойових дій, 7-ма Запорізька дивізія й Січові стрільці 22 червня завдали поразки ворожій ударній групі й змусили супротивника відступити. 25 червня 7-ма Запорізька дивізія вщент розбила червоний Таращанський полк біля Базалії. Згідно з донесенням командира таращанців, «1 і 2 батальйони, які займали м. Базалію і с. Нову Греблю, частково розбіглися, частково відмовилися вести бій». Серед трофеїв, які захопили українські вояки в ході боїв, був прапор 2-го Таращанського полку. Упродовж кількох днів радянські війська на цьому напрямку не могли оговтатися від розгрому.

Та водночас червоні завдали поразки 9-й Залізничній дивізії. 8-ма Запорізька дивізія не змогла своєчасно підтримати залізничників і відступила зі Старокостянтинова. Є. Коновалець був змушений залишити переправи через Случ, відтягнувши на південь правий фланг своїх військ. 24 червня 8-ма й 9-та дивізії перейшли в наступ, але спроба повернути переправи через Случ не мала успіху. Таким чином, щойно одну загрозу ворожого прориву було ліквідовано, з'явилася інша. Червоні могли захопити Проскурів ударом із півночі.

Командувач Запорізької групи В. Сальський вважав становище надзвичайно небезпечним і зважував можливість здачі Проскурова. Начальник штабу Армії УНР В. Тютюнник наказав відтягти 7-му Запорізьку дивізію в резерв до Чорного Острова. Ця директива з'явилася в розпал боїв на лівому крилі Армії УНР і наштовхнулася на палкий протест із боку В. Сальського й М. Капустянського, які пропонували спочатку завершити розгром Таращанської бригади червоних, а потім вдарити в запілля ворожої групи, яка загрожувала Проскуріву. Суперечки командування переросли в конфлікт, коли державний інспектор Запорізької групи П. Дерещук у телеграмі на ім'я головного отамана назвав видану штабом армії директиву «безграмотною». Лише втручання С. Петлюри дозволило залагодити непорозуміння. 7-му Запорізьку дивізію було відведено до Чорного Острова. Поява в проскурівському районі запорожців змусила червоних тимчасово відмовитися від наступальних планів.

Боездатність військ УНР після цих боїв досягла критичної межі. Виснажені тривалими боями частини потребували відпочинку. Особливо важких втрат зазнала група Січових стрільців. Наприкінці червня 1919 р. Є. Коновалець звернувся до штабу Дієвої армії з проханням відвести його війська в запілля. 26 червня командування вирішило задовольнити це прохання, замінивши січовиків на позиціях військами Волинської групи.

1 липня Січові стрільці розпочали передислокацію в запілля, але цей відхід здійснювали без належної координації з Волинською групою. Командувач волинців полковник В. Петрів затягував пересування своїх частин до визначеного району, а начальник 1-ї Північної дивізії генерал П. Єрошевич ще й своєчасно не зорієнтувався на місцевості. Унаслідок цього між січовиками й волинцями утворився розрив, у який кинули свої сили більшовики. 3 липня військам УНР довелося витримати новий натиск радянських частин на всьому фронті. 5 липня Є. Коновалець наказав Січовим стрільцям відступати на південь. Перехопивши стратегічну ініціативу, більшовики знову атакували Запорізьку групу.

Цього разу знекровлені важкими боями війська не змогли зупинити противника. 6 липня червоні захопили Проскурів. Основні сили Армії УНР відступили до Ярмолинців, а потім до Кам'янця-Подільського. «Стан наших частин, які оперували на проскурівському напрямку, був жахливий, — згадував М. Капустянський. — Відсутність набоїв, реакція й перевтома по важких, довготривалих боях, відворот від Проскурова... та активна ворожість із боку деяких шарів населення Проскурівського повіту до нашого війська, відбилися прикро на його настрої».

Проблиском надії для Армії УНР стали успіхи «Запорізької Січі», яка захопила 4 липня важливий залізничний вузол Жмеринку, а також переможний похід 3-ї дивізії вглиб Поділля. У ході майже безупинного наступу війська О. Удовиченка зайняли Дунаївці, Нову Ушицю, Муровані Курилівці, Могилів-Подільський. Однак після втрати Проскурова супротивник загрожував відрізати війська УНР від зв'язку з Галичиною і, притиснувши українські частини до Дністра, завдати їм остаточної поразки.

Становище Армії УНР здавалося безнадійним, коли несподівано в перебіг подій втрутилася Галицька армія. 8 липня 5-та Сокальська бригада перейшла Збруч у районі Волочиська й розгорнула воєнні дії в проскурівському районі. 10 липня бригада здобула Чорний Острів, посіявши справжню паніку серед червоних. Та поки радянське командування готувалося зустріти повномасштабний наступ Галицької армії, Сокальська бригада вже відступила на захід. Упродовж цієї кількадечної експедиції галичани зіштовхнулися з цілковитою ворожістю місцевого населення.

Поява 5-ї Сокальської бригади в проскурівському районі врятувала УНР від загибелі, оскільки галичанам удалося відтягти на себе частину ворожих сил. Червоні сповільнили темп просування на південь, побоюючись появи нових галицьких частин із заходу. Командування Армії УНР скористалося коротким перепопочинком, аби привести частини до ладу. Уже 11 липня запорожці атакували Ярмолинці. У ході кількадечних боїв місто переходило з рук у руки, поки 16 липня запорожці не примусили ворога

відступити. Невдача спіткала армію УНР лише на східному напрямку бойових дій, де червоні повернули Жмеринку. Але в районі Копайгорода до військ УНР приєдналися кількатисячні повстанські загони Ю. Тютюнника. З повстанців було сформовано Київську групу в складі двох дивізій, яка одразу ж розгорнула наступ на жмеринському напрямку.

Однак питання про допомогу військам УНР із боку Галицької армії залишалось відкритим. Уряд ЗУНР фактично відмежувався від Директорії, а командувач УГА генерал М. Тарнавський був переконаний, що галичани мають керуватися у своїх діях винятково власними інтересами. 13 липня начальник штабу Галицької армії полковник А. Шаманек навіть наказав етапним частинам роззброювати війська Армії УНР, які відступатимуть під тиском більшовиків за Збруч. Було наказано відбирати в наддніпрянців військово майно та амуніцію, після чого силіоміць повертати бійців братньої армії назад за Збруч, де на них могли чекати хіба що більшовики.

Однак катастрофічне становище, у якому Галицька армія опинилася внаслідок польського наступу в середині липня 1919 р., змусило диктатора ЗУНР Є. Петрушевича зрештою приєднатися до сил Директорії. 16—18 липня Галицька армія перейшла Збруч і долучилася до Армії УНР. Найближчим часом галицькі війська мали взяти участь в операціях проти більшовиків. Готуючись до чергової зміни структури командування, С. Петлюра перебрав на себе безпосереднє керівництво Армією УНР. Уже 20 липня головний отаман наказав «усім групам одтягти свої резерви і ні в якому разі далі на південь не відступати, маючи на меті перейти в загальний протинаступ».

Та перш ніж об'єднані українські армії розпочали скоординовані бойові дії, становище на більшовицькому фронті знову стало критичним. 20—21 липня Таращанська бригада червоних прорвала фронт Волинської групи й захопила Смотрич, загрожуючи Кам'янцю-Подільському. Командування Армії УНР негайно віддало наказ Є. Коновальцю ліквідувати прорив силами

однієї із січових дивізій. Командувач Січових стрільців у відповідь повідомив, що здійснити подібний маневр надзвичайно важко з огляду на перевтому частин і нестачу військових сил. «Отаман Коновалець і його помічник отаман Мельник не мають належної віри в цей маневр...» — відзначав згодом М. Капустянський. Штаб Дієвої армії категорично зажадав від січового командування виконання наказу, тож 21 липня 11-та Січова дивізія розпочала операцію з ліквідації ворожого прориву. У важких дводенних боях Січові стрільці завдали червоним нищівної поразки, захопивши понад 150 полонених, 6 гармат і чималий обоз.

Розгром Таращанської бригади став першою значною перемогою Армії УНР після падіння Проскурова. Головний отаман С. Петлюра в наказі військам назвав операцію 11-ї дивізії взірцевою, а всім частинам, що брали в ній участь, висловив подяку. «Ніди правди діти: СС хоч і вагалися й опиралися до початку маневру, проте, схваливши рішення, здійснили його рішуче, сміливо й мистецьки», — відзначав згодом М. Капустянський. Переслідуючи противника, Січові стрільці здобули Фельштин, Чорний Острів і Миколаїв. Розбиті й деморалізовані частини 1-ї Української радянської дивізії відступали до Проскурова.

26 липня сили об'єднаних українських армій розпочали наступ на Проскурів. Зламавши опір ворога, Запорізька група, Січові стрільці й 2-й Галицький корпус переможно просувалися на північ. У боях відзначився кінний полк Чорних запорожців. Дії чорношличників було високо оцінено в оперативному звіті Запорізької групи від 27 липня: «Розбитий під Проскуровом ворог, кількістю до трьох полків піхоти при 12 гарматах, був заатакований під Калинівкою кінним полком Чорних запорожців і почав тікати в різних напрямках. Підоспівший ворожий панцерник трохи стримав Чорних запорожців. Також ворог був розпорошений біля с. Заруддя. У цьому бою особливо відзначився командир Чорних запорожців полковник Дяченко. Він перший у кінному строю вривався у ворожу колону й не дав їй змоги розгорнути кінноту». Уранці 29 липня частини

7-ї Запорізької дивізії й кінний полк Чорних запорожців здобули Проскурів. Розвиваючи успіх, війська 2-го Галицького корпусу зайняли 4 серпня Старокостянтинів.

26 липня Київська група та Запорізька Січ розгорнули також наступ на Жмеринку. М. Капустянський так описав згодом бойові дії на цьому напрямку: «Завзяті й уперті бої точилися аж до 30.VII, але захопити Жмеринку не було сили. 30.VII вже знесилена 2-гу дивізію було відсунуто назад, число її багнетів зменшилося до 400—600. Отаман Ю. Тютюнник іще провадив свої атаки, але його також відіпхнуто назад. Відчувалася потреба свіжої частини, панцерних потягів та гармат, щоб продовжувати атаки, бо жмеринська група видала максимум свого напруження». Лише 8—9 серпня частинам Київської групи вдалося здобути Жмеринку за допомогою військ 1-го й 3-го Галицьких корпусів. 10 серпня з'єднання Запорізької групи зайняли Вінницю.

На східному напрямку 3-тя дивізія Армії УНР у другій половині липня 1919 р. вела важкі бої за залізничну станцію Вапнярка. Якщо раніше військам О. Удовиченка протистояли слабкі частини Бессарабської бригади червоних, то тепер на цьому відрізку фронту оперували значно більш боєздатні частини 45-ї радянської дивізії. 22 липня 3-тя дивізія здобула Томашпіль, Комаргород, Вапнярку. Але запеклі бої, що супроводжувалися зустрічними атаками й контратаками, не вщухали. Червоні знову заволодили Вапняркою, доки 31 липня війська УНР не завдали противникові вирішальної поразки. За виявлену у важких боях під Вапняркою героїчну стійкість 3-тя дивізія дістала назву «Залізна».

Для кращої координації дій об'єднаних українських армій С. Петлюра 11 серпня створив орган вищого військового керівництва — Штаб головного отамана. Начальником штабу став генерал М. Юнаків, генерал-квартирмейстром — полковник В. Курманович, начальником оперативного відділу — підполковник К. Долежаль. 12 серпня Штаб головного отамана видав наказ про загальний наступ українських армій на Правобережжі. Усі наявні військові сили було розподілено для дій на трьох опера-

ційних напрямках — волинському, київському, східному. На Волинь наступала армійська група полковника А. Вольфа (Січові стрільці, 2-й Галицький корпус), на Київ просувалася армійська група генерала А. Кравса (Запорізька група, 1-й і 3-й Галицькі корпуси), а решта військ УНР діяла в південній смузі Поділля й Київщини. На цей час чисельність українських військ значно зросла завдяки мобілізації. У середині серпня 1919 р. Армія УНР у бойовому відношенні налічувала 11 000 багнетів та 1700 шабель, а Галицька армія — 17 500 багнетів і 220 шабель. Червоні могли протиставити цим силам 44-ту дивізію (5000 багнетів), 1-шу Українську дивізію (8000 багнетів), 45-ту дивізію (12 000 багнетів).

Уже на початку наступу стала помітною різниця в характері операцій обох українських армій. Галичани в умовах позиційної війни звикли до обережних дій, тоді як наддніпрянці зважувалися на сміливі маневрові операції. М. Капустянський вважав прекрасною комбінацію «з'єднання акуратності, обмеженості в бажаннях, навичку до послуху та ладу галичанина з ініціативою, войовничістю й широким розмахом наддніпрянця». Однак нерідко галицькі частини не поспішали наступати, навіть коли частини Армії УНР стрімко просувалися вперед. Особливо це відчувалося на волинському напрямку, де діяла армійська група А. Вольфа.

Наступ на Волині постійно ускладнювався непорозуміннями з польськими військами, які в цей час також розпочали операцію проти більшовиків. Командування Армії УНР і особисто С. Петлюра розраховували на співпрацю з поляками в спільній боротьбі проти червоних. Однак польська сторона воліла діяти самостійно, без будь-яких домовленостей з українським командуванням. Лише 12 серпня, коли польські війська зайняли Рівне, українське керівництво отримало офіційне повідомлення про те, що польське командування не має жодних ворожих намірів щодо уряду УНР. Але коли 16 серпня з'єднання 2-го Галицького корпусу й 11-ї дивізії Січових стрільців зайняли Шепетівку, частину міста захопили польські підрозділи, які

залишили її лише на категоричну вимогу січового командування. 20 серпня 10-та дивізія СС здобула Новоград-Волинський, але за кілька днів поляки несподівано захопили січові обози, що стало причиною паніки серед стрільців і дозволило більшовикам знову зайняти місто. Зусиллями командування Армії УНР непорозуміння вдалося владнати без кровопролиття. 21 серпня 2-й Галицький корпус здобув Житомир, а 5 вересня Січові стрільці остаточно відкинули червоних від Новоград-Волинського й розгорнули наступ на Коростень.

Найбільші українські військові сили діяли на київському напрямку. 16 серпня 3-й Галицький корпус здобув Калинівку, 18 серпня — Козятин. 1-й Галицький корпус 19 серпня зайняв Бердичів. У боях 24—25 серпня було зламано опір противника під Фастовом і Білою Церквою. Готуючись до оборони Києва, радянське керівництво створило Раду київського укріпленого району. Для зміни на позиціях ненадійних українських радянських військ закликали російські частини. Але всі спроби червоних зупинити наступ групи А. Кравса були безуспішними. Командування Армії УНР телеграфувало в ці дні галицькому командуванню: «Штаб Наддніпрянської армії радіє великим успіхам братерських військ, котрі женуть ворога, що відходить на Київ. Зі свого боку війська й штаб Наддніпрянської армії вживають усіх заходів, щоб забезпечити праве крило головних сил, оперуючих на Київ, маючи на увазі розбити й знищити ворога».

Наступ Армії УНР на східній ділянці фронту розгортався у двох напрямках: Київська група просувалася на Христинівку — Умань, а 3-тя Залізна дивізія мала здобути Бірзулу. Війська Ю. Тютюнника до 21 серпня опанували район Умані — Христинівки, де до них приєдналися повстанські загони. Але найбільш запеклі бої розгорнулися на вапнярському напрямку. 14 серпня війська О. Удовиченка розпочали наступальну операцію, у ході якої спочатку завдали червоним поразки. Але вже 19 серпня 3-тя Залізна дивізія внаслідок ворожого контрнаступу була змушена залишити Крижопіль. Становище врятували 1-та Стрийська бригада й 9-та Залізнич-

на дивізія, які своєчасно підспіли на допомогу О. Удовиченку. 20—21 серпня червоних було примушено до відступу. Начальник Штабу головного отамана генерал М. Юнаків указав, що «цей ворожий наступ повинен бути негайно ліквідований».

23—26 серпня військам О. Удовиченка знову довелося витримати важкі бої з більшовиками. Оскільки саме в цей час вглиб Південної України просувалися зі сходу російські білогвардійські війська генерала А. Денікіна, червоні намагалися будь-що відкинути українські частини на захід і прорватися з Херсонщини на північ. Аби захистити вапнярський залізничний вузол, до району Тульчина прибула Волинська група Армії УНР. 26 серпня українські війська перейшли в загальний наступ. У ході запеклих кількадедних боїв українським воякам довелося залишити Крижопіль і Вапнярку. Однак Волинська група ударом на Кодиму завдала червоним нищівної поразки. Прорвавшись у вороже запілля, українські війська захопили кілька тисяч полонених. Не намагаючись більше контратакувати Армію УНР, частини 45-ї радянської дивізії відступили на схід.

Таким чином, українські війська до кінця серпня 1919 р. остаточно зайняли Поділля та значну частину Волині й Київщини. «Війська, упоєні перемогами, самі рвалися до бою. Ворог, розбитий по частям, утікав, залишаючи полонених, зброю, амуніцію, обози та величезне інтендантське й санітарне майно... Триумф був повний... — згадував ад'ютант головного отамана сотник О. Доценко. — Успіхи на фронті трохи примиряюче вплинули на відносини між представниками Диктатури ЗО УНР і Правительства УНР. Партії насторожилися. Преса в той час стала лагідніше відноситися до Диктатури, і газети були переповнені повідомленнями про успіхи на фронті. Для України було велике свято». З нагоди військових успіхів уряд УНР повідомляв: «Після довгої і впертої боротьби українського народу з російськими окупантами-комуністами наше славне козацтво рішучим наступом звільнило від більшовицького гніту велику територію України. Уряд Український має певність в тому,

що в скорому часі при спільній допомозі повставшого робітництва й селянства буде очищена вся територія України».

30 серпня 1919 р. з'єднання армійської групи генерала А. Кравса розгорнули наступ на Київ. На лінії Боярка — Білогородка опір червоних було зламано. У щоденнику Начальної команди Галицької армії так відображено бойові події цього дня: «О 12-й годині 30 хвилин 6-та бригада дійшла до Петропавловської [Борщагівки] і переслідує ворога далі. 5-та бригада в бою з трема ворожими броневиками заняла Крюковщину, лівим крилом посувається на Жуляни, правим крилом заняла Вету, Юрівку, Гатное і Хутор Монастирський та посувається далі. Ворог ставить ще опір на Волинському Посту з п'яти броневиками. Тут в завзятім бою проломили бригади I-го корпусу лінію ворожих становищ і досягнули всі цілі наступу, через що оволоділи містом». 30 серпня переможні українські війська увійшли до Києва. М. Капустянський свідчив: «Здобич не підлягала обчисленню. Вогнеприпасу та різного майна вистачило б на забезпечення всього нашого війська».

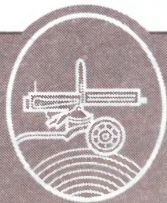
Здобуття Києва стало визначною перемогою української зброї. Але скористатися її результатами українським військам не довелося. 31 серпня з лівого берега Дніпра до Києва вступили російські білогвардійські частини. Вбачаючи в денікінця союзника проти більшовиків, Штаб головного отамана ще раніше наказав військам не виявляти до білих ворожості. Маючи наказ не вступати в збройні сутички з білогвардійцями, частини 3-го Галицького корпусу й 7-ї Запорізької дивізії не змогли перешкодити просуванню денікінців углиб Києва. Замість опору А. Кравс наказав своїм військам «в ім'я загального блага та уникнення братнього кровопролиття між двома народами» залишити місто.

Здача Києва білогвардійцям і поразка спроб здобути Коростень змусили українське командування перейти до оборони. Втрата столиці стала ще й болючим ударом по бойовому духу українських військ. «Значна частина козаків-запорожців, як і галичан, обвинувачує в зраді командний склад і правитель-ство за будь-то би зложену згоду з Денікіном, і слово “зрада”

кружляє скрізь... — телеграфував С. Петлюра до Штабу головного отамана після того, як особисто ознайомився з настроєм війська. — Відступ від Києва деморалізуюче вплинув на нашу армію, і коли він буде тягнутись далі, то армії в нас не буде...»

Важким випробуванням для українських військ стали бої з Південною групою 12-ї радянської армії, яка пробивалася із зайнятого білогвардійцями Причорномор'я на північ. Шлях червоних пролягав через Умань — Христинівку, де розташовувалася лише нечисленна Київська група Армії УНР. У середині вересня 1919 р. радянські частини відтіснили війська Ю. Тютюнника на захід. Аби не опинитися відрізаною від основних сил українських армій, група генерала А. Кравса відступила до Козятина. Маневруючи між українськими та білогвардійськими військами, Південна група 12-ї радянської армії прорвалася на Волинь і почала наступ на Житомир. Жорстокі бої 2-го Галицького корпусу з червоними не принесли перемоги українським військам — 17 вересня місто було здано. Згідно з оперативним донесенням, виснажені частини 2-го Галицького корпусу фактично втратили боєздатність: «Корпус цілком нездібний до бою. Фізичне виснаження, брак теплих одягів дається дуже відчувати зимними ночами». Січові стрільці також відступили з-під Коростеня, як повідомляв Є. Коновалець, унаслідок виснаженості.

Кілька днів поспіль війська армійської групи А. Вольфа ще намагалися повернути Житомир і здобути Коростень. Але після невдачі цих спроб операції проти червоних було припинено. Українське командування саме в цей час готувалося до війни з білогвардійцями й уникало ведення бойових дій на два фронти. Наприкінці вересня 1919 р. війська групи А. Вольфа відступили на лінію Шепетівка — Полонне — Бердичів. Водночас радянські частини також припинили бойові дії проти українських військ. Командування червоних перекидало всі свої сили проти білогвардійців, що саме розгорнули наступ на Москву. Учораšní вороги цілковито зосередилися на боротьбі проти нового грізного суперника.

ВІЙНА З РОСІЙСЬКИМИ БІЛОГВАРДІЙЦЯМИ

Білі прагнули знищити більшовицький режим, але несли на своїх прапорах гасло відродження «єдиної й неподільної» Росії. Завдавши радянським військам низку важких поразок, білогвардійські Збройні сили Півдня Росії під проводом генерала А. Денікіна влітку 1919 р. готувалися до переможного походу на Москву. Своім лівим флангом білогвардійські війська до початку вересня 1919 р. зайняли Лівобережну, Південну й частину Правобережної України.

Українське керівництво не бажало воювати з А. Денікіним, якого підтримували держави Антанти. Та незважаючи на готовність українських лідерів до спільної боротьби разом із білогвардійцями проти більшовиків, ставлення білих до УНР було ворожим. Сповідуючи великодержавний імперський шо-

вінізм, білогвардійське командування на чолі з генералом А. Денікіним відмовлялося визнати незалежність України. «З ким справді ми перебували у відкритій і постійній ворожнечі, то це з українськими політичними угрупованнями петлюрівсько-самостійницького зразка. Але в цьому випадку йшлося вже про одне з корінних начал нашої політичної ідеології, про принцип російської єдності, і тут компроміс був для нас неможливий...» — згадував один із провідних політичних діячів білого руху. На зайнятих білими українських землях відбувалися переслідування української мови, репресії проти національно свідомої інтелігенції тощо. Окрім того, А. Денікін відхиляв усі пропозиції щодо воєнної співпраці з військами УНР. Своє ставлення до українського руху він сформулював у наказі військам від 23 серпня 1919 р.: «Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральними, тоді вони мають негайно здати зброю й розійтися по домівках; або ж приєднатись до нас, визнавши наші гасла, одне з яких — широка автономія окраїн. Якщо петлюрівці не виконають цих вимог, то їх належить вважати таким же противником, як і більшовиків».

Перспектива збройного зіткнення з російськими білогвардійцями призвела до розколу в українському таборі. Проти війни з А. Денікіним виступили керманічі ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем, які прагнули визнання держав Антанти. Командувач Галицької армії М. Тарнавський та члени його штабу були рішучими противниками участі УГА у воєнних операціях проти білих.

Чимало воєначальників Армії УНР також не бажали воювати проти білогвардійців. До вищого командного складу збройних сил УНР переважно входили колишні кадрові офіцери старої російської армії, частина яких опинилася в лавах українського війська лише тому, що не бажала потрапити до більшовиків. Виховані на російській культурі, не всі з них, провівши більшу частину життя на російській військовій службі, змогли подолати в собі почуття «російського патріотизму».

«Річ у тому, що наше офіцерство дуже охоче б'ється з більшовиками, але з Денікіним — це ще питання», — влучно підмітив сучасник. Коли постала загроза збройного зіткнення з білими, вищі чини Дієвої армії — начальник штабу армії генерал В. Сінклер, генерал-квартирмейстри М. Капустянський і Г. Янушевський — заявили про своє бажання залишити українську військову службу. Ті ж працівники Генштабу й Штабу головного отамана, які лише вдавали із себе борців за незалежність України, а насправді мріяли про відродження Росії, об'єднувалися в таємні організації. Ці підпільні структури передавали білим відомості про українську армію, саботували роботу військових структур. На фронті нерідко траплялися випадки переходу старших офіцерів на бік ворога. Наприклад, в одному з гарматних полків 1-ї Північної дивізії до ворога перейшли разом із командиром полку 12 старшин із 16. «Перебіжчики справляють цілком гарне враження й дають цінні відомості», — повідомляли білі воєначальники до ставки А. Денікіна. Завдяки ренегатам білогвардійці були чудово поінформовані про склад і дислокацію української армії.

З настанням осені на боєздатність українського війська негативно впливала нестача зброї, амуніції, продовольства й медикаментів. Уряд УНР не спромігся належним чином налагодити роботу тилових служб й організувати матеріально-технічне забезпечення армії. Спроби державних структур постачити військам необхідне майно були безсистемними та непрофесійними. «Узагалі нічого непередбаченого не вийшло... — з гіркою писав у доповіді співробітник санітарної служби. — Наша армія відвоювала широкий, багатий і колись улаштований тил... і тепер нам телеграфують, що в тилу крах...»

Здійснювати операції проти українських армій мали білогвардійські війська Новоросійської області (так денікінці називали Херсонщину, Катеринославщину й Таврію) під проводом генерала Н. Шиллінга. Станом на 2 вересня ці сили налічували 10 700 багнетів і шабель. Кістяк «новоросійців» становила 4-та піхотна дивізія генерала Я. Слацова та 5-та дивізія генерала

П. Оссовського. Безпосереднього контакту з українськими арміями на початку вересня 1919 р. війська Новоросійської області ЗСПР не мали, оскільки від останніх їх відділяли рештки Південної групи 12-ї радянської армії, яка відступала на північ, та повстанські загони Н. Махна, які білогвардійці витіснили з Катеринославщини. «Махно займав основним ядром в 11 000 чоловік Новоукраїнку, але, крім цього, увесь Єлисаветградський — Катеринославський — Миколаївський — Уманський район кишів його бандами, які то формувалися, то знову розпадалися в разі невдачі», — згадував Я. Слащов.

4 вересня 1919 р. А. Денікін наказав військам Новоросійської області, закріпивши за собою Херсон, Миколаїв та Одесу, вийти на фронт Калинівка — Вінниця — Жмеринка — Могилів-Подільський. Саме це й мало стати початком бойових дій проти українських армій. Але плани денікінського командування несподівано зірвали махновці, завдавши поразки білим під Новоукраїнкою. Повстанці відкинули 5-ту дивізію й козачу бригаду білих до Єлисаветграда й Вознесенська. Після цього денікінській ставці довелося дещо відкласти виступ проти Армії УНР. «Головком вважає, що головним Вашим завданням наразі є якомога швидша й цілковита ліквідація групи Махна, — телеграфував 5 вересня начальник штабу ЗСПР генерал І. Романовський командуванню Новоросійської армії. — Аж до завершення цієї ліквідації [в] напрямку на Вінницю, Жмеринку й Могилів-Подільський обмежитися лише спостереженням та вживанням заходів із забезпечення Одеси».

У той час, як головні сили Новоросійської армії ЗСПР вели бої з махновцями, білогвардійське командування непокоїлося, що українські частини можуть безперешкодно заволодіти залізницею Бірзула — Роздільна й загрожувати Одесі. Справді, район Балта — Бірзула — Ананьїв тоді вже зайняли з'єднання Волинської групи Армії УНР. Сили білогвардійців для захисту Одеси були мізерними й не витримали б рішучого натиску української армії. Але українська розвідка надала командуванню

значно перебільшені дані про чисельність ворожих сил. Унаслідок цього Волинська група Армії УНР отримала наказ замість наступу на одеському й ольвіопільському напрямках готуватися до оборони.

12 вересня незначні підрозділи білих нашттовхнулися неподалік від станції Любашівка на частини Волинської групи Армії УНР. Генерал А. Денікін одразу ж віддав наказ командувальню військ Новоросійської області розпочати бойові дії проти українців. За його вказівками головні сили Н. Шиллінга мали одночасно атакувати Балту та Вапнярку. Тим часом українське командування все ще сподівалося уникнути війни з білогвардійцями. «Нагадую про надане мною право всім групам вступати з денікінцями в переговори відносно установаження тимчасової демаркаційної лінії», — повідомив 14 вересня командарм В. Тютюнник військам УНР.

14 вересня на одеському напрямку сталися події, що ознаменували початок бойових дій між українськими та білогвардійськими військами. Цього дня 2-й Переяславський кінний полк ім. М. Залізняка раптовим наскоком на станцію Затишшя полонив 5-й Новоросійський ескадрон Зведеного драгунського полку білих. За свідченням очевидця, командир авангарду переяславців без вагань повів своїх вояків до бою з новим ворогом: «Нас мало, але ми сильні духом, сильні вірою в святе діло. Покажіть москалеві, що значить українська шабля! Добути або дома не бути! За волю Батьківщини з Богом в атаку!» Події на станції Затишшя спричинили справжню паніку в Одесі: у місті було оголошено мобілізацію російських офіцерів та однорічників.

Командувач Волинської групи Бонч-Осмоловський вирішив атакувати білогвардійські частини в районі Ольвіополя. Але внаслідок затримки в пересуванні військ зосередження частин на позиціях не вдалося вчасно завершити. Скориставшись ослабленням українських сил у районі Саврані, підрозділи білогвардійської 4-ї дивізії без особливого опору захопили 20 вересня переправи через річку Буг. Водночас білогвардійці розпочали

наступ на одеському напрямку: зі станції Роздільна на Бірзулу просувався загін генерала А. Розеншильда-Пауліна. Уже 17 вересня на цьому напрямку відбувалися бої бронепоїздів, а до 24 вересня білі поступово відтіснили частини 4-ї Сірої дивізії до Бірзули. Одночасним ударом на Балту та Гайворон білі змусили частини Волинської групи відступити. При цьому частини 2-ї дивізії не виявили належної стійкості: до полону за нез'ясованих обставин майже в повному складі потрапив 5-й полк. У Бірзулі українським воякам під час відступу довелося залишити кілька бронепоїздів.

На уманському напрямку українські війська в середині вересня 1919 р. несподівано здобули союзника. Саме в цей час до Умані наблизилися загони повстанської армії Н. Махна, витіснені білогвардійцями з лінії Помічна — Новоукраїнка — Новоархангельськ. Величезний обоз із пораненими сковував рухливі повстанські загони та позбавляв їх маневреності й швидкості, примушуючи уникати боїв із ворогом. 20 вересня на станції Жмеринка представники махновського командування О. Чубенко та Волін підписали угоду зі штабом Армії УНР про співпрацю в боротьбі з білогвардійцями. Сторони зобов'язувалися зберігати взаємний нейтралітет і спільно вести операції проти білогвардійських військ. Армія УНР надавала махновцям 125 000 набоїв безоплатно, і ще 575 000 набоїв було продано їм за 50 000 крб. Для відпочинку й реорганізації махновській повстанській армії відводили територію в районі села Текуча, на південь від Умані. Махновці передали до українських шпиталів більш ніж 3000 своїх хворих та поранених бійців.

Переслідуючи повстанську армію, білогвардійські війська увійшли в бойовий контакт з українськими частинами. 24 вересня білі розгорнули наступ на Умань. Українські Січові стрільці й частини 11-ї Стрийської бригади не змогли стримати натиск піхоти 5-ї білогвардійської дивізії та козачої кінноти. Захопивши після запеклого бою Умань, білогвардійські частини за підтримки бронепоїздів спробували зайняти Христинівку, але

були відбиті галицькими частинами. При цьому, однак, козача кіннота відрізала зосереджену на південь від Умані махновську армію від зв'язку з українськими військами. Білі поступово стискали довкола повстанських загонів кільце оточення, яке ті щосили намагалися розірвати. Лише 26 вересня махновцям удалося досягти певних успіхів, відкинувши частини генерала Ангуладзе до Голованівська.

Після того як українські вояки знайшли серед паперів загиблого російського офіцера наказ денікінського командування про перехід у наступ проти військ УНР, диктатор Є. Петрушевич дав згоду на бойові дії проти білих. 24 вересня Директорія УНР оголосила війну білогвардійським Збройним силам Півдня Росії. В армії відбулися кадрові зміни: новим командармом С. Петлюра призначив полковника В. Сальського. «Я вимагаю найвищого напруження праці, я вимагаю жорстокої кари за саботаж та в'ялість у праці», — заявив головний отаман на державній нараді в Кам'янці-Подільському.

26 вересня командувач Н. Шиллінг дав генералові Я. Слащову вказівку «продовжувати виконання завдання з ліквідації південноуманської групи противника, маючи на меті вийти на лінію Христинівка — ст. Зятківці — ст. Демківка». Але Я. Слащов усе ще не міг упоратися з махновцями. На Христинівку було скеровано частини 5-ї білогвардійської дивізії, які після запеклого бою заволоділи станцією. Бригада УСС відступила до Івангорода, а 11-та Стрийська бригада зайняла лінію Янів — Комарівка.

Драматичні події розгорнулися 27 вересня на південь від Умані, де білогвардійцям протистояли 6000 махновських повстанців. Увесь день під Перегонівкою точився надзвичайно жорстокий бій, у якому білі зазнали значних втрат. Зламавши опір Сімферопольського офіцерського полку, махновці нарешті прорвали кільце оточення й до вечора 27 вересня вийшли до річки Синюха. У цих боях повстанська армія втратила близько тисячі бійців убитими й полоненими. 28 вересня відбулося засідання Револьюційної військової ради та штабу махновців, на якому було

вирішено прориватися на Катеринославщину, де була головна база повстанської армії. Увечері того ж дня махновці вирушили до району Новоукраїнки — Єлисаветграда, залишаючи позаду розбиті білогвардійські батальйони та короткотривалий військовий союз з Армією УНР, який ніколи більше не відновився.

Я. Слащову було наказано готуватися до бойових дій проти української армії, але після здобуття христинівського залізничного вузла він тимчасово призупинив наступ на захід. На всьому фронті Монастирище — Христинівка — Гайворон до кінця вересня 1919 р. панувало затишшя. Обидві сторони перегруповували свої сили й готувалися до подальшої боротьби. Бойові дії не припинялися лише на одеському напрямку, де білогвардійські війська генерала А. Розеншильда-Пауліна розгорнули наступ на Крижопіль — Вапнярку. До противника перекинувся командир 4-ї Сірої дивізії полковник В. Грудина. 3 жовтня війська генерала А. Розеншильда-Пауліна після жорстокого бою захопили Кодиму. З'єднання Волинської групи відступали, поволі втрачаючи боєздатність.

Для прикриття лівого флангу волинців командування Армії УНР відправило до району Бершаді 9-ту Залізничну дивізію. 3-тя Залізнична дивізія зосереджувалася в районі Теплика. До району Китайгорода — Дашева — Монастирища перейшла 5-та Селянська дивізія, а 12-та Селянська дивізія зосередилась у районі Балабанівки — Оратова. Усі ці сили, а також бригаду УСС, що утримувала позиції безпосередньо на схід від Христинівки, було підпорядковано полковникові О. Удовиченку як командувачеві військ христинівського напрямку.

Коли сили білогвардійської 4-ї дивізії заволодили 7 жовтня Бершаддю, виникла загроза ворожого прориву між частинами О. Удовиченка й Волинською групою. 5-та білогвардійська дивізія, збивши атакою частини бригади УСС, захопила Івангород та Краснопілку. Київська група Армії УНР, щоб не бути відрізаною від січовиків, розпочала відступ на лінію Мала Мочулка — Кіблич — Гранів. Тепер уже постала небезпека роз'єднання армій

УНР та УГА. Війська О. Удовиченка відходили до району Кіблича — Гранева, прикриваючи напрямком на Гайсин — Вапнярку. Звідси Київська група разом із бригадою УСС мала відходити до району Гайсина — Шиманівки, а 3-тя дивізія — до Губника. Білогвардійці майже не переслідували українські війська, які відступали. 9 жовтня козака кіннота захопила Теплик. Загін генерала А. Розеншильда-Пауліна здобув станцію Попелюхи, завдавши важкої поразки частинам 9-ї Залізничної дивізії.

Воєнні невдачі українських військ наприкінці вересня — на початку жовтня 1919 р. значною мірою були зумовлені погіршенням їхнього матеріального становища. Вичерпувалися запаси зброї й амуніції, наявна ж система забезпечення була не ефективною. На нараді міжвідомчої комісії з постачання армії хлібом і забезпечення інтендантських баз з'ясувалося, що «становище інтенданства по задоволенні армії хлібом дуже тяжке, в інтендантських базах нема ні одного фунта збіжжя в запасі». Оскільки війська майже не отримували потрібного майна та коштів, у частинах дедалі більше поширювалося самозабезпечення.

Брак військового спорядження спричинив поширення в армії епідемії тифу. Через цілковиту відсутність медикаментів та нестачу кваліфікованих працівників армійські медичні служби не могли боротися з епідемією. На початку жовтня близько 10 000 українських вояків уже стали жертвами тифу. Головне санітарне управління й санітарна служба Дієвої армії не спромоглися організувати систему військових шпиталів у прифронтовій смузі, тож хворих відправляли до тилового району, де для них також часто не було місця.

Боездатність військ знижувалася також унаслідок дезертирства. Матеріальна незабезпеченість військ штовхала багатьох мобілізованих до самовільного залишення армії. Уже наприкінці вересня 1919 р. у військах УНР поширилася хвиля масового дезертирства; особливо потерпали від цього з'єднання Волинської групи. Міністерство внутрішніх справ УНР та його представники на місцях констатували своє цілковите

безсилля в боротьбі з цим негативним явищем, оскільки жодної реальної сили в їхньому розпорядженні не було.

Незважаючи на початок війни з А. Денікіним, диктатор Є. Петрушевич продовжував блокувати спроби залучити Галицьку армію до повномасштабних операцій проти білогвардійців. Участь у бойових діях брали лише ті галицькі частини, які ще раніше були тимчасово введені до складу Армії УНР (бригада УСС, 11-та Стрийська бригада). Лише після втрати Монастирища командування Галицької армії наказало командирові 3-го корпусу УГА генералові А. Кравсу здійснити перегрупування своїх частин таким чином, щоб мати можливість зупинити наступ противника вздовж залізниці Христинівка — Калинівка, а за потреби й контратакувати. Начальна команда Галицької армії (НКГА) відмовлялася підпорядкувати 3-й Галицький корпус командуванню Армії УНР, поки головний отаман С. Петлюра безпосередньо не наказав зосередити війська А. Кравса в районі Оратова — Дашева — Балабанівки, щоб перешкодити ворожому наступу на Вінницю й узяти участь в операціях проти білих.

Уранці 12 жовтня війська УНР перейшли в загальний наступ. Ударна група складалася з 6-ї й 8-ї дивізій Запорізької групи (7-ма дивізія залишалась у резерві головного отамана). Спільними зусиллями 3-тя Залізна й 6-та Запорізька дивізії розбили білих у районі Тростянця. Гайдамацька кіннота 6-ї дивізії захопила 13 жовтня Яланець, а 3-тя Залізна дивізія здобула Війтівку, зламавши запеклий опір ворога. Частини Київської групи отамана Ю. Тютюнника також розгорнули наступ: 5-та Селянська дивізія просувалися до Гайворона, 12-та дивізія рухалась у напрямку на Теплик. Лише бригаді УСС отамана О. Букшованого на христинівському напрямку довелося відступити під натиском потужніших сил білогвардійської 5-ї дивізії.

14 жовтня 8-ма Запорізька дивізія разом із поріділими частинами 9-ї Залізничної дивізії контратакувала білих і до вечора захопила станцію Попелюхи. 3-тя Залізна дивізія здобула Бершадь, 6-та Запорізька дивізія зайняла Чечельник і Ольгопіль.

Наступного дня 3-тя й 6-та дивізії розгорнули наступ на Кодиму. Генерал А. Розеншильд-Паулін був змушений віддати своїм частинам наказ про відступ.

Поразка лівого флангу військ Я. Слащова та відступ загону А. Розеншильда-Пауліна створювали надзвичайно сприятливі умови для подальшого успіху українських сил. Білогвардійські війська генерала Ангуладзе відступали до Гайворона. «Комбригові 13 дивізії довелося думати вже не про наступ на північ, а про порятунок своєї бригади», — згадував Я. Слащов. Українські війська дістали можливість цілковито оточити та знищити війська генерала Я. Слащова в районі Христинівки — Умані.

Але 3-й Галицький корпус не зміг належним чином підтримати дії Армії УНР. Частини 4-ї дивізії білих атакували 14-ту бригаду УГА біля села Слободище, а в районі Животова в бій вступив зведений полк Кавказької кінної дивізії зі складу білогвардійських військ Київської області. Уже 13 жовтня галичани не витримали натиску ворожої кінноти й розпочали відступ. Лише 5-та Сокальська бригада спробувала зустрічним ударом зупинити противника, але зазнала поразки. Вистачило незначного натиску, щоб А. Кравс почав відтягувати свої бригади на схід. 15 жовтня білогвардійська кіннота за підтримки піхотних частин 5-ї дивізії продовжила наступ і після важких боїв змусила галицькі частини відступити за лінію Іллінці — Дашів.

За наказом НКГА в бій мав бути введений 1-й Галицький корпус, а з усіх зосереджених у районі Погребища — Липовця військ створювалась армійська група генерала А. Кравса. 15 жовтня командир 2-го Галицького корпусу полковник А. Вольф отримав наказ перекинути свої війська з бердичівського району на позиції проти білогвардійців. Окрім того, Штаб головного отамана наказав перевести в резерв 10-ту дивізію Січових стрільців, що займала лінію Шепетівка — Полонне. С. Петлюра не втрачав надії на підтримку наступу Армії УНР силами Галицької армії.

Незважаючи на невдачі галичан, Армія УНР продовжувала наступ на південному напрямку. 17 жовтня запорожці

здобули станцію Кодима. Війська генерала А. Розеншильда-Пауліна відступали, не чинячи значного опору. Я. Слащов мав усі підстави вважати ситуацію небезпечною. «Становище Уманської групи стало майже безнадійним: лише повільність дій петлюрівців, що йшли невпевнено і з побоюванням, усе ще не вірячи у свій успіх, рятувала її поки що, — згадував потім Я. Слащов. — Про загальний відступ групи не було чого й думати, — вирвати обійдені війська з бою, не втрапивши більшу їх частину, було неможливим. До того ж, поки війська біля Гайсина ще не знали про наближення ворога до Христинівки, вони билися чудово, але, дізнавшись про це, могли впасти в паніку... Отже, уся обстановка складалася так, що треба було наступати на головному напрямку й будь-що перемогти».

У прорив між Армією УНР та УГА, що виник у районі Дашева — Гранева, Я. Слащов кинув частини 5-ї дивізії та козачу кінноту. Київська група отамана Ю. Тютюнника не витримала ворожого натиску, і вранці 16 жовтня 1-й зведений полк 5-ї білогвардійської дивізії захопив Гайсин. До кінця дня війська генерала Г. Васильченка заволоділи станцією Зятківці. Далі білогвардійці атакували бригаду УСС, змусивши січовиків після кровопролитних боїв відступити до Ладижина. Галицьке командування дезорієнтувала поява в запіллі групи А. Кравса ворожого 42-го Донського полку, що вранці 16 жовтня захопив Юрківці та Ситківці. За два дні боїв із галицькими частинами донці здобули 12 кулеметів і захопили 700 полонених, зокрема командира куреня й 15 старшин.

Скориставшись успіхами своїх військ, Я. Слащов направив у прорив на Брацлав козачу кінноту. Уранці 17 жовтня 42-й Донський полк відкинув підрозділи 14-ї галицької бригади з Брацлава й захопив місто. Тут до ворожого полону потрапив у повному складі український запасний полк разом зі своїм командиром, а також установи комендатури запілля Армії УНР. У районі Ладижина частини білогвардійської 4-ї дивізії

атакували 12-ту Селянську дивізію та 1-шу бригаду УСС. Після запеклих боїв білогвардійці захопили станцію Губник.

З огляду на прорив фронту Штаб головного отамана 17 жовтня наказав Армії УНР «тимчасово відмовитися від наступу» й спрямувати всі сили на захист Жмеринки й Могилева-Подільського, відновивши на лівому фланзі своїх військ сполучення з Галицькою армією. 18 жовтня 4-та Сіра дивізія спробувала повернути Брацлав наступом із Тульчина. Але 42-й Донський полк обійшов сірожупанників і раптовим наскоком здобув Тульчин, де перебували штаб Волинської групи та різноманітні запасні відділи. До полону потрапило чимало українських вояків, зокрема й більша частина бійців Окремого куреня Власного резерву головного отамана. 19 жовтня біля села Гриненки донська кіннота завдяки обхідному маневру завдала нищівної поразки 4-й Сірій дивізії. Сірожупанники втратили в цьому бою всю свою артилерію; близько 500 українських вояків загинули, були поранені або ж потрапили до полону (серед останніх були два командири полків).

Не вдалося утримати позиції й Київській групі Армії УНР. Увесь день 18 жовтня в районі на схід від Тростянця точились із перемінним успіхом бої Київської групи з частинами 4-ї дивізії білих. Бригаду УСС у районі Ладижина також атакувала ворожа піхота. 19 жовтня 12-та Селянська дивізія, не витримавши натиску, розпочала відступ на Тростянець; слідом вирушила й 5-та Селянська дивізія. 1-ша бригада УСС під командуванням отамана О. Букшованого ще намагалася втримати Ладижин, але внаслідок ворожого обходу зазнала важких втрат і відступила на південний захід. Таким чином, білогвардійці заволоділи бузькими переправами.

Армії УНР загрожувала небезпека бути відрізаною від Галицької армії. Українське командування надавало першорядного значення операціям під Брацлавом, справедливо розцінюючи цей напрямок як головний у наступальних спробах білогвардійців роз'єднати українські армії. 18 жовтня начальник Штабу

Головного отамана М. Юнаків у директиві військам указував, що «має Галицька армія по змозі якнайскорше скупчити головні сили на своїм південнім крилі, наступити на вдершогося ворога в напрямі Брацлава, розбити його й після цього установити тривку связь із лівим крилом Наддніпрянської армії». Та НКГА повідомила, що зосередження сил 2-го Галицького корпусу затримується внаслідок транспортних труднощів. 19 жовтня М. Юнаків надіслав категоричні вказівки галицькому командуванню: «Приказую розпочати обов'язково наступ завтра рано, бо інакше заходить небезпека розбиття Наддніпрянської армії». Начальник Штабу головного отамана підкреслив: «Тільки негайний, переведений дуже енергійно і без всякої перерви наступ Галицької армії в напрямку на Немирів — Брацлав і далі на південний захід до міцного злучення з Наддніпрянською армією може виправити наше стратегічне становище».

Розраховуючи, що Галицька армія відтягне на північ значну частину ворожих сил, командувач Армії УНР В. Сальський збирався силами запорожців та київців повернути бузькі переправи. Група О. Удовиченка (3-тя й 9-та Залізнична дивізії) мала здобути Тульчин, а викликана з резерву 7-ма Запорізька дивізія отримала наказ вдарити на Брацлав.

Однак 20 жовтня невдачі спіткали українців на всіх напрямках бойових дій. Коли війська А. Кравса розпочали просування з району Іллінців на допомогу Армії УНР, наступ з Оратова на Іллінці розгорнув білогвардійський 136-й Таганрозький полк генерала Черського. З огляду на ворожу атаку А. Кравса одразу ж призупинив наступ своїх частин на південь. Водночас спроба військ О. Удовиченка здобути Тульчин скінчилася невдачею. Унаслідок наскоку кубанської кінноти був розгромлений 9-й Стрілецький полк: близько 150 старшин і вояків потрапили до полону, ще 200 загинули або ж дістали поранення. 6-та Запорізька дивізія була скута боями в районі Бершаді, поки білогвардійці не відтіснили Київську групу від Бугу. У районі Ладжигина білі завдали важкої поразки виснаженій бригаді

УСС. Загін А. Розеншильда-Пауліна здобув Кодиму, примусивши до відступу частини 8-ї Запорізької дивізії. Виникла небезпека прориву білих до Вапнярки, що загрожувало оточенням основним силам Армії УНР.

Удар групи полковника А. Вольфа на Брацлав — Тульчин міг примусити ворога відмовитися від наступу на Вапнярку. Напередодні 2-й Галицький корпус зосередився в районі Немирова. Увечері 20 жовтня командувач Армії УНР В. Сальський наказав групі О. Удовиченка продовжувати наступ на Тульчин, а 7-й Запорізькій дивізії — атакувати Брацлав, щоб допомогти своїми діями групі А. Вольфа. Запорожці та київці отримали завдання обороняти Вапнярку й шляхи на Могилів-Подільський.

Але спроби українських військ здобути Брацлав і Тульчин були безуспішними — 42-й Донський полк знову прорвався в запілля українських військ. Опинившись під загрозою удару в запілля, група О. Удовиченка була змушена відступити. У районі Ладжижина — Тростянець піхота білих за підтримки 2-го Лабінського козачого полку після жорстоких боїв остаточно відкинула Київську групу Армії УНР від бузьких переправ. Лабінський полк рушив до Кирнасівки, а частини 4-ї дивізії білих попрямували на Вапнярку. Виснажена Київська група відступала на південь.

У Штабі головного отамана ще сподівалися, що 2-му Галицькому корпусу вдасться здобути Брацлав і натиском на Тульчин примусити противника відмовитися від наступу на Вапнярку. Генерал М. Юнаків надсилав до НКГА телеграму за телеграмою, вимагаючи «енергійного й скупченого наступу» на Тульчин. Та виснажені війська полковника А. Вольфа не були придатні до активних бойових дій. Лише ввечері 21 жовтня НКГА надіслала А. Вольфу підкріплення. Свідченням того, що галицьке командування розуміло всю серйозність становища, стало розпорядження А. Вольфу «за всяку ціну» здобути Брацлав і наступати на Тульчин — Клебань.

Водночас війська Я. Слащова посилили натиск на групу А. Кравса. 21 жовтня частини 5-ї білогвардійської дивізії ата-

кували Іллінці. Запеклий бій спалахнув під Романовим Хутором, де 6-та Равська бригада сотника Ю. Головінського намагалася зупинити противника. Білі відступили лише після того, як 9-та Угнівсько-белзька бригада атакувала їх із півночі. Розвиваючи успіх, 1-й Галицький корпус перейшов у наступ. Біля станції Оратове білогвардійці 22 жовтня безуспішно намагалися зупинити українські війська. Така ситуація стривожила командування білих. 22 жовтня Н. Шиллінг повідомляв до денікінської ставки, що зосередження значних сил Галицької армії в районі Липовця «не лише становить загрозу правофланговій групі наших військ, але при активності дій противника ставить під сумнів успіх усієї розпочатої операції». Та оскільки галицьке командування кинуло всі сили на здобуття Брацлава, група А. Кравса отримала вказівку лише прикривати лівий фланг військ А. Вольфа.

22 жовтня чотири галицькі бригади зі складу групи А. Вольфа розгорнули наступ на Брацлав. Але в ході запеклих боїв білогвардійцям удалося зупинити українські війська. Під Райгородом 10-та Янівська бригада сотника І. Чайки спочатку досягла успіху, але в ході ворожого контрнаступу була змушена відступити до Ометинців. 4-та Золочівська й 7-ма Львівська бригади так і не змогли форсувати Буг й отримали наказ перейти до оборони. Наступ 11-ї Стрийської бригади ворог зупинив на підступах до Брацлава.

23 жовтня зусилля групи А. Вольфа знову не мали успіху. Увесь день 3-тя Бережанська, 4-та Золочівська й 10-та Янівська бригади безуспішно намагалися форсувати Буг біля Райгорода, щоб ударити на Брацлав зі сходу. Білогвардійці відбили й натиск 7-ї Львівської бригади. Галицькі частини були виснажені й знекровлені важкими втратами. Повторний наступ військ А. Вольфа, що відбувся 24 жовтня, також був безуспішним. Водночас 7-ма Запорізька дивізія не спромоглася відбити в противника Тульчин і не змогла підтримати дії галицьких військ ударом із півдня.

Події ж на вапнярському напрямку ледь не скінчилися катастрофою для Армії УНР. Уранці 22 жовтня 42-й Донський полк після короткого бою з частинами 12-ї Селянської дивізії захопив станцію Вапнярка. Чотири дивізії Запорізької й Київської груп були відрізані від решти сил Армії УНР. Аби врятуватися від катастрофи, запорожці й київці розпочали вранці 23 жовтня прорив на північ. Керівництво операцією взяв на себе командувач Запорізької групи М. Омелянович-Павленко. Поки 8-ма Запорізька дивізія стримувала наступ ворожих сил на півдні, 6-та й 12-та дивізії здобули Вапнярку. Після цього українські частини розпочали організовану евакуацію ешелонів зі зброєю, військовим майном, шпиталями тощо.

Виявлена військами Армії УНР у ході вапнярської операції стійкість справила враження навіть на білогвардійських воєначальників. «Хоча ми отримали значний успіх над противником у районі Гайсина — Брацлава — Тульчина<...> сказати, коли нам вдасться остаточно зламати впертість противника і вийти на лінію Козятин — Жмеринка, поки що не уявляється можливим навіть приблизно», — підсумував начальник оперативного відділу штабу військ Новоросійської області Г. Коновалов під час телеграфної розмови з командуванням військ Київської області ЗСПР. У боях під Вапняркою білі зазнали важких втрат, компенсувати які дозволяло лише надходження нових людських ресурсів.

25 жовтня 7-ма Запорізька дивізія здобула Тульчин, а 28 жовтня військам А. Вольфа вдалося нарешті заволодіти Брацлавом. Але Запорізька група й війська О. Удовиченка вже не змогли самотужки утримати Вапнярку. У запеклих боях 26—27 жовтня цей важливий залізничний вузол захопили білогвардійські частини. У ніч на 30 жовтня начальник Штабу головного отамана М. Юнаків наказав військам УНР здійснити перегрупування, «аби армія не була розшматована по частинам». Але вже 30 жовтня білі зайняли Томашпіль і Жолоби. Уранці 31 жовтня 3-тя й 9-та дивізії спробували контратакувати противника, але зазнали поразки. В. Сальський був змушений вивести знекровлену

групу О. Удовиченка на відпочинок у запілля. Запорізька група отримала наказ прикривати від ворожого наступу Могилів-Подільський. 7-ма Запорізька дивізія під натиском загону А. Розеншильда-Пауліна залишила Тульчин і відступила до Шпикова.

Таким чином, наприкінці жовтня 1919 р. війська УНР відступали на всьому фронті. Бойовий дух частин падав, звичними ставали деморалізація й дезорганізація. В українських військах почастишали вияви недовіри до командного складу, спричиненої переходом старшин на бік білогвардійців. Ось як змалював сучасник ситуацію на фронті Армії УНР у ці дні: «Становище погане. Страшенна в'ялість військових частин, а особливо старшин, тікають від ворога, не виявивши його сили. Фактично воює Запорізьська група і дивізія Удовиченко. Волинську групу можна не лічити зовсім. Козаки не вірять старшинам ні на шаг».

Зі страшною очевидністю перед армією, сили якої підточували епідемія тифу, дезертирство й матеріальна незабезпеченість, постала перспектива катастрофи. Гостро відчувався брак боеприпасів і військового спорядження. Так, у 6-й Запорізькій дивізії станом на 31 жовтня два полки зовсім не мали рушничних набоїв, у третьому лише один курінь мав по 15 набоїв, а в четвертому полку бійці мали по 5 набоїв. Не менш відчутною була нестача одягу. У 9-й Залізничній дивізії на середину жовтня 1919 р. понад дві третини особового складу не мали взуття, а в Запорізькій групі були цілі сотні, бійці яких не мали чобіт. Зле озброєна, неодягнена армія потерпала від погіршення погодних умов. На початку осені відсоток хворих на тиф у військах не перевищував 10—15 %. Та коли почалися дощі, легкі морози й холодні ночі, кількість хворих стрімко зросла. Старшина 3-ї гарматної бригади свідчив: «Шпиталів майже не було, хворі воліли їхати на возах за нами, ще здоровими. Смертність старшин і особливо козаків було висока. Ліків не було. Ми потрохи обертались у великий примітивний рухомий шпиталь...»

У резерві головного отамана залишалася тільки група Січових стрільців. Ще в середині жовтня січовики отримали наказ

передислокуватися з Волині на фронт проти білогвардійців, але значно затримувалися в дорозі. «Через брак палива, паротягів і вагонів ми мусили пересуватися похідним порядком по поганих розмоклих шляхах так, що треба було витратити аж три тижні на перехід з району Шепетівка — Полонне до Жмеринки — Рахни», — згадував Є. Коновалець. Лише на початку листопада Січові стрільці зайняли позиції в районі Джурина — Рахнів. За планом українського командування, січовики мали ударом на Томашпіль зупинити ворожий наступ на жмеринському напрямку.

Уранці 3 листопада 10-та дивізія Січових стрільців розгорнула успішний наступ на Олександрівку. Менш вдалими були дії 11-ї дивізії, що значно спізнилася з наступом. Жорстокі бої довелося витримати 6-й Запорізькій дивізії, яка, однак, під Антонівкою відбила всі атаки ворога. У цілому ситуація складалась успішно для українських військ. Лише несподіваний розгром 7-ї Запорізької дивізії в Шпикові змінив становище на користь противника: білі отримали можливість обійти позиції Січових стрільців. 10-та дивізія відразу ж припинила наступ і приготувалася до оборони. 4 листопада, згідно з наказом командарма В. Сальського, наступ на Томашпіль продовжувала лише 11-та дивізія та кінний полк СС. Але внаслідок нескоординованості в діях частин січовикам так і не вдалося змусити противника відступити. Наступ фактично захлинувся. «Настрій стрільців знизився, — згадував начальник штабу групи СС М. Безручко. — Погано одягнені мобілізовані, а частини й старі стрільці почали хворіти. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувались чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала».

Невдачі спіткали й Галицьку армію. 29 жовтня білогвардійські війська Я. Слащова — 4-та і 5-та дивізії, а також частини козачої бригади Н. Склярова — перейшли в наступ уздовж лінії фронту Брацлав — Оратів. Після запеклих семигодинних боїв козака кіннота захопила Брацлав. 29 жовтня білі зайняли Дашів і Оратів. 5-та Сокальська й 9-та Угнівсько-Белзька бригади були

змушені відступати, 6-та Равська бригада зазнала поразки в районі Кантеліни. Командир 1-го Галицького корпусу О. Микитка отримав із НКГА наказ «за всяку ціну» утримувати Іллінці. Однак галицькі бригади вже були неспроможні стримати ворожий наступ і 1 листопада білогвардійці зайняли місто. Ведучи важкі ар'єргардні бої, 1-й Галицький корпус відступав на захід. Лише під Липовцем росіяни призупинили свій наступ. 3 листопада на фронті усієї Галицької армії запанувало затишшя, яке тільки де-не-де порушувалось окремими сутичками з ворогом. «Сталося це наче відрухово, кажуть — війська самі перестали стріляти», — такий запис з'явився того дня в щоденнику НКГА. Галицьке командування за наказом Штабу головного отамана почало готуватися до загального відступу.

Галицька армія перебувала на межі своєї боєздатності. Нестача боєприпасів досягла катастрофічних масштабів, зле стояла справа із забезпеченням військ одягом та взуттям. Наприкінці жовтня 1919 р. у Галицькій армії, як свідчив один із її головних інтендантів, 75 % вояків не мали уніформ, 50 % — взуття, а 75 % воювали без шинелей і змінної білизни. У військах стрімко поширювався тиф та інші захворювання. У кожній бригаді залишилося не більш ніж 500 бійців, решта вояків перебувала в шпиталях. «Хоч бойовий настрій нашого стрілецтва був зовсім вдовольняючий, то все-таки наша армія ставала з кожним днем менше здібною до воєнних операцій; з кожним днем ряди наші ріділи — сили наші маліли, — відзначав галицький мемуарист. — Страшна пошесть тифозної горячки спалювала й розривала молоді серця галицького стрілецтва. У військових і цивільних лічницях, шкільних ба навіть приватних будинках маячили людські непритомні істоти та ждали хвилі визволення з тяжких мук і терпіння. По кутах обширних кімнат, переповнених болем і стогоном, чаїлася холодна смерть, вичікуючи на щораз нові, певні жертви». Виснажені тривалими боями, підточені епідемією тифу та дезертирством, галицькі війська являли собою лише тінь колишньої збройної сили.

Начальний вождь М. Тарнавський та його начальник штабу А. Шаманек були переконані, що за таких умов про продовження збройної боротьби не може бути й мови (М. Тарнавський іронічно назвав новий контрнаступ «танком мухи в окропі»). Ще 25 жовтня начальний вождь відправив до білогвардійського командування делегацію для переговорів про обмін полоненими. Однак насправді делегати мали завдання домовитися про умови укладення перемир'я між українськими та російськими військами. У доповіді на ім'я Є. Петрушевича та начальника Штабу головного отамана М. Юнакова М. Тарнавський відзначив: «Начальна команда рішучо звертає увагу на те, що наколи хочеться оминати певну катастрофу, то розпочаття переговорів з Добровольческою армією в цілі заключення перемир'я являється конечно потрібним».

На цей час денікінське командування вже мало відомості про те, що диктатор Є. Петрушевич прагне порозумітися з білогвардійцями. Тож А. Денікін, не вагаючись, дав дозвіл командуванню Новоросійської армії на проведення переговорів із Галицькою армією. Перемовини відбулися на станції Зятківці. «З розмов з ген. Слащовим винесла делегація враження, що команда Добрармії належно поінформована про чисельний і матеріальний стан УГА та про ефективну вартість обох українських армій», — згадував член галицької делегації.

6 листопада представники білогвардійського та галицького командування уклали угоду, згідно з якою УГА переходила на бік ЗСПР. Галицька армія в повному складі, з етапними установами, складами та залізничним майном повинна була відійти в білогвардійське запілля, для чого мала зосередитися в районі Погребища — Липовця. Галицькі війська було заборонено використовувати проти Армії УНР; диктатор Є. Петрушевич мав переїхати до Одеси й перейти під опіку ЗСПР. Питання внутрішньої структури УГА та права диктатури самостійно здійснювати закордонну політику мали бути визначені в ході подальших переговорів. І хоча після оприлюднення тексту угоди М. Тарнав-

ського було заарештовано, а угоду анульовано, новопризначений командувач Галицької армії О. Микитка продовжив переговори з білими.

Білогвардійські війська розгорнули наступ на Жмеринку й Могилів-Подільський саме тоді, коли на фронті Галицької армії панувало затишшя. Після кількох важких боїв група Січових стрільців відступила до Шаргорода. «Українська армія буквально знемагала. Морив її голод, холод, брак відповідного екіпунку (амуніції — М. К.), плямистий тиф. Не було зброї, амуніції, бракувало резервів, зовсім не було ліків, дезінфекційних засобів і перев'язочного матеріалу, — згадував керівник справ Директорії М. Миронович. — Армію обтяжали величезні обози з тяжкопораненими й хворими на тиф, яких милосердя не дозволяло залишити по селах на поталу ворогові. Дорога, якою посувалася армія, значилася рядами хрестів на могилах тих, хто не витримав надлюдських терпінь».

Навіть не намагаючись організувати оборону жмеринського залізничного вузла, штаб Дієвої армії УНР переїхав до Проскурова. У ніч на 11 листопада білогвардійський бронепоїзд «Коршун» без бою в'їхав до Жмеринки. Білогвардійці застали тут жахливу картину тифозного спустошення: «По всьому районі станції, на платформах і на шляхах, лежали тіла людей, що померли від сипного тифу. Серед них були вояки-петлюрівці й просто біженці. Деякі були засипані снігом чи попелом із пічей. Ніхто не хотів прибирати мертвих, і по них навіть ходили».

Організувати оборону Могилева-Подільського українське командування також не спромоглося. За значної чисельної переваги ворога й нестачі набоїв Запорізька група була змушена відступати. Кіннота білих завдала поразки 8-й дивізії, захопивши частину запорізької артилерії. 11 листопада запорожці спробували зупинити ворожу кінноту на підступах до Могилева-Подільського, але в бою біля сіл Серби й Біляївки знову зазнали поразки. Спеціально відряджений до міста генерал П. Єрошевич не зумів належним чином організувати його оборону. В околицях

Могилева-Подільського не було виставлено навіть сторожових застав, коли вранці 11 листопада до міста увірвалася російська кіннота.

З падінням Могилева-Подільського українська армія втрачала зв'язок із Румунією, звідки час від часу надходили партії зброї та медикаментів. Окрім того, перед білогвардійцями відкривався шлях для наступу на Кам'янець-Подільський — тимчасову столицю УНР. Та головне: втрата Жмеринки відрізала наддніпрянські війська від УГА. 12 листопада на державній нараді в Кам'янці-Подільському В. Сальський заявив: «Війна для нас скінчена. Поконала нас не мілітарна сила ворогів, а тиф. Наддніпрянська армія не має заспокоєних навіть елементарних вимог, вона опору ставити не може. Галицька армія в такому самому стані. Вона в більшості вже оточена».

Після втрати Жмеринки доля УГА була вирішеною. Оточена й небоездатна, Галицька армія не мала вибору — у разі відмови перейти на бік білогвардійців війська в повному складі потрапляли в полон. «Мусимо залишити думки про самостійність і шукати порятунку в порозумінні з Денікіним», — так сформулював свою позицію Є. Петрушевич. 17 листопада галицька делегація підписала нову угоду з білогвардійцями, яка в основному повторювала текст попередньої і яку ратифікували командування УГА та Є. Петрушевич. Не пізніше 30 листопада з'єднання Галицької армії мали зосередитись у районі Козятина — Вінниці — Іллінців — Погребища для участі в бойових діях проти Червоної армії, причому білогвардійське командування повторно зобов'язалося не використовувати УГА для операцій проти Армії УНР. Таким чином, Галицька армія остаточно переходила на бік білогвардійських Збройних сил Півдня Росії.

Білогвардійське командування, скориставшись розвалом українського фронту, перекинуло частину своїх військ проти червоних. 5-та дивізія генерала П. Оссовського передислокувалася до району Козятина — Липовця, а війська генерала Я. Слащова (13-та й 34-та дивізії) вирушили на Катеринославщину для

боротьби з повстанською армією Н. Махна. На «внутрішній фронт» було відправлено також 42-й Донський полк і зведений полк Кавказької кінної дивізії. Загалом на фронті проти Армії УНР залишилися воювати близько 2000 багнетів та 400 шабель. Прагнучи дати частинам можливість відпочити, командувач військами Новоросійської області ЗСПР Н. Шиллінг навіть збирався тимчасово призупинити бойові дії проти Армії УНР. На цьому наполягав і начальник його штабу генерал В. Чернавін, який побоювався, що просування частин у заражений тифом регіон спричинить сплеск епідемії серед білогвардійських військ. Але А. Денікін категорично наказав продовжувати переслідування військ УНР аж до їх остаточної ліквідації.

Начальник Штабу головного отамана М. Юнаків уважав подальшу боротьбу безнадійною. Але С. Петлюра призначив командувачем Армії УНР В. Тютюнника, який не втрачав віри в перемогу. На цей час національні війська внаслідок епідемії тифу, бойових втрат та дезертирства налічували в бойовому відношенні не більше 5000 багнетів. З огляду на зменшення чисельності частин за розпорядженням В. Тютюнника групи було зведено в дивізії, а дивізії — у полки або ж загони.

В. Тютюнник планував відвести війська до району Проскурова — Старокостянтинова, щоб таким чином відірватися від ворога. На пропозицію командарма уряд УНР звернувся до поляків із проханням зайняти лінію Кам'янець-Подільський — Проскурів — Шепетівка. Після прибуття польських військ В. Тютюнник збирався вивести Армію УНР до району Старокостянтинова — Шепетівки, щоб «дати <...> козакам виспатись та вмитися». За першої ж нагоди командарм планував перейти в контрнаступ.

Бойові дії в середині листопада 1919 р. точилися лише вздовж залізничної лінії Проскурів — Жмеринка. «Після зайняття нашими військами Жмеринки вся боротьба з петлюрівськими військами зосередилася виключно по лінії зал. шляху Жмеринка — Проскурів, — згадував учасник подій із російського боку. — Головний опір нам чинили 3 бронепоезди, довкола яких

групувалися жалюгідні рештки деморалізованої піхоти й кіннота (чорношличники), що краще збереглася, але досить малочисельна, лише 200—300 шабель». 14 листопада білогвардійські бронепоїзди захопили станцію Бар. 18 листопада білі здобули Деражню, примусивши відступати частини зведеної Волинської дивізії.

Увечері 16 листопада польські частини вступили до Кам'янець-Подільського. Польський посланець поінформував українське керівництво, що польське командування погоджується зайняти Проскурів, а Армія УНР отримає можливість розташуватись у районі Проскурова — Шепетівки для відпочинку й реорганізації.

Готуючись до передачі Проскурова полякам, українське командування не вжило належних заходів для оборони міста від білогвардійців. Останні ж увійшли до Проскурова раніше від поляків і 22 листопада без значного опору зайняли місто. Наступного дня командувач військ Новоросійської області ЗСПР Н. Шиллінг віддав наказ частинам, що діяли проти українських військ, «енергійно розвивати наступ на Старокостянтинів, Шепетівку й остаточно ліквідувати рештки петлюрівської армії». Переслідування українських частин мали здійснювати зовсім невеличкі сили чисельністю 1340 багнетів.

23 листопада командування Армії УНР прийняло рішення відвести війська до Шепетівки. Однак шепетівський район уже займали польські війська, позиція яких залишалася невизначеною. Після наради з В. Тютюнником С. Петлюра схвалив новий план командарма, який полягав у тому, щоб зосередити армію в районі Любара й провести її між білогвардійським та більшовицьким фронтом. Цього разу відступ українських військ на північ відбувався майже без боїв. «З Проскурова відступали останки армії на Старокостянтинів... По засніжених дорогах, страшний морозний вітер шмагав стрільців у лице, продував тіло. Військо не мало зимового одягу. Стрільці відморозували вуха, руки, ноги. Без думки, у зневірі тягнулися стрільці, козаки на північ, а тиф шалів далі...» — свідчив начальник артилерії Січових стрільців полковник Р. Дашкевич.

26 листопада 1919 р. виснажені й деморалізовані війська Армії УНР зосередились у районі Старокостянтинова. «В армії знов повстає отаманщина; головнокомандуючий повстанцями отаман Волох зі своїми гайдамаками починає одверто провадити свою розкладову працю в армії і не виконує оперативних наказів командарма», — згадував генерал М. Омелянович-Павленко.

28 листопада білогвардійці в ході короткого бою зайняли Старокостянтинів, після чого Армія УНР відступила до Любара. Командування військ Новоросійської області ЗСПР віддало розпорядження своїм частинам на цьому напрямку припинити дії проти «решток петлюрівської армії» й передислокуватися до Козятина для операцій проти червоних. У Проскурові та Старокостянтинові лишилися тільки нечисленні кінні підрозділи загальною чисельністю не більше 250 шабель. Вистачило б мінімального, але рішучого натиску з боку Армії УНР, щоб цілковито знищити ці мізерні сили й відновити українську владу на західному Поділлі.

Але українські війська втратили здатність до наступу. Після прибуття Армії УНР, район Любара — Печанівки — Чорторії — Острополя нагадував велетенський шпиталь. Цей регіон згодом, уже в мемуаристиці, дістав назву «трикутник смерті», оскільки був звідусіль оточений ворожими арміями — польською, більшовицькою, білогвардійською. Пригнічені поразками, українські вояки були цілковито дезорієнтовані. Звістки про наступ Червоної армії на українські землі лише поглиблювали безнадію. Ширилися чутки про створення боротьбистами українського комуністичного уряду. У ніч із 2 на 3 грудня кілька військових частин під проводом отамана О. Волоха заявили про підтримку радянської влади й залишили Армію УНР. «Події в Любарі показали, що ми як регулярна армія існувати не могли. Щоб зберегти решту армії від деморалізації й розкладу, треба було негайно переходити до інших форм боротьби», — згадував голова уряду УНР І. Мазепа.

У ніч на 6 грудня головний отаман із нечисленним супроводом виїхав до Польщі. Державна нарада, що відбулася одразу

після цього в Новій Чорторії, ухвалила рішення про перехід до партизанських форм боротьби. Командувачем армії було призначено генерала М. Омеляновича-Павленка, а його заступником став отаман Ю. Тютюнник. Аби врятувати армію від загибелі в «трикутнику смерті» й зберегти її кадри до весни 1920 р., частини мали вирушити в партизанський похід на зайняті білогвардійцями українські землі. Звістки про поразки білих на московському напрямку додали українському командуванню віри в успіх, оскільки скуті боями з більшовіками білогвардійці не могли кинути проти Армії УНР значні сили.

Для участі в поході зголосилося близько 5000 старшин і вояків. Більшість хворих і поранених була змушена залишитись у «трикутнику смерті». Понад 8000 із них були полонені й інтерновані польськими військами. До польського полону майже в повному складі потрапила дивізія Січових стрільців та окремі підрозділи запорожців. Серед інтернованих був і В. Тютюнник, який потребував лікарської допомоги через захворювання на тиф. Однак урятувати життя колишнього командарма Армії УНР не вдалося: він за кілька тижнів помер у рівненському шпиталі.

6 грудня Армія УНР вирушила в рейд, який невдовзі дістав назву Першого зимового походу. Деякий час разом із військом перебував і прем'єр-міністр УНР І. Мазепа, що символізувало єдність уряду й війська перед лицем нових випробувань. «В будівництві Самостійної Української Народної Республіки в сей момент кінчається один період, — період нечуваної героїчної боротьби і великих страждань українського народу, — ішлося в урядовій відозві. — Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалася і вважається як приватна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати озброєною силою, а не як хата вільного українського народу й свободних рівноправних меншостей цієї країни».

Збройна боротьба проти білогвардійців на українських землях у 1919 р. не обмежувалася театром бойових дій на Правобережжі.

Просування білогвардійських військ углиб України із самого початку наштовхнулося на збройний опір селянства. Причиною цього була соціальна політика нової влади, яка протиставляла себе революції. Небажання лідерів білого руху здійснювати аграрну реформу відштовхнуло селян від денікінського режиму. Відсутність органів цивільної адміністрації на селі відкривала шлях до численних зловживань із боку поміщиків, які зазвичай непомірно завищували орендну плату за користування землею. Окрім того, поміщики часто намагалися примусити селян відшкодовувати заподіяні за революції збитки за допомогою «каральних експедицій». Місцева військова влада в найкращому разі дивилася на дії карателів крізь пальці, а нерідко й брала участь у «приведенні населення до порядку». Керівник відділів законів і пропаганди Особливої наради при головнокомандувачеві Збройних сил Півдня Росії К. Соколов згадував про «кричущі випадки заступництва за поміщиків і переслідування селян». Інший сучасник свідчив, що «в багатьох місцях почалося при підтримці військ відновлення в правах поміщиків... Невдоволення і заворушення селян мали місце внаслідок частих випадків безплатних реквізицій, грабунків і підтримки військами поміщиків, які виміщували на селянах свої втрати й збитки».

Узятися за зброю селянина примушували й безчинства білогвардійських частин, які набули ледь не масового характеру. Слабкість створених білогвардійцями структур цивільного управління призвела до цілковитої безкарності військових частин. Мародерство, убивства та єврейські погроми стали звичайним явищем у місцях постою білогвардійських військ. «Правилом був безперешкодний і систематичний грабунок населення, в якому брали участь особи різних рангів і становищ, — визнав К. Соколов. — Грабунки озлоблювали населення, яке дійшло висновку, що при добровольцях так само погано, як і при більшовиках...»

Ось як змальовував становище командувач Добровольчої армії генерал В. Май-Маєвський у донесенні на ім'я А. Денікіна: «Озброєні козаки й вояки довільно заходять в будинки не лише

вночі, але навіть і вдень, забирають останній шмат хліба, останню білизну, курку і навіть коня, без якого селянин залишається жебраком. Але ті, кому доручено ці частини, кому доручено зберігати лад у цій частині, не допускати свавілля — цього не бачать. Російська людина, за рідкісним винятком, будь то генерал чи останній рядовий, дивиться лише за тим, щоб їй добре було, а до решти їй і діла нема. Жахливу картину являють із себе ті села, де війська зупинялись хоча б на короткий час...»

10 вересня 1919 р. А. Денікін писав у листі до генерала Н. Шиллінга: «За поступового просування армій уперед і зайняття ними відповідно до цього все більшого терену відбувається грандіозний грабунок відбитого від більшовиків державного майна й приватного статку мирного населення. Грабують окремі військові чини, грабують невеличкими бандами, грабують цілі військові частини, нерідко за потурання й навіть із дозволу осіб командного складу... У грабунках видно широкий розмах. Грабує вся армія... Безпросвітна картина грабунків і крадіжок панує у всій прифронтовій смузі».

Брутальне свавілля військових частин, цілковите адміністративне безсилля, безкарне потурання здирицтву поміщиків, переслідування учасників революційних подій, шовіністична національна політика — такими були головні риси денікінського владарювання в Україні. На початку 1919 р. на Катеринославщині, Херсонщині й у Північній Таврії вже виникли повстанські формування, які діяли проти білогвардійців і незабаром приєдналися до Червоної армії. А восени 1919 р. в Україні розгорнувся масовий селянський повстанський рух проти білогвардійців. Унаслідок дій повстанців на переважній частині українських земель влада білогвардійської адміністрації обмежувалася лише губернськими й повітовими центрами. Загальна чисельність організованих у партизанські загони повстанців, що діяли в цей час в Україні, досягала понад 50 000 осіб.

Для повстанського руху, що розгорнувся восени 1919 р. в Україні, була характерною надзвичайна політична строкатість.

Серед повстанців Лівобережжя домінували радянські настрої, у Південній Україні царювала анархо-махновщина, а на Правобережжі найбільшу підтримку мали національні гасла. Найбільш чисельною серед усіх повстанських формувань була армія Н. Махна, що діяла під егідою ідей анархізму. Давня селянська мрія про відсутність державного тиску, податків та інших повинностей збігалася з утопічними ідеями найбільш радикальних революціонерів про побудову бездержавного суспільства. За своєю сутністю махновський рух був війною «села проти міста», якому група анархістів намагалася надати ідеологічне підґрунтя.

Менш чисельним, але значно більш продуманим в ідеологічному плані був самостійницький рух. Повстанські загони, що визнавали Директорію УНР законним урядом країни, билися проти білогвардійців за незалежність України. Утім, нерідко національна й соціальна мотивація повстанців перепліталися, породжуючи гасла боротьби за «українську радянську владу». Але навіть «червоні» повстанці мали небагато спільного з російськими комуністами. Оскільки ідея радянської влади асоціювалася у свідомості селян із народовладдям, питома вага більшовиків в організації повстанських загонів була незначною, а прибічників комуністичної доктрини серед повстанців виявилось обмаль.

Коли влітку 1919 р. війська Добровольчої армії здійснювали військові операції на Лівобережній Україні, у їхньому заплілі одразу ж з'явилися численні повстанські відділи. Начальник розвідувального відділу полтавського загону Добровольчої армії корнет М. Ціммерман згадував, що мірою просування до Києва «посилювався бандитський рух, і як тільки ми висунулись вперед від Полтави, в одну мить у нас в заплілі з'явилися численні добре озброєні кінні банди, які били окремих офіцерів і добровольців, що потрапляли їм до рук».

Харківщина стала одним із перших «неблагонадійних» регіонів на шляху наступу білогвардійських військ. Уже в серпні — вересні 1919 р. у Старобільському, Куп'янському, Вовчанському й Ізюмському повітах діяли повстанські загони. У серпні

повстанці навіть захопили на дві доби Куп'янськ. Наприкінці вересня більшовицький агент доповідав своєму керівництву: «В Ізюмському районі в лісах переховуються партизанські частини, тисячі півтори, добре озброєні. Вони нападають на обоз, роззброюють невеличкі загони, і часто відбуваються сутички між ними й козаками».

На Полтавщині найбільшу бойову активність виявляв повстанський загін В. Шуби, що складався здебільшого з колишніх червоноармійців. Більшовицький емісар, який супроводжував загін, відзначив, що серед повстанців «більшість петлюрівців». На початку осені 1919 р. повстанці В. Шуби чинили напади на військові обози білих у районі Лохвиці — Ромнів — Конотопа. Чимало клопоту білим завдала й партизанська дивізія Бібіка, яка також складалася з колишніх червоноармійців. Учасники цього збройного формування називали себе анархо-комуністами.

У жовтні 1919 р. бойові дії на Полтавщині розгорнула й група повстанців Лівобережної України, створена під егідою боротьбистів. Загальне керівництво формуванням здійснював О. Лісовик, військовим керівником був К. Матяш, а обов'язки політичного комісара виконував Я. Огій. 17 жовтня група повстанців Лівобережної України, повстанська дивізія Бібіка та ще кілька місцевих червоних загонів заволоділи на кілька годин Полтавою, зламавши опір нечисленної білогвардійської залоги. Ремствуючи на безкарність повстанців, полтавський губернатор М. Старицький відзначив у доповіді на ім'я начальника управління внутрішніх справ Особливої наради при головнокомандувачеві Збройних сил Півдня Росії, що «необхідно очікувати на посилення руху; якщо його не буде придушено дуже значною військовою силою у всій губернії, то остання буде неминуче втрачена на довгий час».

На Чернігівщині діяли переважно червоні повстанські формування. У безпосередньому запіллі білих оперував відділ М. Кропив'янського, якому наприкінці вересня навіть уда-

лося захопити на короткий час Ніжин. У Кролевецькому повіті діяв організований більшовицькими підпільниками загін Афанасенка. У Конотопському повіті комунікації білогвардійців нищив загін анархіста Губіна. У Кролевецькому й Глухівському повітах діяв «петлюрівський» загін Ромашка.

Дії партизанських загонів у прифронтовій смузі значною мірою полегшували операції Червоної армії. Так, 21 листопада загін Н. Точоного взяв участь у захопленні радянськими військами Ніжина. 27 листопада повстанці Місюри захопили станцію Яготин й перервали залізничне сполучення Київ — Полтава. Щоб повернути цю залізничну станцію, білогвардійське командування було змушене зняти з більшовицького фронту 15-й Терський пластунський батальйон і бронепоезд. 10 грудня 1-й Лівобережний повстанський полк зайняв Переяслав і утримував місто до приходу Червоної армії. Коли 11 грудня більшовицькі війська зайняли Полтаву, їм допомагали повстанці — Новомосковський загін і дивізія Бібіка. Та навіть діючи спільно з радянськими військами проти білих, більшість повстанців відмовлялася підпорядкуватися командуванню Червоної армії.

Ще одним потужним осередком повстанського руху в запіллі білогвардійців була Київщина. У вересні 1919 р. організатором повстання проти денікінського режиму на терені Васильківського й південної частини Київського повітів став отаман Зелений, який напередодні підпорядкувався уряду УНР. На початку жовтня 1919 р. Дніпровська повстанська дивізія отамана Зеленого здійснювала напади на Васильків, а роз'їзди повстанців досягли околиць Канева, Рокитного й Білої Церкви. І хоча в середині жовтня Зелений помер від смертельного поранення, його загони ще продовжували діяти в районі Канева й Золотоноші. Існували на Київщині й повстанські формування радянської орієнтації. Найбільший такий відділ оперував у Чигиринському повіті під командуванням С. Коцура — колишнього командира радянського Чигиринського полку. На Канівщині організатором

червоного повстанського загону став голова місцевої комуністичної організації С. Федоренко.

Однак найбільшу бойову активність на Київщині наприкінці 1919 р. виявляв повстанський загін В. Чучупаки, що діяв у районі Холодного Яру на Чигиринщині. Штаб В. Чучупаки розташовувався в Мотронинському жіночому монастирі в лісі поблизу Жаботина. У білогвардійському донесенні так була змальована повстанська організація холодноряців: «При штабі організовано мобілізаційний комітет, що працює досить енергійно... Розвідка в штабі поставлена зразково: в усіх довколишніх селах, навіть на значній відстані від штабу в Чучупаки є свої вірні люди, що здійснюють розвідку на місцях; ці відомості збираються в них і доставляються в штаб селянами, що проїздять через ці села...»

Холодноряські гайдамаки координували свої дії з повстанцями С. Коцура. Керівництво обома загонами здійснював окружний повстанський комітет, створений «зادля поліпшення боротьби проти московсько-монархічних окупантів і комуністичної анархії». За підрахунками білогвардійської розвідки, об'єднані сили повстанців у районі Холодного Яру налічували не менш ніж 5000 осіб за значної кількості кулеметів й 6—8 гармат. 30 листопада холодноряський повстанком видав наказ, яким повідомив населення про взяття влади в Чигиринському повіті до своїх рук. На зайнятих повстанцями теренах скасовували всі накази й розпорядження денікінської влади, натомість відновлювали закони й накази Директорії УНР.

Масштаб повстанства на Правобережжі занепокоїв білогвардійське командування. Як відзначав згодом командувач Новоросійської області ЗСПР генерал Н. Шиллінг, повстанський рух на Київщині й північній Херсонщині «створював загрозу запіллю військ Київської області й швидко наближав момент цілковитого розриву залізничного зв'язку між Правобережною Україною й Північною Таврією». У середині ли-

стопада 1919 р. начальник київського пункту розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР повідомляв: «У межах запілля лише однієї Київської області знайдено 28 банд, які можна оцінити у 8000 осіб, що мають у своєму розпорядженні багато зброї, включаючи й гармати». Начальник розвідувального відділу штабу військ Київської області ЗСПР констатував: «Незважаючи на просування червоних, яке відбувається, значні сили Добрармії змушені займатися боротьбою зі старими і новоствореними “бандами”...»

9 грудня виконувач обов'язків начальника запілля військ Київської області ЗСПР генерал Г. Розаліон-Сошальський доповідав генералові А. Денікіну: «Бандитизм у правобережному районі розвивається: банди загрожують Черкасам, з'явилися банди поблизу Кам'янки, виникла загроза Бобринському вузлу, банди біля Шполи, Василькова, навіть поблизу Києва у Ярославичі (10 верст на схід від Боярки). Крім того, у районі Мошни, що на північ від Білозір'я, формуються два радянські полки. Біля Холодного Яру банди силою до десяти тисяч Чучупаки, Коцура, Туза».

У середині грудня 1919 р. повстанські загони С. Коцура й В. Чучупаки захопили Чигирин. Для координації дій холодноярських повстанців із північної Херсонщини прибув отаман А. Гулий-Гуленко, якого С. Петлюра призначив керівником повстанських загонів Херсонщини, Катеринославщини й південних повітів Київщини. Однак стосунки між В. Чучупакою і С. Коцуром на цей час уже погіршилися, оскільки останній не приховував симпатій до більшовицьких гасел. Після того, як повстанці під натиском білогвардійців залишили Чигирин, співпраця між отаманами припинилася.

Під час загального наступу радянських військ діяльність повстанських загонів значно ускладнювала для білих евакуацію залізничних ліній Біла Церква — Цвіткове — Бобринська. 17 грудня генерал Н. Шиллінг доповідав командуванню: «Усе запілля Київської групи до лінії Катеринослав — Олександрівськ

включно вже тепер переповнене бандами й загрожує перейти в стан суцільного повстання. Залізниці з огляду на відсутність пального та працю банд, напередодні зупинки». «В багатьох місцях селяни організовуються для нападу на обози військових частин, що проходять», — повідомляв співробітник денікінської адміністрації на Київщині. 18 грудня начальник запілля Київської області ЗСПР дістав у розпорядження три бронепоезди для операцій проти повстанців на лінії Фастів — Цвіткове — Христинівка — Знам'янка.

Однак каральні заходи не допомогли білим придушити заколот: повстанці цілковито знищили денікінську адміністрацію й дезорганізували білогвардійські комунікації в запіллі військ Київської області ЗСПР. Але поразка УНР у війні з А. Денікіним не дала змоги українському уряду скористатися наслідками повстанської активності в цьому регіоні. Зробити це вдалося більшовикам, адже саме діяльність повстанських загонів у білогвардійському запіллі на Київщині значною мірою й забезпечила успіх наступальних операцій Червоної армії на Правобережній Україні наприкінці 1919 р.

Найбільш масштабним та організованим повстансько-партизанський рух був на теренах Південної України, де діяла ціла селянська армія під проводом «батька» Н. Махна. Махновці виявились одними з найбільш непримиренних супротивників денікінського режиму. Навіть після розриву з більшовиками в червні 1919 р. Н. Махно продовжував вести бойові дії проти білих, яких вважав виразниками «поміщицької контрреволюції». Тоді як Червона армія відступала з України, Н. Махно оголосив, що битиметься з ворогом до останку. Утім, під натиском білогвардійців махновські загоны все ж були змушені відступити до південної Київщини. Лише короткотривалий військовий союз з Армією УНР урятував повстанську армію від загибелі. Зазнавши в кількадеденних боях із білими під Уманню важких втрат, махновці вирвалися з оточення й вирушили на Катеринославщину.

У Південній Україні в цей час селяни вже активно виступали проти денікінського режиму. «У районі станцій Знам'янка — Долинська вештаються загони озброєних бандитів і чинять напади на станції», — ішлося у донесенні штабу військ Новоросійської області ЗСПР. У середині вересня 1919 р. збройний виступ проти денікінської влади вчинили мешканці села Висунськ неподалік від Херсона. Створивши повітовий штаб, повсталі оголосили Висунську народну республіку. 16 вересня проти білогвардійців виступили також мешканці села Баштанка поблизу Миколаєва. Повсталі також проголосили свою волость окремою «республікою». До кінця вересня чисельність баштанських повстанців зростає до 2000 осіб. Серед організаторів обох «республік» були есери, анархісти, більшовики й боротьбисти. Водночас на північній Херсонщині діяли «петлюрівські» повстанські загони. У Єлисаветградському повіті на початку жовтня 1919 р. спалахнуло масштабне повстання під прапором УНР. На Катеринославщині діяли як уенерівські, так і радянські загони. «За керівництво повстанцями велася боротьба між петлюрівцями, борбистами, боротьбистами, махновцями й есерами, а тому інколи підкорити загони було важко», — згадував один із більшовицьких емісарів. Та незважаючи на наростання повстанського руху, білогвардійське керівництво вважало становище в Південній Україні загалом контрольованим.

Поява на початку жовтня 1919 р. на Катеринославщині повстанської армії Н. Махна сплутала всі карти денікінського командування. Оскільки махновцям протистояли лише запасні батальйони й охоронні підрозділи, військовий успіх незмінно був на боці повстанської армії. 4 жовтня махновці захопили Нікополь, 5 жовтня — Олександрівськ, 6 жовтня — Пологи. Уранці 7 жовтня Н. Махно на чолі кінного загону увірвався до свого рідного Гуляйполя. «Батько» негайно віддав військам наказ, у якому визначив найближчим завданням повстанської армії «якомога швидше перервати південні залізничні

магістралі, що з'єднують Крим і Донецький басейн із районами Херсонщини й Київщини, а також відрізати йому (Денікіну — М. К.) шляхи відступу до Азовського моря».

Ведучи активні бойові дії в Приазов'ї, повстанська армія за лічені дні відрізала Північну Таврію від залізничного сполучення з Катеринославом і Таганрогом. 9 жовтня махновці захопили Мелітополь, 11 жовтня — Бердянськ, 19 жовтня — Маріуполь, 29 жовтня — Катеринослав. На цей час чисельність повстанської армії зросла до 15 000 бійців. Унаслідок цілковитої відсутності резервів денікінському командуванню довелося знімати для операцій проти Махна війська з більшовицького фронту — 1-шу Терську козачу дивізію, бригаду 1-ї Донської зведеної дивізії, полк 9-ї пішої дивізії, зведений полк 9-ї кавалерійської дивізії. У той час, коли бої з Червоною армією досягли найвищого напруження, таке рішення обернулося для вождів білого руху хистким балансуванням на межі військової катастрофи. Зокрема, відправка терської кінноти на «внутрішній фронт» призвела до втрати білими Воронежа, що стало важливим чинником перелому в бойових діях на користь Червоної армії.

Наприкінці жовтня 1919 р. білогвардійці відбили в махновців значну частину захоплених територій. 5—7 листопада білі завдали повстанській армії важкої поразки, змусивши загони Н. Махна залишити Олександрівськ і Катеринослав. Та оскільки білогвардійцям не вдалося відрізати махновців від дніпровських переправ, головні сили повстанської армії перейшли на правий берег Дніпра. 11 листопада повстанці знову вступили до Катеринослава. Місто було оголошене головною базою повстанської армії, яку Н. Махно мав намір утримувати до останнього.

Організаційні здібності Н. Махна і його найближчих соратників — О. Калашникова, Т. Вдовиченка, П. Гавриленка, В. Павловського та ін. — дозволили перетворити селянські партизанські загони на подобу армії. Проте нестача кваліфікованих

командних кадрів була однією з головних проблем махновців. Більшість повстанських командирів із часів служби в царській армії мала в найкращому разі звання унтер-офіцерів або ж молодших офіцерів воєнного часу (кадрових офіцерів серед махновців практично не було). Унаслідок цього постачання й санітарна служба в повстанській армії були майже неналагоджені. Як згадував начальник штабу повстанської армії В. Білаш, у листопаді 1919 р. третина бійців армії не мала зимового одягу. Проблему відсутності теплого одягу командири й рядові бійці повстанської армії розв'язували зазвичай шляхом реквізиції, що часто переростало у звичайнісіньке пограбування мирного населення.

Залишав бажати кращого й рівень дисципліни серед бійців, про що красномовно свідчили численні накази повстанських командирів, спрямовані на припинення грабунків і дебошів. В Олександрівську начальник махновської залоги констатував, що «товариші повстанці не виконують наказів і продовжують грабувати, здійснюючи самочинні реквізиції, і навіть бувають випадки пограбувань наших братів-робітників». Н. Махно особисто доручив командному складу повстанців «звернути найсерйознішу увагу на безладдя в частинах, на непослух частин командирам і негайно ж покласти край внутрішньому недбальству частин». Намагаючись апелювати до «революційної свідомості» бійців, командир 1-го Донецького корпусу О. Калашников закликав: «Товариші повстанці й командири! Досить гуляти, час і за справу взятися. Припиніть пиятику, розпусту, які нас, повстанців, і так забруднили...» Та незважаючи на всі спроби командирів боротися з безчинствами своїх бійців, низький рівень військової дисципліни й схильність до мародерства залишалися незмінними рисами повстанської армії.

«Правляча» партія, якою в махновській армії вважали анархістів, не могла вплинути на поведінку повстанської маси. «Повстанці-махновці борються за цілковиту самостійність і свободу України. Їх найближчою ціллю є знищення Денікінської

армії для встановлення Української Безвладної Трудової Федерації», — ішлося у відозві махновського командування. Але ідея перебудови суспільного устрою на засадах цілковитого самоврядування й ліквідації держави як апарату насилля так і залишилася недосяжною мрією для теоретиків анархізму в повстанській армії. Вплив анархістів на повстанців був вельми умовним, позаяк переважна більшість повсталих селян розуміла аграрну соціалізацію як перехід землі в їхню приватну власність. Для міських мешканців реалії махновщини виглядали занадто непривабливо. Олександрівська міська управа констатувала, що після зайняття міста махновцями «залишені без господарів і без догляду як урядові, так і приватні установи, будинки і майно громадян, що в паніці втекли, були розгромлені, розкрадені не лише повстанцями, але й покидьками з населення». Пересвідчившись у нездатності махновців налагодити міське життя, робітники в Олександрівську, Бердянську й Катеринославі не виявили жодного бажання долучитися до будівництва бездержавного устрою.

На зайнятих махновцями теренах були легалізовані всі політичні партії, зокрема й більшовики, а політичними справами відала Реввійськрада повстанської армії. Але місцеві осередки політичних партій не ризикнули вийти з підпілля, побоюючись розправи з боку махновської контррозвідки. Оскільки Н. Махно вважав УНР «класовим ворогом», репресій зазнали члени українських національних організацій. На напівлегальному становищі перебували більшовики. Лише катеринославська організація боротьбистів обрала курс на співпрацю з махновцями, видаючи часопис «Боротьба».

У середині листопада 1919 р. А. Денікін був змушений кинути на придушення махновського повстання додаткові військові сили — війська генерала Я. Слащова, зняті з фронту проти Армії УНР. Готуючись до операції проти махновських загонів, білогвардійці жорстоко розправились із вогнищами повстань у Причорномор'ї. Баштанська й Висунська «респуб-

бліки» були розгромлені. До початку грудня 1919 р. білогвардійським військам удалося відрізати махновську армію від зв'язку з повстанцями Херсонщини й Полтавщини.

Оточивши повстанську армію Н. Махна в районі Катеринослава, білогвардійці на початку грудня перейшли в наступ. Спроба махновців утримати Катеринослав була приреченою на поразку, оскільки повстанські загони виявилися неспроможними протистояти регулярним і вишколеним білогвардійським частинам у відкритому бою. Окрім того, боєздатність повстанців значно знизилася внаслідок занепаду дисципліни, нестачі зимового одягу й епідемії тифу. 8—9 грудня білогвардійці здобули Катеринослав штурмом, відкинувши махновців до Нікополя. Таким чином, спроба махновського командування перейти від партизанської стратегії до способу дій регулярних армій зазнала невдачі.

Уцілілі махновські загони, які врятувалися від розгрому, більше не становили серйозної військової сили, хоча як партизани ще завдали чимало клопоту денікінській владі. Але війська генерала Я. Слащова не встигли довершити розгром повстанських формувань через появу в регіоні Червоної армії, яка саме в цей час розпочала успішний наступ углиб України.

Дезорганізація повстанцями білогвардійського заплілля в Україні стала однією з головних причин військової катастрофи денікінських армій восени 1919 р. Діяльність повстанської армії Н. Махна виявилася особливо руйнівною для комунікацій ЗСПР. «Це був небувалий, безприкладний в історії розгром заплілля... — свідчив сучасник. — На сотні верст великими зусиллями налагоджене цивільне й адміністративне життя в містах і частково в селах було остаточно зметено. Знищено й spalено величезні склади спорядження й продовольства для армії. Порушено шляхи сполучень...» На придушення повстанського руху білогвардійці були змушені кинути значні військові сили. Загальна чисельність білогвардійських військ, частин державної варти й охоронних підрозділів, які білогвардійці

використовували в різний час на «внутрішньому фронті» в Україні, досягала 20 000 вояків. Ці війська виявилися незадіяними проти Червоної армії тоді, коли денікінська ставка відчайдушно шукала резерви для протистояння більшовицькому наступу.

Утім, білогвардійська окупація мимоволі відіграла важливу роль в еволюції ставлення селянства до національно-державницької ідеї. Той факт, що брутальне свавілля російських білогвардійців виявилось анітрохи не кращим від кривавих порядків російських більшовиків, неминуче підштовхував українського селянина до усвідомлення того, що лише «своя» влада може дати спокій і лад змученій країні. Однак лихоліття перехідної доби не скінчилося з поразкою білогвардійців. Військово-політична катастрофа уряду УНР стала важким ударом для національної справи, а повернення до України більшовиків означало відновлення «воєнного комунізму» й-продовження затяжної селянської війни.

ОБОРОНА
ЗАХІДНИХ РУБЕЖІВ:
ВІЙНА ЗУНР І УНР
ПРОТИ ПОЛЬЩІ
В 1918—1919 РР.

Листопадовий чин. Проголошення української державності в Східній Галичині

До Першої світової війни більш ніж 4 мільйони українців (офіційно їх називали русинами) проживало в Австро-Угорщині, переважно в Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті. Землі Галичини, населені русинами, поляками, євреями та іншими народами, потрапили до складу монархії Габсбургів ще у XVIII ст. Спочатку імператриця Марія-Терезія, посилюючись ще на середньовічні угорські претензії на Галицько-Волинське князівство, приєднала до своїх володінь Королівство Галиції та Лодомерії зі Львовом (1772 р.), а згодом, після ліквідації Речі Посполитої, до «королівства» були долучені ще й частина

Краківського, Люблінського й Сандомирського воєводств (1795 р.; у 1809 р. ці землі відійшли до Варшавського герцогства, а в 1815 р. — до російського Царства Польського), і врешті до нього приєднали територію ліквідованої Краківської республіки (1846 р.). Оскільки всі ці землі входили до складу однієї адміністративно-територіальної одиниці, — згаданого «королівства», — то назва «Галичина» поширилася й на малопольські території імперії; останні почали називатися Західною Галичиною, а власне Галичина дістала назву Східної Галичини. На основі австро-турецького договору 1775 р. до Австрії було приєднано Північну Буковину, яка з 1786 р. була підпорядкована Галицькому губернаторству у Львові, а в 1849 р. — виділена в окремий коронний край. Закарпаття ж із часів Середньовіччя перебувало в складі Угорського королівства, поєднаного з австрійською частиною володінь Габсбургів династичною унією, а в 1867 р. перетвореного на окрему разом з Австрійською імперією складову «двоєдиної» Австро-Угорщини.

Галичина була однією з найбільш відсталих периферій імперії, проте це не заважало народам, які її населяли, включати цей край у свої національні проекти. Польський національний рух в Австро-Угорщині розглядав землі Галичини (не поділяючи її на Східну й Західну) як невід'ємну складову Речі Посполитої, яку слід відродити. Українські національні діячі боролися передусім за об'єднання всіх трьох населених русинами частин імперії в один коронний край і за поділ Галичини на окремі польську та українську частини (природний кордон між цими територіями пролягав річкою Сян, що знайшло відображення й у фразі «від Сяну до Дону» із символу українського національного руху Наддніпрянщини — пісні «Ще не вмерла Україна...»). Політика ж австрійців була сприятливою для розвитку національних культури та освіти, але не передбачала територіальної автономії для народів, що населяли Австро-Угорщину. Тому питання перегляду адміністративного поділу земель імперії, вирішене в 1867—1868 рр., хоча й було неодноразово порушу-

ване, залишалося без змін до Першої світової війни. Тривале співіснування українського та польського населення в межах однієї держави призвело до того, що на початку ХХ ст. більшість міст Східної Галичини населяли переважно поляки, хоча в цілому на її території польське населення становило меншість — близько 24 % станом на 1900 р.

Західна Галичина стала осередком відродження незалежної Польщі, центром розвитку її культури та політичної думки, а в Східній Галичині поряд з українським рухом розвивався національний рух поляків. Тут активно діяли польські парамілітарні й студентські організації та політичні партії. Водночас у 1848 р. у Львові було створено першу українську політичну організацію — Головну руську раду, на початку 1860-х рр. виник народовецький рух, а наприкінці ХІХ ст. — перші політичні партії: Русько-українська радикальна партія (1890), Соціал-демократична та Українська націонал-демократична (1899) партії; також у цей час відбувалося становлення молодіжних товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт». 1914 року виникла Головна українська рада (з травня 1915 р. — Загальна українська рада) як представництво усіх українських політичних партій, кінцевою метою якої стало досягнення автономії в складі федеративної Австро-Угорщини, а також визволення решти українських земель з-під російського панування.

Під час Першої світової війни австрійська влада використовувала національні прагнення поляків й українців Галичини для боротьби проти свого ворога й суперника за прихильність як поляків, так і українців — Російської імперії. Тому влада схвально поставилася до створення під час війни національних військових формувань: Легіонів польських та легіону Українських січових стрільців (УСС). У Львові в серпні 1914 р. розпочалося формування Східного польського легіону, а з вересня 1914 р. польські добровольчі бригади билися з росіянами в Карпатах, на Буковині, з осені 1915 р. — на Волині. Легіон, а пізніше полк УСС воював протягом 1914—1918 рр. у Карпатах, Бескидах і на

Тернопільщині. При цьому більшість польської й української молоді Галичини, Буковини й Закарпаття все ж служила в лавах австро-угорської армії, воюючи не лише на Східному, а й на Сербському та Італійському фронтах. Австрійському командуванню вдавалося запобігати суперництву галицьких українців і поляків, однак у ході війни почали наростати непорозуміння, які після її завершення вилилися у відкритий конфлікт.

Протягом Першої світової війни відбулася радикалізація вимог національних рухів народів Австро-Угорщини. Якщо до війни більшість національних партій залишалася лояльною до Габсбургів, мріючи хіба що про автономію своїх народів, то в 1918 р. здобуття незалежності для своїх країн стало головною вимогою для чехів, хорватів, поляків та українців. Останній рік війни показав відмінність у тактиці, якої дотримувалися габсбурзькі поляки й українці в досягненні цієї мети. Під боком галицьких русинів була Наддніпрянська Україна, представники політичної еліти якої зуміли відмежувати власні органи влади від впливу метрополії, обстояти незалежність УНР, за допомогою Центральних держав повернути собі контроль над більшістю її території та встановити більш-менш стабільний політичний режим. З огляду на це політики західноукраїнських земель віддавали перевагу легальним методам боротьби.

Брестський мирний договір між УНР та Центральними державами від 9 лютого 1918 р. містив додаток, згідно з яким, за наполяганням української сторони не пізніше 20 липня 1918 р. австрійський уряд зобов'язався утворити окремий коронний край на українських землях Східної Галичини та Буковини з власними сеймом та конституцією. Австрійські русини тріумфували: на східному кордоні Галичини існувала незалежна Україна, а решта українських земель мала бути виділена в складі Австро-Угорщини в окремий український коронний край. Після оприлюднення маніфесту цісаря Карла I «До моїх вірних австрійських народів», у якому було обіцяно перебудувати монархію на федеративній основі, у Львові 18 жовтня відбулися пред-

ставницькі збори українських послів до парламенту та крайових сеймів Східної Галичини й Буковини, єпископату та делегатів українських політичних партій, які обрали Українську національну раду (УНРаду) на чолі з адвокатом Євгеном Петрушевичем. У своєму першому ж маніфесті від 19 жовтня 1918 р. УН-Рада проголосила українську державу на українських землях Австро-Угорщини з кордоном по Сяну, ухваливши «поробити заходи, щоби се рішення перевести в життя».

Позиція ж поляків в останній рік Великої війни не виглядала такою вигашною. Хоча в листопаді 1916 р. імператори Австрії й Німеччини проголосили окреме Польське королівство з власним урядом, воно існувало лише на землях, відібраних у Росії. До того ж там зберігалася окупаційна адміністрація — німецьке Варшавське й австро-угорське Люблінське генеральні губернаторства. Коменданта Легіонів польських Юзефа Пілсудського, який запротестував проти відсутності поступок у «польському питанні», німці відправили за ґрати, а самі військові формування розпустили. Поляки дуже болісно сприйняли Брестський договір: соціалісти оголосили загальний страйк, у Львові та інших містах відбулися акції протесту; через передачу Холмщини й частини Підляшшя до складу УНР польська преса охрестила договір четвертим поділом Речі Посполитої; на знак протесту проти Брестського миру рештки Легіонів польських залишили свої позиції в Буковині й перейшли на російський бік фронту. Чи не єдиним успіхом легальних методів боротьби поляків за свої інтереси став політичний тиск на Відень. Так, у листопаді 1916 р. їм удалося витребувати в цісаря обіцянку широкої автономії для Галичини без її поділу на дві частини (це призвело до саморозпуску Загальної української ради на знак протесту). А за півтора роки тиск польських політиків змусив Відень затягувати з ратифікацією Брестського договору — його рішення так і не вступили в силу ані в частині утворення українського коронного краю, ані в частині передавання Холмщини й Підляшшя до складу УНР.

Водночас поляки намагалися вирішити питання розмежування з Україною й шляхом двосторонніх переговорів. На початку жовтня 1918 р. до Києва прибули дипломати Польського королівства — надзвичайний посол С. Ванькович та військовий аташе Ю. Клеєберг. У розмові з міністром закордонних справ Української Держави Д. Дорошенком С. Ванькович висловив побажання встановити кордони між двома державами без втручання Австро-Угорщини та Німеччини. 7 листопада 1918 р. відбулася зустріч польського посла з гетьманом П. Скоропадським, під час якої сторони домовилися вирішувати будь-які питання шляхом переговорів. 19 жовтня було ухвалено рішення про створення в Польщі посольства Української Держави; законом від 6 листопада 1918 р. передбачалося заснування генерального консульства України у Варшаві та віце-консульства в Лодзі. Однак поки Україна була незалежною, а Польща — під повним контролем Центральних держав і поки такий стан речей утримували за допомогою німецьких та австро-угорських військ, українці чудово розуміли свою перевагу в питаннях встановлення кордонів. У результаті українсько-польські переговори в жовтні — листопаді 1918 р. не мали жодних результатів.

У цих умовах поляки здійснювали нелегальну підготовку для насильницького усунення влади німців та австрійців. На польських землях Росії, Німеччини й Австро-Угорщини під час війни активно діяла Польська організація військова (ПОВ) — найбільше підпільне формування антиокупаційного спрямування. Активно діяли в цьому напрямі парамілітарні організації, студентська молодь і бойові загони політичних партій. Уже навесні 1918 р. члени ПОВ розробили план визволення польських земель з-під окупації: оскільки в німецько-австрійському альянсі слабкішою була Австро-Угорщина, польські підпільники розраховували розпочати повстання в австрійській зоні окупації Польського королівства, яка мала стати своєрідним П'ємонтом. Звідти польські сили повинні були вирушити на визволення німецької зони окупації, а після цього мала настати черга Галичини.

Українці також не барилися: у вересні 1918 р. утворилася Українська військова організація; відбувалися конспіративні зустрічі українських старшин (офіцерів) австро-угорської армії; проблему державної належності Галичини активно обговорювали українські послы (депутати) австрійського парламенту. 27 жовтня УНРада видала ухвалу про організацію органів державної влади й місцевого самоврядування в українській державі. Рада планувала зібратися в повному складі 3 листопада, а 6 листопада провести загальні вибори до нових органів влади.

Швидкий розвиток подій наприкінці Першої світової війни перекреслив як українські, так і польські плани. 28 вересня з війни вийшла союзниця Австро-Угорщини Болгарія, яка тримала Македонський (Салонікський) фронт; у жовтні на чеських, хорватських, словенських землях активізувалися національні, а в Австрії та Угорщині — робітничі рухи. 29 жовтня «двоєдина монархія» заявила про готовність укласти мир з Антантою на будь-яких умовах, а 3 листопада підписала акт про капітуляцію в Першій світовій війні. Відбувся розпад Австро-Угорщини. 31 жовтня поляки — солдати й офіцери австро-угорської армії, члени ПОВ та патріотична молодь — роззброїли австрійські гарнізони в Тарнові, Кракові та інших містах Малої Польщі, де було оголошено про встановлення польської влади. Функції влади виконувала утворена 27 жовтня Польська ліквідаційна комісія — вона мала на меті перебрати від австрійців управління Галичиною й Тешинською Сілезією. Комісія заявила, що «польські землі, які перебували доти в складі австрійської монархії, належать польській державі», і готувалася перебрати владу у Львові.

УНРада зволікала, лише декларативно засудивши прагнення Комісії поширити свій вплив на українські землі та закликавши всі державні інституції й місцеві органи влади не виконувати її розпоряджень. Українська парламентська репрезентація звернулася тим часом до австрійського прем'єра з вимогою наказати галицькому намісникові К. фон Гуйну передати владу у Львові українцям. Той погодився, але розпорядження до намісника

не-дійшло. Активніше діяв таємний Центральний військовий комітет (згодом — Українська генеральна команда), що складався з українських старшин львівської залоги та вояків легіону УСС. На чолі організації став сотник Д. Вітовський, популярний серед українських військовиків. 31 жовтня він розробив план захоплення Львова силами наявних у місті українських вояків австро-угорської армії. З огляду на відмову К. фон Гуйна передати владу українцям та повідомлення львівських газет про прибуття Польської ліквідаційної комісії до Львова вже 1 листопада голова галицької делегації УНРади К. Левицький віддав наказ Д. Вітовському виступити в ніч на 1 листопада.

Уранці 1 листопада 1918 р. відбувся український виступ у Львові — Листопадовий чин. Українці захопили чимало ключових пунктів міста, а над ратушею замайорів синьо-жовтий прапор. Пополудні того ж дня австрійський намісник К. фон Гуйн офіційно (згідно з цісарським маніфестом від 16 жовтня 1918 р.) передав владу на «українських територіях Галичини, Буковини й Угорщини» Українській національній раді.

Одночасно з підготовкою виступу у Львові Українська генеральна команда розіслала своїх кур'єрів до повітових міст із наказом перебирати владу. Уже увечері 1 листопада до Львова надійшли десятки повідомлень про успіх акцій зі встановлення української влади на місцях: у Підволочиську, Гусятині, Теревовлі, Золочеві, Бережанах, Галичі, Станиславові (сучасний Івано-Франківськ), Коломиї, Стрию, Самборі та інших повітових містах та містечках. Українським загонам у регіоні допомагало єврейське населення, яке бажало передусім забезпечити свої національні права за влади іншого народу.

5 листопада УНРада видала програмний маніфест, у якому окреслила подальші завдання: свобода й рівність громадян перед законом, рівність виборчих прав, земельна реформа, восьмигодинний робочий день. Того ж дня було видано заклик до українських вояків. Досить швидко сформувався й уряд — Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким (у грудні його

замінив С. Голубович). У складі уряду працювало 14 державних секретарств (міністерств), «портфелі» у яких були поділені між провідними українськими політичними силами. На місцях влади тримали громадські й міські комісари та прибічні ради, які обирали на народних зборах і вічах; у повітових містах обирали повітові національні ради. Місцеві чиновники залишалися на місцях, якщо присягали на вірність українській державі.

13 листопада 1918 р. УНРада проголосила утворення держави — Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) — і визначила її конституційні засади, прийнявши Тимчасовий Основний Закон. У цьому аналогу Конституції було стверджено: «В Народній Республіці не може бути суверена і підданих. Всі громадяни без різниці мови, віри, стану, статі є рівні, вільні». У новій державі було залишено старі австро-угорські закони, якщо вони не суперечили інтересам України: державні діячі Галичини розуміли, що швидко видати нові закони неможливо. Для оперативної роботи було створено Виділ УНРади, а самою радою керувала Президія, яку очолив Президент Є. Петрушевич. Протягом кількох місяців у ЗУНР активно тривала законотворчість: було прийнято закон про доповнення УНРади представниками від повітів і великих міст (15 листопада 1918 р.), про тимчасову адміністрацію (16 листопада), про недоторканість членів УНРади (4 січня 1919 р.), про основи шкільництва (13 лютого), про мови (15 лютого). 14 квітня 1919 р. розпочалася аграрна реформа: мали бути здійснені експропріація землі великих власників і наділення безземельних і малоземельних селян землею на підставі приватної власності. Було також прийнято закон про скликання Сейму як законодавчого органу ЗУНР: парламент повинен був складатися з 226 послів із найбільш чисельних націй, що населяли західноукраїнську республіку: української, польської, єврейської й німецької. Однак частина цих законів не була реалізована — одразу після проголошення української державності у Львові розпочалася війна.

Українсько-польські бої за Львів та Східну Галичину

Попри те що вже вранці 1 листопада Д. Вітовський рапортував К. Левицькому про взяття Львова, усіма важливими з військової точки зору пунктами галицької столиці українські загони не оволоділи. Головну мету своїх дій українці вбачали в нейтралізації австрійців, проте основна загроза виходила не від них. У місті діяла Львівська округа Польської організації військової, яка мала свої філії також у Станіславові, Бродах, Ярославі, Коломиї й підтримувала тісні зв'язки з Краковом. Також у Львові функціонували військові організації «Польський допоміжний корпус», «Польські кадри військові», активними були польські офіцери австро-угорської армії, члени парамілітарних організацій та студентська молодь. Увечері 31 жовтня діячі цих організацій обрали єдине командування для польських збройних загонів Львова, яке очолив капітан Ч. Мончинський. Коли ж стало відомо про виступ українців, Ч. Мончинський оголосив мобілізацію й наказав негайно підготуватися до оборони міста.

У день українського виступу — 1 листопада 1918 р. — по полудні почалося польське повстання у Львові. Його осередком стала міська школа ім. Конарського, але також польські пункти опору виникли в районі «Політехніки», Гицлевої гори, собору св. Юра, поштамту, Цитаделі, головного залізничного двірця (вокзалу). Усі польські політичні та громадські угруповання Львова об'єдналися й утворили Польський комітет народовий, який закликав поляків, що жили в місті, до зброї. Галицька столиця поділилася: західна та південно-західна частини були польськими, середмістя та східна частина — українськими. Оскільки жодна зі сторін не була впевнена в перемозі, одночасно з боями, коли 1 листопада до будинку Сейму прибула польська депутація, розпочалися переговори. На перемовинах українська делегація, до складу якої входив, зокрема, Галицький митрополит Андрей (Шептицький), переконувала поляків визнати українську владу принаймні в частині Гали-

чини, однак ті не погоджувалися. Неодноразово було укладено угоди про перемир'я.

Протягом перших днів листопада 1918 р. у Львові воювало 1400 українських солдатів (з австрійських запасних підрозділів, які перебували в місті) проти 1100 польських військовиків і місцевого населення, серед якого було багато молоді («польські орлята»). Водночас сторони постійно збільшували свою чисельність. Після встановлення української влади в повітах Східної Галичини зайві військові частини звідти негайно відсилали до Львова. Українське командування дуже розраховувало на легіон УСС, який прибув до Львова з Буковини 3 й 4 листопада, маючи лише 800 багнетів. 15 листопада українська влада видала наказ прискорити мобілізацію на місцях і надсилати збройні загони до охопленої боями столиці Галичини. Із середини листопада для поповнення українських сил надійшов загін імені Івана Гонти під командуванням отамана А. Долуда, що самовільно перебрався до Львова з Наддніпрянщини.

Можливості поляків у ракурсі збройної допомоги Львову в перші дні листопада були дуже обмежені. Усе ще окупована німцями Варшава не мала практично жодної інформації про Львів: 3 листопада надійшли відомості про захоплення міста нібито австрійською 2-ю армією, що в такий спосіб забезпечувала собі відхід на батьківщину. Поляки Західної Галичини були зайняті її звільненням від австрійців. Проголошення 7 листопада 1918 р. у Любліні Тимчасового уряду відрізало Галичину від Польського королівства, а сам Люблін теж не чинив спроб прийти на допомогу польським повстанцям Львова. Їм вирішили бути допомогти земляки з Наддніпрянщини (тут існувало відділення ПОВ в Україні, на чолі якого стояв майор Л. Ліс-Куля), проте загін із 1000 солдатів, який ті надіслали, роззброїли українці під Тернополем. У цих умовах польська Начальна команда Львова могла розраховувати лише на власні сили: 3 листопада вона оголосила часткову мобілізацію колишніх вояків австрійської армії та цивільного населення

Львова, що дещо збільшило лави повстанців. Проте головна допомога полякам надійшла все ж із заходу.

Хоча в більшості повітів Східної Галичини в перші дні листопада замайорили синьо-жовті прапори, на лінії річки Сян і в Засянні спроби встановити українську владу наштотувалися на перешкоди. Українцям не вдалося перебрати владу в Ярославі, Томашові, Грубешові та інших містах за Сяном. Натомість українці австро-угорської армії доволі безболісно оволоділи Журавицями під Перемишлем, а в самому Перемишлі сторони домовилися про перемир'я, поділ міста за лінією Сяну та утворення спільної українсько-польської комісії. Проте, посилаючись на недотримання поляками умов перемир'я, 4 листопада український збройний загін зайняв місто, роззброївши польську варту й інтернувавши австрійського коменданта — поляка С. Пухальського. Водночас поляки 7 листопада заволоділи Журавицею, а вже 11 листопада залізницею з Кракова до Перемишля прибув чималий польський підрозділ (1000 осіб) на чолі з уродженцем Львова — капітаном Ю. Стахевичем. Після бою поляки заволоділи містом, але, що важливіше, Перемишль мав пряме залізничне сполучення зі Львовом, тож став зручним плацдармом для наступу на галицьку столицю.

Під час чергового перемир'я у львівських боях 20 листопада на залізничний вокзал прибув сформований у Перемишлі загін підполковника М. Карасевича-Токажевського. Чисельність польських загонів Львова відтак нараховувала 4900 осіб і помітно кількісно перевищувала українські сили.

Хоча нічне прибуття до міста ворожого поповнення виявилось для українського командування цілковитою несподіванкою, наступ поляків на українські позиції був відбитий. Тим не менш, реально оцінюючи ситуацію, уже опівдні 21 листопада головний комендант Галицької армії Г. Стефанів терміново зібрав військову нараду, на якій обґрунтував доцільність тимчасового залишення Львова, запропонувавши УНРаді та уряду ЗУНР виїхати до Тернополя чи Золочева. Занепокоєний успіхами поляків на львів-

ському фронті, політичний провід ЗУНР довірився командуванню. Опівночі місто залишило керівництво республіки, окрім кількох діячів, які взялися захищати українське населення Львова; а згодом у східному та північному напрямках із міста вийшла Галицька армія. Українські військові частини зайняли бойову лінію Підбірці — Лисиничі — Винники — Чишки, утворивши Підльвівський фронт. Удосвіта 22 листопада, коли виявилось, що українці не відповідають на постріли, поляки без опору захопили Львів. Над львівською ратушею замайорів польський прапор, у місті почав діяти польський Тимчасовий урядовий комітет.

Відтоді головною метою українсько-польської війни став захист державних кордонів ЗУНР, а боротьба за повернення Львова. Втрата столиці підірвала авторитет молоді республіки, указувала на небоєздатність її армії, а також негативно позначилася на моральному стані як солдатів, так й українського населення Східної Галичини загалом. Після 22 листопада столицю ЗУНР було перенесено до Золочева, згодом — до Тернополя, а врешті — до Станіслава (січень 1919 р.).

Збройними силами ЗУНР була Галицька армія, яку утворили добровольці запасних полків австро-угорської армії в Східній Галичині. Пізніше до неї приєднався добровольчий легіон УСС. Вищим органом управління армії була її Начальна команда, яку в перші дні боїв за Львів очолював генеральний отаман Г. Косак, а згодом — полковник Г. Стефанів. 13 листопада 1918 р. територію ЗУНР було поділено на військові області, які об'єднували 12 окружних та 60 повітових команд, завданнями яких були мобілізація, вишкіл новобранців, підготовка старшинських кадрів, охорона запілля, державного майна, комунікацій та цивільного населення. Тоді ж оголосили часткову мобілізацію до Галицької армії. Командний склад війська поповнили, окрім колишніх австрійських офіцерів українського походження, австрійські німці, чехи та представники інших націй.

Протягом грудня 1918 р. було завершено формування бойових груп Галицької армії, які утворили майже 300-кілометровий

фронт на західних кордонах ЗУНР. Перші й найбільш боєздатні групи «Схід» і «Старе Село» утворилися на Підльвівському фронті одразу ж після відступу українських військ зі столиці. Їхній кістяк склали сотні УСС. Бойові групи північного флангу українсько-польського фронту в Галичині (у районі Рави-Руської — Жовкви — Немирова — Яворова) являли собою неорганізовані партизанські загони без належного зв'язку з Начальною командою. Тут утворилися група «Угнів», група А. Долуда та інші, названі за іменами командувачів. У грудні 1918 р. вони були об'єднані в групу «Північ». На південному відрізку фронту утворилися групи «Щирець», «Рудки», «Крукеничі», «Любінь Великий», «Лютовиська», «Хирів», «Глибока» та «Старий Самбір». Нечіткість і різнобій військових формацій Галицької армії, їхня невпорядкованість змусили Начальну команду на початку січня 1919 р. провести повну реорганізацію для перетворення збройних сил ЗУНР на регулярну армію: усі військові формування об'єднали в три корпуси. До корпусу входило від 2 до 4 бригад, кожна з яких складалася з 3—5 піхотних куренів (батальйонів), полку артилерії, кінної сотні, сотні зв'язку, технічної сотні й допоміжних формувань. Назви корпусів і бригад містили порядкові номери, а бригади, окрім числа, отримували ще й назву тієї місцевості, де починали формуватися (наприклад, 2-га Коломийська, 3-тя Бережанська, 4-та Золочівська, 5-та Сокальська тощо). Однак постійні бойові дії не дозволяли виробити чітку структуру армії й упорядкувати склад військових з'єднань. На початку 1919 р. чисельність Галицької армії зросла до 15 000 вояків.

Галицькій армії протистояли збройні сили Польщі (Другої Речі Посполитої) — Військо польське. З листопада 1918 р. воно формувалося в Галичині на добровільній основі з колишніх солдатів армії Австро-Угорщини, членів парамілітарних організацій та патріотичної молоді. Командний склад війська створили кадрові офіцери формувань Першої світової війни: австро-угорської армії, Польської сили збройної, Легіонів польських та Польського допоміжного корпусу. Одразу після передачі влади

в Польщі Ю. Пілсудському 11 листопада 1918 р. у державі розпочалася робота з організації мобілізаційних установ та перевезення до Польщі військових формувань, утворених за кордоном: у Франції, Італії та Росії. Посаду начальника Генерального штабу Війська польського обіймав генерал С. Шептицький — рідний брат Галицького митрополита Андрея; у лютому його замінив С. Галлер. Командувати армією «Схід», що воювала проти українців у Львові, а згодом у всій Східній Галичині, було доручено генералові Т. Розвадовському. Прагнучи спокійного залагодження українсько-польського конфлікту в Східній Галичині, С. Шептицький 27 січня 1919 р. запропонував військовій раді негайно примиритися з українським військом шляхом відмови від Львова, проте Т. Розвадовський наполіг на суто воєнному сценарії. Сам же тимчасовий начальник держави Ю. Пілсудський виступав за нетривалу окупацію Східної Галичини польською армією, усвідомлюючи, що остаточну долю краю будуть вирішувати західні держави.

Спершу полякам не вдалося сформувати великих військових з'єднань чи навіть полків, лише батальйони, ескадрони й батареї. Тільки в лютому 1919 р. з'являються перші дивізії й починається робота з військового вишколу, формування штатів військових одиниць. Чисельність Війська польського постійно збільшувалася: у грудні 1918 р. у всій Східній Галичині воювало 12 500 тисяч польських солдатів, а в березні 1919 р. — уже понад 25 000. У грудні 1918 р. було завершено формування основних бойових груп Війська польського на польсько-українському фронті — зазвичай вони мали імена своїх командувачів (наприклад, група Розвадовського, група Сопотницького тощо). Бойовими діями в Галичині керувало командування Війська польського в Східній Галичині, на Волині — командування Волинського фронту.

Оволодівши вже в листопаді 1918 р. залізницею Перемишль — Львів, поляки зосередили головні воєнні зусилля на стратегічних флангах українсько-польського фронту. Вони загрозливо нависали над завойованою ділянкою з півночі (у районі

Рави-Руської) та з півдня (у районі Хирова). Після Перемишля та Львова оволодіння цими двома важливими комунікаційними вузлами стало основним завданням польського військового командування на сході. Займання Хирова до того ж відкривало шлях до Дрогобицького нафтового басейну. Уже 26 листопада 1918 р. зав'язався бій за Раву-Руську, що завершився її захопленням поляками. У грудні поляки заволоділи також Хировом, і фронт на південь від Львова залишався незмінним до травня. Водночас важливою метою подальших боїв для українців стало звільнення, а для поляків — утримання Львова. Уже наприкінці листопада на нараді командування української армії в Бережанах було вироблено план штурму Львова. Проте поляки дізналися про це й здійснили попереджувальний удар, який зупинив українську атаку. Новий український наступ на Львів у січні 1919 р. також не спричинився до звільнення столиці ЗУНР. Тим не менш операції Війська польського також не змогли прорвати блокаду Львова українськими силами.

На початку лютого воєнна ініціатива поступово перейшла на бік Галицької армії, і 17 лютого 1919 р. вона розпочала Вовчухівську операцію зі звільнення Львова. План передбачав блокувати Львів та атакувати його із заходу. Польській розвідці знову вдалося дістати інформацію про напрямок головного удару, тому генерал Т. Розвадовський встиг посилити своє військо, і український наступ розвивався важко. Тим не менш українські частини вдало наступали в напрямку Судової Вишні й навіть увірвалися до Рави-Руської. Важливим успіхом Галицької армії в цій операції було переривання залізничного та телефонного зв'язку Львова з Перемишлем: польський гарнізон та польське населення міста охопила паніка. Такий стан речей занепокоїв і Варшаву — на оборону Львова польське командування скерувало дві сильні групи військ, і розпочався польський контрнаступ. 24 лютого фронт стабілізувався, а наступного дня сторони припинили бойові дії у зв'язку з перемир'ям, нав'язаним Антантою.

Тиждень перемир'я дозволив супротивникам зміцнити свої позиції й підготуватися до нових активних дій. Розгортання українського наступу було призначено на 8 березня, але бої розпочалися 7 березня з оборони. Оборона українців була такою вдалою, що Т. Розвадовському пропонували навіть прориватися до Перемишля та Рави-Руської, залишивши Львів. Проте невдовзі прибула сильна польська група, перекинута з чеського фронту, і поляки перейшли в тотальний наступ. Після березневої поразки Галицької армії польське військо перехопило ініціативу на фронті. Унаслідок воєнних дій квітня 1919 р. українська армія була вибита з обладнаних рубежів оборони, а польське військо створило зручні плацдарми для генерального наступу. Польський Генштаб почав готувати велику операцію, якою планував переможно завершити війну.

Установити українську владу виявилось проблематично і в інших частинах колишньої Австро-Угорщини, які населяли русини, — Північній Буковині й Закарпатті. Ще 13 жовтня 1918 р. буковинські українці скликали міжпартійну конференцію, яка ухвалила розмежуватися з румунами, що також населяли край, та на основі права народів на самовизначення об'єднатися з галицькими українцями в одній державі; у краї також діяла Буковинська делегація УНРади. Однак 27 жовтня румуни утворили свою Національну раду, що спробувала оголосити про приєднання Буковини до Румунії. 8 листопада з'явилася прокламація короля Румунії, який буцімто задля збереження миру та запобігання анархії наказав своїм військам окупувати всю Буковину. Уже наступного дня румунський збройний загін генерала Задіка перейшов кордон у районі міста Серета, і 11 листопада румунська армія окупувала більшість краю. Українці Буковини, які поклали всі надії на Українських січових стрільців і мали в розпорядженні після їх від'їзду до Львова лише близько 400 солдатів, не змогли організувати опір румунським військам. Українська національна рада перебралася до Кіцманя, а до Львова та Києва з проханням про допомогу було відправлено її делегатів.

Закарпаття ж формально перебувало в складі Транслейтанії (угорської частини Австро-Угорщини), де 16 листопада 1918 р. було проголошено окрему Угорську Народну Республіку. У Закарпатті 9 листопада була створена Угорсько-руська народна рада, що висловилася за непорушність кордонів Угорщини та автономію краю в її складі. Пізніше тут почали діяти місцевий уряд та угорський намісник автономної «Руської Країни» (з центром у Мукачеві), яким став проугорськи налаштований русин А. Штефан. Водночас у середовищі угорських русинів (українців Закарпаття) було чимало прихильників об'єднання з рештою українських земель. У селі Ясіня, зокрема, утворилася українська рада й було проголошено Гуцульську Республіку, а 21 січня Всенародні збори угорських українців оголосили про приєднання Закарпаття до України. До Закарпаття з Галичини в січні 1919 р. було відправлено кілька військових експедицій, які наштотувалися на опір угорців і румунів, які також претендували на край. Надати повноцінну військову підтримку українцям краю ЗУНР не могла через українсько-польську війну. Унаслідок цього, коли в березні 1919 р. в Угорщині впав республіканський уряд і була проголошена радянська республіка, на Закарпаття увійшли чехословацька й румунська армії. Врешті-решт західні держави ухвалили рішення про включення Закарпаття до складу Чехословацької Республіки (ЧСР), що було підтримане рішеннями Народної ради русинів США, Центральною руською радою в Ужгороді й закріплене в Сен-Жерменському трактаті 10 вересня 1919 р.

Злука УНР і ЗУНР

Кардинальним питанням у політиці УНРади та всього державотворчого процесу, що відбувався в Галичині, було не лише приєднання решти українських земель Австро-Угорщини, а й об'єднання в одній державі з Наддніпрянською Україною. На зборах Національної ради 18 жовтня 1918 р. питання об'єд-

нання Західної України з Наддніпрянською стояло чи не найгостріше. Секретар С. Баран виголосив доповідь на тему «Чи нова держава має змагатися до злуки з Українською Державою над Дніпром негайно?». Більшість членів УНРади з огляду на міжнародне становище вирішила створити окрему державу. Галицькі політики брали до уваги так звані «14 пунктів» Президента США В. Вілсона, котрі союзники висунули як основні вимоги до Австро-Угорщини для підписання з нею перемир'я. Ці пункти, зокрема, передбачали створення незалежної Польщі та надання народам Австро-Угорщини «найбільш вигідної та сприятливої можливості для автономного розвитку». Хоча західні держави не мали наміру повністю руйнувати Австро-Угорщину, це була хоч якась обіцянка самостійного розвитку українців імперії. Тому з об'єднанням із Наддніпрянщиною, де на той час існувала союзна Німеччині й Австро-Угорщині Українська Держава П. Скоропадського, було вирішено не поспішати. Є. Петрушевич, зокрема, побоювався, що Західна Україна, з'єднана з Наддніпрянською, може опинитися в складі «єдиної й неподільної» Росії — союзниці Антанти.

Однак за правління П. Скоропадського було встановлено дружні зв'язки між українцями обох держав. Ще однією причиною утворення окремої ЗУНР і зволікання з об'єднанням було те, що галицьке керівництво знало про недовговічність гетьманської влади. Ще в жовтні 1918 р. діячі УНРади за допомогою полку Січових стрільців зав'язали стосунки з опозиційним гетьманові Українським національним союзом, дізнавшись таким чином про підготовку антигетьманського повстання. 5 листопада зі Львова до Києва виїхали делегати УНРади О. Назарук та В. Шухевич. Вони домоглися аудієнції в гетьмана П. Скоропадського й просили його про допомогу українській справі на Заході. Проте вислати офіційно війська до Галичини означало б вступити у відкритий конфлікт із Польщею, на що П. Скоропадський не хотів йти. Натомість гетьман пообіцяв надіслати полк Січових стрільців із Білої Церкви задля того, щоб нібито очистити

залізницю на кордоні з Галичиною від полонених. Перемістившись ближче до кордону, стрільці без офіційного дозволу мали перейти до ЗУНР. Проте після цієї зустрічі В. Винниченко повідомив делегатам ЗУНР, що саме полк січовиків повинен стати авангардом повстання проти гетьмана, яке мало відбутися вже найближчими днями. Тому делегати знову зустрілись із гетьманом і відмовилися від допомоги його військ. З Києва О. Назарук та В. Шухевич виїхали до Білої Церкви, де Стрілецька рада відкинула будь-які проекти переїзду до Галичини, заявивши, що «Київ важніший за Львів» і що через розпорошення сил може провалитися повстання в столиці.

Таким чином, 9 листопада 1918 р. УНРада вирішила, що Західна Україна має бути окремою державою, а Державному секретаріату доручила проводити підготовчі заходи для того, щоб об'єднатися в майбутньому. 13 листопада набув сили закон, згідно з яким на українських землях колишньої Австро-Угорщини утворилася Західно-Українська Народна Республіка. Замість єдиної української держави з'явилася дві.

23 листопада 1918 р., після падіння Львова, до Наддніпрянської України вирушила нова галицька українська делегація, яка прагнула укласти військовий союз уже з Директорією — новим господарем Києва. 30 листопада — 1 грудня делегація була прийнята у Фастові — тимчасовій ставці Директорії — у повному складі. Того ж дня у Фастові було укладено перший «передвступний» міждержавний договір «про маючу наступити злуку обох українських держав». 3 січня 1919 р. парламентар ЗУНР у Станіславові затвердив «Передвступний договір», а до Києва було відправлено делегацію в складі 65 осіб для «нотифікування злуки».

22 січня 1919 р. на Софійському майдані в Києві привселюдно було урочисто декларовано злуку. Член УНРади Л. Цегельський зачитав ухвалу Національної ради ЗУНР, а член Директорії Ф. Швець оголосив Універсал Директорії УНР. Відтоді ЗУНР мала називатися Західною областю УНР (ЗОУНР). Було вирішено повідомити іноземним державам про об'єднання двох

республік та звести до мінімуму подвійні представництва. Сталися зміни й у структурі Директорії: 12 березня 1919 р. до її складу увійшов Є. Петрушевич, однак участі в роботі цього органу він не брав, перебуваючи в столиці ЗОУНР Станіславові. 9 червня 1919 р. через нерішучість влади, зволікання в ухваленні важливих рішень і суперництво між різними владними інституціями уряд ЗОУНР подав у відставку, а Є. Петрушевич був проголошений диктатором ЗОУНР, який поєднавав функції Державного секретаріату й Виділу УНРади. Водночас його виключили зі складу Директорії.

Унія двох українських держав мала величезне політичне значення: століттями розділений народ об'єднувався у власній єдиній національній державі. Пориваючи з міжнародними договорами старого світу, що колись встановили кордони Росії й Австро-Угорщини, українці обох цих померлих держав заявили разом з іншими раніше підневільними народами Європи про настання доби національних держав. Водночас злука не сильно вплинула на військове становище ЗУНР. Насправді ухвала УНРади від 3 січня та Універсал Директорії від 22 січня 1919 р. лише задекларували проведення державного об'єднання в майбутньому, що його мали закріпити Всеукраїнські установчі збори. Але оскільки скликати їх за тих умов було неможливо, унія між УНР та ЗУНР мала характер угоди конфедеративного характеру, і в кожній республіці були свої уряди, системи державної адміністрації та збройні сили.

Одразу після встановлення контакту між УНР та ЗУНР було здійснено перші спроби організувати матеріальну допомогу Галичині. Мільйони карбованців виділив із цією метою С. Петлюра на потреби УНРади із забезпечення населення продовольством, функціонування залізничного транспорту, культурного життя та державної служби ЗУНР. З Наддніпрянщини до Галичини надходили вагони зі збіжжям, цукром та іншими продуктами харчування. ЗОУНР у відповідь постачала Києву оливу й нафту. Окрім грошей і продовольства, УНР допомагала

галицьким українцям і в їхній війні проти поляків. У грудні 1918 р. до Галицької армії була включена Козятинська піхотна бригада, наступного місяця — 1-ша Дніпровська дивізія, що взяла участь у Вовчухівській операції. Серед з'єднань Галицької армії було розподілено артилерію київських Січових стрільців, 60 літаків із Наддніпрянщини, велику кількість гвинтівок, кулеметів, гармат, набоїв. На потреби Галицької армії УНР передала медикаменти та санітарне обладнання, а для місячного «вдержання армії ЗОУНР» було виділено 240 000 000 гривень. Суттєво допомогли галицьким стрільцям поставки обмундирування, взуття та спорядження з колишніх російських складів. Брак у Галицькій армії фахових офіцерів вищих рангів також компенсували за рахунок наддніпрянців: 10 грудня 1918 р. колишній російський офіцер, а на той час генерал Армії УНР М. Омелянович-Павленко став головнокомандувачем Галицької армії. На цій посаді його замінив у червні 1919 р. інший наддніпрянець — генерал О. Греків. Тим не менш допомога УНР галицьким українцям виявилася недостатньою для перемоги: українські гроші знецінювалися, склади вичерпувалися, а згодом і сама УНР опинилася в скрутному становищі, втративши Київ і більшу частину України.

Українсько-польський фронт на Волині

Східна Галичина не була єдиним фронтом українсько-польського протистояння. На думку частини польських політиків, Польська держава мала відродитися як нова Річ Посполита в кордонах, які існували перед її поділами, тобто станом на 1772 р. Найменш радикальні польські політики (ті, хто не мав нічого проти існування незалежної Української Держави, чи ті, хто жив у Наддніпрянщині й брав активну участь у роботі Центральної Ради) вважали, що Україна мала зректися будь-яких претензій принаймні на Підляшшя, Холмщину й західну частину Волині. Українські ж державні діячі намагалися охопити кордонами України

максимум земель, населених українцями: у III Універсалі Центральної Ради (19 листопада 1917 р.) серед таких земель була названа Волинь, а щодо Холмщини зазначалося, що тут кордон «має бути встановлено по згоді організованої волі народів». Водночас за Брестським миром 9 лютого 1918 р. УНР отримала Холмщину й частину Підляшшя без жодної згоди на це поляків. Тому щойно в Німеччині сталася революція, а Австро-Угорщина взагалі розпалася й почалося визволення польських земель, група підпільників із ПОВ зайняла 2 листопада 1918 р. Холм. У Києві 19 грудня 1918 р. відбулася нарада керівників УНР, на якій було ухвалено рішення вести війну на холмсько-волинському напрямку. Майже одночасно, 22 листопада, збройний загін уродженця Бережан полковника Е. Ридза-Сміглого разом із місцевим батальйоном ПОВ захопив Володимир-Волинський. Таким чином, наприкінці 1918 р. у вирішенні питання про державну належність спірних територій Холмщини й Волині УНР та Польща перейшли до силових методів, що призвело в січні — червні 1919 р. до бойових дій на Волині між Армією УНР та Військом польським.

До кінця 1918 р. поляки не стали просуватися на схід: основна їхня увага була прикута до Галичини, а на Волині перебували малочисельні загони, що налічували разом трохи більше, ніж 2000 осіб. Збройні сили УНР у цей час були формально організовані в три фронти: Лівобережний (командувач — полковник П. Болбочан), Південний (командувач — отаман О. Греків) та Південно-Західний (пізніше — Холмсько-Галицький, командувач — отаман М. Шаповал). Основним своїм завданням отаман М. Шаповал вважав захоплення Бреста, Холма та Львова. Холмський напрямок, де в розпорядженні М. Шаповала перебувала група полковника В. Оскілка кількістю 15 000 багнетів, 200 шабель і 33 гармати, отаман розглядав як допоміжний, утримання якого мало сприяти у звільненні Львова й Перемишля від поляків. Проте до кінця 1918 р. збройні сили УНР лише ознайомлювалися із силами й намірами супротивника й не здійснювали наступів у західному напрямку.

Просування як поляків, так і українців на Волині було ускладнене ще й через те, що до середини січня 1918 р. там перебувало німецьке військо. Вихід 300-тисячної німецької армії з України був ускладнений перериванням комунікацій: визволення Польщі з-під окупації та українсько-польські бої в Галичині перекрили безпечний залізничний шлях на захід. Тому німцям залишався тільки один напрямок відступу — через Ковель, Брест і Білосток до Східної Пруссії, тож під повним німецьким контролем перебувала вся ця залізнична лінія. У січні 1919 р. командування військ УНР на Волині спробувало підписати угоду з німецькими частинами: німців переконували не допускати поляків на Волинь до лінії Бугу, куди мали прийти українці. Однак українські політики так і не змогли затвердити цей документ.

Лише після виведення німецької армії в другій половині січня 1919 р. відбувся наступ армії УНР на Волині. 22 січня Українське республіканське військо звільнило Володимир-Волинський та Ковель. У цей час у тил Армії УНР вдарила Червона армія, яка прорвалася на Правобережжя. Польські частини здійснили контрнаступ, унаслідок чого вже 24 січня поляки відбили Володимир-Волинський, а невдовзі захопили Ковель і Торчин. Після цього ініціатива надовго перейшла до польських сил, які очолював майор Л. Ліс-Куля. Але на початку березня його війська провели на Волині невдалий наступ, у ході якого Л. Ліс-Куля загинув.

Оскільки в цей час головним напрямком своїх військових операцій Армія УНР вважала більшовицький фронт, а Військо польське — галицький, надалі бойові дії на Волині мали обмежений характер. Ю. Пілсудський, який бачив майбутнє України не як частини Польщі чи Росії, а як держави-союзника Речі Посполитої, не поспішав воювати з Армією УНР, тому з польського боку воєнні дії на Волині мали на меті не повний розгром супротивника й ліквідацію української державності (як у Східній Галичині), а лише встановлення вигідного для Польщі кордону та примушення С. Петлюри відступитися від союзу із ЗУНР.

Дипломатичний фронт боротьби

Питання приналежності Східної Галичини й Волині, як і всіх міждержавних кордонів у Європі, вирішували не тільки воєнним шляхом. Після підписання перемир'я в Першій світовій війні 11 листопада 1918 р., яке зазвичай пов'язують із її завершенням, союзникам слід було підписати ще низку мирних договорів із переможеними Центральними державами. З огляду на те, що розпалися одна з переможених держав (Австро-Угорщина) й імперія з табору переможниць (Росія), необхідно було також вирішити, на яких територіях розвиватимуться нові державні утворення, що виділилися з їх складу. Окрім того, союзники повинні були встановити світовий порядок, що мав сприяти недопущенню нової світової війни та визначити міжнародні відносини. Ці непрості питання були винесені на розгляд Паризької мирної конференції, яка почала працювати 18 січня 1919 р. Серед багатьох делегатів конференції була поширена думка про те, що «14 пунктів» В. Вілсона й принцип самовизначення народів стануть основними під час будівництва нового світу, тож критерії переділу мапи Європи будуть об'єктивними. Насправді все вирішували впливові держави з табору Антанти — Велика Британія, Франція та США — за участі Італії та Японії (а пізніше й без них). А рішення вони ухвалювали, виходячи з власних економічних і стратегічних розрахунків чи попередніх обіцянок. Франція будь-що бажала обмежити Німеччину, Британія та США — не допустити зміцнення Франції. Основною проблемою, яку розглядали на конференції, були революції в Німеччині та Росії. Держави-лідери Антанти не хотіли допустити об'єднання цих рухів та поширення «червоної чуми» на інші країни Європи.

Франція в українсько-польському конфлікті в Східній Галичині була однозначно на боці свого союзника Польщі. США та Велика Британія прагнули зважити позиції обох сторін. У Лондоні розглядали кілька варіантів долі Східної Галичини,

альтернативних французькому: приєднання цієї області до Наддніпрянської України, до Росії чи навіть до Чехословаччини. Уже на початку листопада 1918 р. Британія заявила полякам, що ставлення її уряду до претензій Польщі на Східну Галичину є негативним. Політика США в східногалицькому питанні була окреслена в коментарі Кобба — Ліпмана до «14 пунктів»: більшість населення Східної Галичини становлять українці (руси-ни), тож вона не може бути приєднана до Польщі й на сході Польська держава не повинна отримати земель з українським населенням. Державний секретар США Роберт Лансинг твердив, що Східна Галичина має бути приєднана до України як частини Російської федерації, а головний американський експерт із проблем Польщі Р. Лорд у меморандумі «Проблема Східної Галичини» (квітень 1918 р.) зазначав, що українці становлять більшість (58 %) у регіоні, тож, вшановуючи «абстрактну справедливість», слід приєднати Східну Галичину до України, але з огляду на «доцільність та практичні міркування» бажано віддати її Польщі. Проте в будь-якому випадку всі ці країни бажали забезпечити стабільну політичну ситуацію в регіоні: європейська війна завершилася в листопаді 1918 р., і в усій Європі мав запанувати мир.

Важливу роль у ставленні західних держав до Галичини відіграв той факт, що їхні політики керувалися в цьому питанні передусім інформацією від польських дипломатів. Польські представники за кордоном із перших днів конфлікту розгорнули тотальну антиукраїнську пропаганду. Виступ у Львові кваліфікували як «українсько-австрійський заколот», змову українського населення міста з австрійцями чи більшовиками. Думка ж галицьких українців залишалася невідомою для провідних світових держав, бо українська діаспора не мала серйозного впливу на владу, а українські закордонні представництва в 1918 р. були утворені переважно в Центральних державах.

Уже в середині листопада 1918 р. занепокоєні західні країни почали надсилати до Львова перші антантівські місії. Зокрема,

туди прибули член французької місії в Румунії поручик А. Віллем та англійський полковник Г. Вейд. На початку 1919 р. у Львові з'явилася й американська місія.

У січні 1919 р. головнокомандувач союзними силами в Європі маршал Ф. Фош заявив керівникам Антанти на Паризькій конференції, що інформація, яка надходить від обох сторін, є доволі суперечливою, тому необхідно вислати міжсоюзну місію для розв'язання всіх спірних питань. Такою місією стала делегація з мандатом Паризької конференції під керівництвом французького генерала Ж. Бартелемі, до якої ввійшли англійці, італієць, американці та французи. Делегація пробула в Польщі та Східній Галичині з 18 січня до 10 березня 1919 р. Місія Ж. Бартелемі зустрічалася з поляками та українцями й вислуховувала вимоги обох сторін, намагаючись знайти компроміс. Українці наполягали на лінії розмежування по Сяну з можливими поступками на користь поляків. Польська ж делегація вимагала кордону по Збручу, але потім погодилася на лінію Гора Попада — Калуш — Галич — Рогатин — Перемишляни — Берестечко. Ж. Бартелемі був вражений тим, що польська сторона не трактує українських фронт як цілісний, а домагається окремої політики щодо галицької й волинської його ділянок.

Ознайомившись таким чином із ситуацією, 28 лютого комісія вручила українській та польській делегаціям проект перемир'я. Тимчасову демаркаційну лінію, яку не мали перетинати ворожі армії, було проведено уздовж Бугу від кордону Галичини по кордону між Жовківським та Кам'янецьким повітами, між Львівським та Перемишлянським повітами до залізничного шляху Львів — Перемишляни, по кордону між Борецьким і Перемишлянським повітами та вздовж південного кордону Львівського повіту й східного кордону Дрогобицького та Гурманського повітів. Такий проект передбачав передавання полякам не лише Львова, а й Дрогобицького нафтового басейну й кількох місцевостей, де вже було встановлено українську владу. Тому, не зважаючи на бажання галицького керівництва зберегти гарні відно-

сици з Антантою, українська сторона відкинула таку пропозицію. Бойові дії поновилися, а голова уряду ЗОУНР С. Голубович заявив Антанті, що місія Ж. Бартелемі врахувала вимоги лише польської сторони, і просив вислати нову, незалежну комісію.

19 березня Верховна рада Антанти повернулася до східногалицького питання. Керівники західних держав вирішили піти на зустріч українцям і вислали нову місію до неспокійної Галичини. 27 березня в Хирові почалися українсько-польські переговори за участю американського генерала Ф. Кернана. Польські делегати заявили, що єдиною умовою для перемов з українцями є визнання останніми пропозицій комісії Ж. Бартелемі. Галичани ж пропонували спочатку припинити вогонь, а мирні переговори провести в Парижі. Проте Польща не хотіла йти на це — переговори в Хирові закінчилися нічим, і війна тривала. Присутність союзницьких місій на території Східної Галичини та їх спілкування з українськими представниками мали результатом лише кращу поінформованість Заходу щодо української справи.

Після злуки обидві республіки почали виступати спільним фронтом на міжнародній арені. Наприкінці березня було вирішено вирушити спільну делегацію до Парижа. ЗОУНР представляли Д. Вітовський та М. Лозинський, які 17 квітня виїхали поїздом до французької столиці. Тоді ж на Паризьку конференцію відрядили Т. Розвадовського з інструкцією Головного командування Війська польського, згідно з якою він мав домагатися демобілізації Галицької армії, приєднання території Східної Галичини (до Збруча) і Волині (до Рівного) до Польщі та переконати Антанту в близькості українців до більшовиків.

2 квітня конференція утворила «неупереджену тимчасову комісію» для укладення перемир'я між українцями й поляками на чолі з прем'єром Північноафриканського союзу генералом Л. Ботою. Комісія вислухала обидві сторони й 12 травня представила проект перемир'я, що відрізнявся від пропозицій Ж. Бартелемі. Лінія розмежування комісії Л. Боти була більш справедливою для українців, а Дрогобицько-бориславський нафтовий басейн

залишався за ЗОУНР. Проект містив також статті щодо зменшення чисельності Галицької армії та звільнення з її рядів усіх офіцерів німецької чи угорської національностей. Подібні обмеження поширювалися й на польські збройні сили в Галичині.

Проте військове становище Польщі в травні 1919 р. порівняно з лютим значно покращилося. За підтримки Франції поляки затягували переговорний процес, і водночас Військо польське здійснювало наступ на всьому фронті. Українська делегація звернулася до міжнародної мирної конференції в Парижі з нотою протесту, яка справила відповідне враження, і невдовзі відбулося спеціальне засідання Ради чотирьох. Д. Ллойд-Джордж, Ж. Клемансо, В. Вілсон та міністр закордонних справ Італії Сідней Сонніно зустрілися з українськими делегатами й висловилися за припинення війни. Полякам довелося камуфлювати свої наміри, вдаючи, що наступ усупереч наказам продовжують лише окремі командири, виконуючи «прохання місцевого населення».

Врешті 25 червня 1919 р. голови урядів держав Антанти ухвалили таке рішення: з метою захисту життя й майна мирного населення Війську польському доручено проводити свої операції по р. Збруч. Держави Антанти не віддавали Галичину Польщі: рішення Найвищої ради передбачали лише тимчасову окупацію українських земель задля припинення війни в регіоні; доля краю повинна була вирішитися пізніше. 11 липня 1919 р. Рада ухвалила рішення, що передбачало підписання Польщею договору стосовно Східної Галичини: на українських землях мали бути забезпечені територіальна автономія, політичні, особисті та релігійні свободи українського населення тощо. На цьому розгляд східногалицької проблеми в Парижі було завершено.

Водночас УНР намагалася в двосторонньому порядку порозумітися з Польщею. Ще на початку січня 1919 р. Директорія вирішила надіслати до Варшави дипломатичну місію на чолі з В. Прокоповичем із метою з'ясувати умови для можливих переговорів. Член делегації — київський поляк Й. Волошиновський — неофіційно зустрівся з Ю. Пілсудським, після чого В. Прокопович

телеграфував до Києва про прихильне ставлення офіційної Варшави до порозуміння з УНР. У Києві телеграму не отримали, і місія повернулася без жодного відчутного результату.

На початку квітня 1919 р. міністр закордонних справ УНР К. Мацієвич, розуміючи зв'язок між проблемою порозуміння з Польщею та збройною допомогою держав Антанти для боротьби проти більшовиків, вислав до Варшави свого представника Б. Курдиновського. А на початку травня до С. Петлюри був висланий емісар Ю. Пілсудського Я. Мазуркевич. У середині цього ж місяця до Варшави прибув отаман В. Оскілко, але через антипетлюрівську авантюру його не було прийнято: Ю. Пілсудський хотів мати справу лише з представниками головного отамана.

24 травня Б. Курдиновський та польський прем'єр І. Паде-ревський підписали у Варшаві договір, за яким УНР визнавала себе неспроможною вирішувати долю Східної Галичини, зрікалася всіх прав на ці землі, погоджувалася на права Польщі на Західну Волинь і підпорядковувала свою зовнішню політику Польщі. Річ Посполита натомість визнала УНР та зобов'язалася допомогти військами у війні з більшовиками. Угода виявилася надто сміливою: в Україні Б. Курдиновського звинуватили в перевищенні повноважень, а керівництво Польщі не прагнуло на той час визнавати УНР офіційно, тож польський сейм не ратифікував угоду. Проблема належності спірних територій не була вирішена ані на Паризькій конференції, ані під час двосторонніх переговорів, тому війна тривала.

Завершення українсько-польської війни

Подібно до УНР, що допомагала Галицькій армії грошима, зброєю та військовим контингентом, Польща також намагалася всіляко зміцнити свої військові сили в Галичині. Це було складно, оскільки протягом перших місяців свого існування вона вела постійні війни майже з усіма сусідами. Однак, коли випадала

можливість розвантажити певні ділянки фронту, командування цим користувалося. Так, 9 березня 1919 р. із Великої Польщі, де щойно завершився збройний конфлікт із німцями, до Львова виїхав загін чисельністю 200 солдатів; 12 березня 1919 р. Великопольську групу, до складу якої входили близько 3000 піхотинців, дивізіон артилерії, авіаційний загін та зв'язківці, також було відправлено на Галицький фронт. У червні — липні 1919 рр. загін із Познані чисельністю понад 4000 осіб узяв участь в останніх боях українсько-польської війни.

Проте найбільшим ресурсом польського головного командування була Польська армія на чолі з Ю. Галлером у Франції. Навесні 1919 р. її чисельність досягла близько 70 000 осіб. Армія була утворена за сприяння союзників під час Першої світової війни для боротьби з німцями, але в повоєнний час стала непотрібна французам, тож у квітні 1919 р. прибула до Польщі. Однак, як виявилось, Антанті також не було потрібно, щоб ця Блакитна армія (названа так за кольором уніформи) воювала в Галичині. За договором між Польщею й Францією, військо Ю. Галлера мало допомагати Польщі в обороні від інтервенції, а також у формуванні та вишколі власних збройних сил, але використовувати її проти Галицької армії Антанта заборонила.

Тим не менш наприкінці квітня 1919 р. Головне командування Війська польського опрацювало план генерального наступу в Галичині та Волині, для виконання якого на фронт були переведені дві дивізії Блакитної армії, а сам Ю. Галлер очолив офензиву¹. 11 травня генерал зібрав нараду для остаточного узгодження плану бойових дій. Того ж дня з Варшави прийшло повідомлення про те, що у зв'язку з різкою заявою керівництва Антанти й США проти використання Блакитної армії на Галицькому фронті слід зупинити бойові дії. Але генерал залишив застереження Варшави без уваги. Пізніше він запевняв, що не отримав вчасно телеграми з рішенням Антанти.

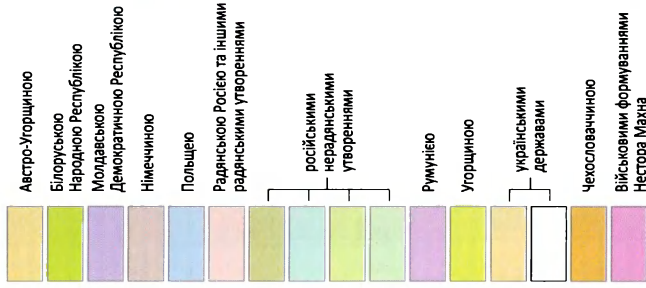
¹ Наступ.

Мотивацією польських бойових дій проти Галицької армії був повний її розгром і зайняття території до Збруча. Водночас у війні проти Армії УНР польське командування прагнуло лише відбити С. Петлюрю охоту воювати з Річчю Посполитою. Волинь, окрім того, мала відіграти ключову роль у польському плані наступу: поляки прагнули зайняти Луцьк і колію Рівне — Сарни, звідки можна було провести маневр фланкування Галицької армії. Проти Армії УНР було скеровано сильний корпус генерала Д. Одрі й частини Волинського фронту генерала А. Карніцького, а проти Галицької армії — групу «Схід» генерала В. Івашкевича. Українській Начальній команді було відомо про зосередження великих сил противника, і її керівництво передбачало травневий наступ поляків. Враховуючи реальне співвідношення сил і стан армії, начальник штабу Галицької армії пропонував зосередити головні сили, а в разі наступу противника — усе військо на південному карпатському фланзі фронту за Дністром. Проте поляки, як виявилось, мали ще один козир у рукаві.

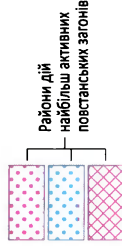
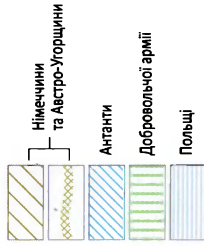
На півдні ЗУНР межувала з Буковиною, яку зайняла армія Румунії. Так сталося, що саме Румунія була визнана й у Варшаві, й у Парижі як головний потенційний партнер Польщі в Центральній Європі. У Бухаресті діяло дипломатичне представництво Польщі, до складу якого, зокрема, входив член польського Генштабу генерал Р. Лямезан-Салінс. Навесні 1919 р. від Румунії Польщу відділяла лише смуга ще підвладної ЗОУНР території, захоплення якої дало б змогу встановити польсько-румунський кордон. На початку березня 1919 р. Генштаб поінформував Р. Лямезана-Салінса про те, що переговори з українцями зірвано й виникла нагальна потреба продовжувати боротьбу з Галицькою армією, тому необхідно домовитися з Румунією про військову допомогу. Ключовим питанням польсько-румунської співпраці стало перекидання до Польщі 4-ї стрілецької дивізії генерала Л. Желіговського. Це з'єднання, утворене на Кубані, перебувало із зими 1918—1919 рр. в Одесі, проте через виведення союзних військ із міста у квітні 1919 р. перейшло на терито-

У М О В Н І З Н А К И

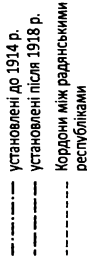
Території, контролювані *:

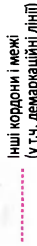
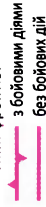
Присутність військ **:

Визнані міждержавні кордони:

Лінії фронтів:

Державні утворення:

ГАЛИЦЬКА СРР радянські
 КУБАНСЬКИЙ КРАЙ інші

Скорочення:

БНР – Білоруська Народна Республіка
 ЗО УНР – Західна область Української Народної Республіки
 ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
 МДР – Молдавська Демократична Республіка
 ОВД – Область Війська Донського
 ПК – Польський корпус
 Рад. – радянський
 РСЧА – Робітничо-Селянська Червона армія
 СРР – соціалістична радянська республіка
 УНР – Українська Народна Республіка

* Території, де-факто контролювані тією чи іншою державою / утворенням (без розрізнення територій у міжнародно визнаних кордонах та анексованих / окупованих територій)

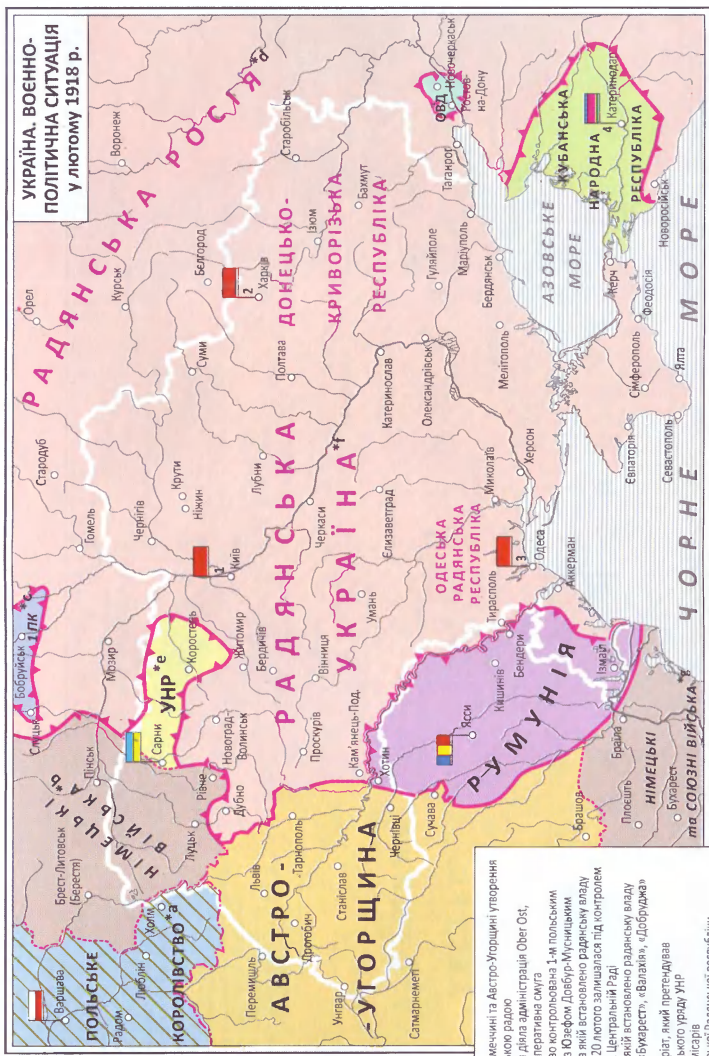
** На територіях, де діють інші органи влади

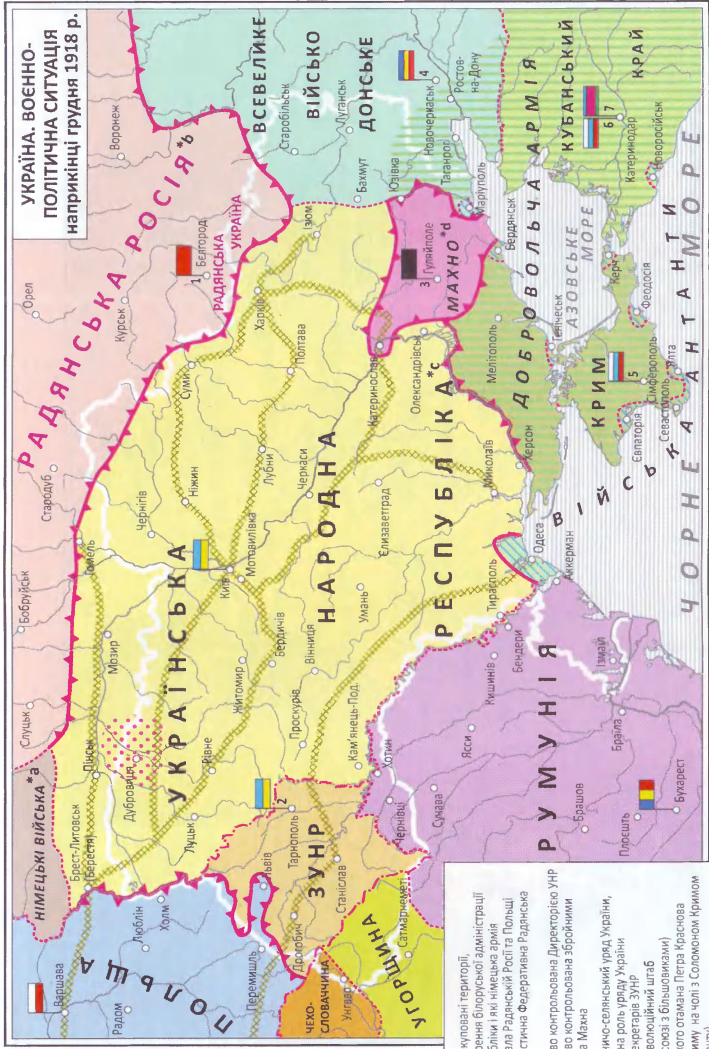
УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ У ГРУДНІ 1917 р.

- *а – Підконтрольні Німеччині та Австро-Угорщині утворення на чолі з Регентською радою
- *б – Територія, на якій діє адміністрація Окрем. Ост, а також воєнно-оперативна смуга
- *с – Територія Росії, на якій встановлено радянську владу
- *д – Територія, на якій III Універсалом проголошено УНР і значна частина місцевих органів влади задекларували лояльність Центральній Раді
- *е – Окупаційні зони «Бугарські», «Валахія», «Добруджа»
- 1 – Статуи Черпії – вищий представницький орган Молдавської Демократичної Республіки
- 2 – Кримсготатарська національна Директорія, яка готувалася до проголошення Іриської Народної Республіки
- 3 – Рада народних представників, яка претендувала на роль тимчасової вищої влади Таврійської губернії Росії
- 4 – Донський військовий уряд отамана Олексія Маледея
- 5 – Кубанський крайовий уряд

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ У ЛЮТОМУ 1918 р.

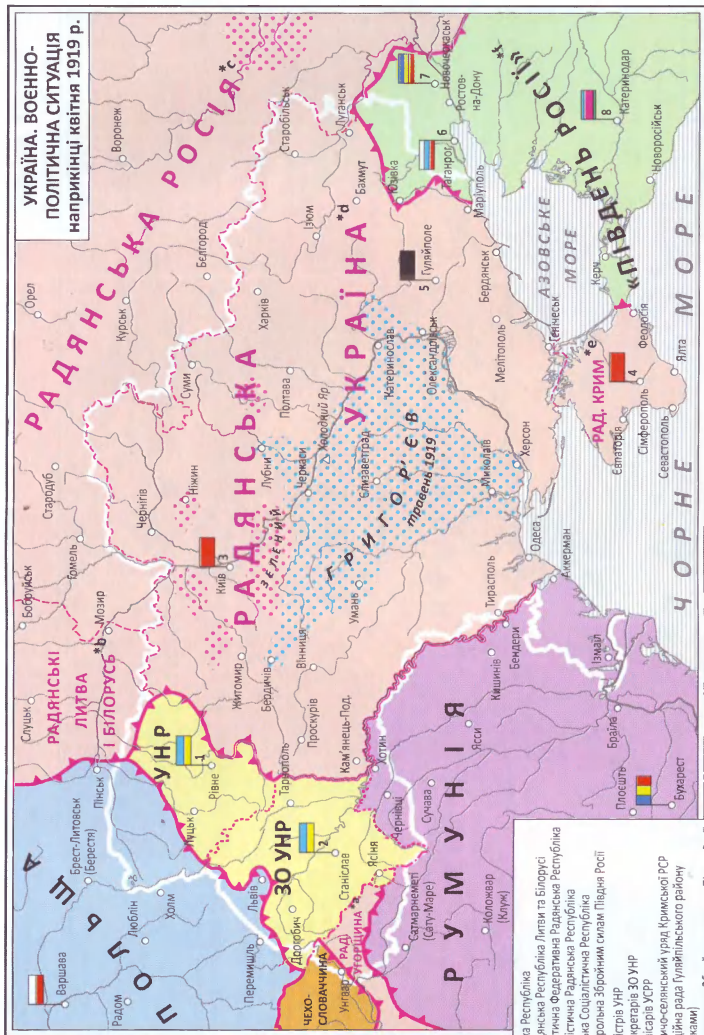

- *а – Підконтрольне Німеччині та Австро-Угорщині утворення на чолі з Регентською радою
 - *б – Територія, на якій діяла адміністрація Ober Ost, а також воєнно-операційна смуга
 - *с – Територія, частково контролювана 1-м польським корпусом на чолі з Юзефом Довбур-Мусцимим
 - *д – Територія Росії, на якій встановлено радянську владу
 - *е – Територія, яка на 20 лютого залишалася під контролем військ УНР, вірних Центральному Раді
 - *ф – Територія УНР, на якій встановлено радянську владу
 - *г – Окупаційні зони «Буварет», «Валахія», «Добруджа»
- 1 – Народний секретарат, який претендував на роль більшовицького уряду УНР
 - 2 – Рада народних комісарів Донецько-Криворізької Радянської республіки
 - 3 – Рада народних комісарів Одеської Радянської Республіки
 - 4 – Кубанський крайовий уряд

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НАПРИКІНЦІ ГРУДНЯ 1918 Р.

- *а – Обер-Ост та інші окуповані території, де почалося створення Білоруської адміністрації Литовської республіки і як німецька армія поступово залишала Радянське Росії та Польщі
- *б – Російське Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- *с – Територія, частково контролювана Директорією УНР
- *д – Територія, частково контролювана збройними загонами Нестора Махна
- 1 – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який претендував на роль уряду України
- 2 – Рада державних секретарів ЗУНР
- 3 – Гуляйпільський революційний штаб Нестора Махна (у союзі з більшовиками)
- 4 – Резиденція донського отамана Петра Краснова
- 5 – Крайовий уряд Криму на чолі з Солонюком Криком (орієнтація на Антанти)
- 6 – Ставка Верховного головнокомандування Добровольчої армії на чолі з Антоном Денікіним.
- 7 – Кубанський крайовий уряд

- a** – Угорська Радянська Республіка
- b** – Соціалістична Радянська Республіка Литви та Білорусі
- c** – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- d** – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- e** – Кримська Радянська Соціалістична Республіка
- f** – Територія, підконтрольна збройним силам Півдня Росії
- 1** – Рада народних міністрів УНР
- 2** – Рада державних секретарів ЗО УНР
- 3** – Рада народних комісарів УСРР
- 4** – Тимчасовий робітничо-селянський уряд Кримської РСР
- 5** – Віслюково-революційна рада (Луганського району (у союзі з більшовиками))
- 6** – Става головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії
Антон Дренкіна
- 7** – Резиденція донського отамана Африкана Богавського
- 8** – Кубанський крайовий уряд.

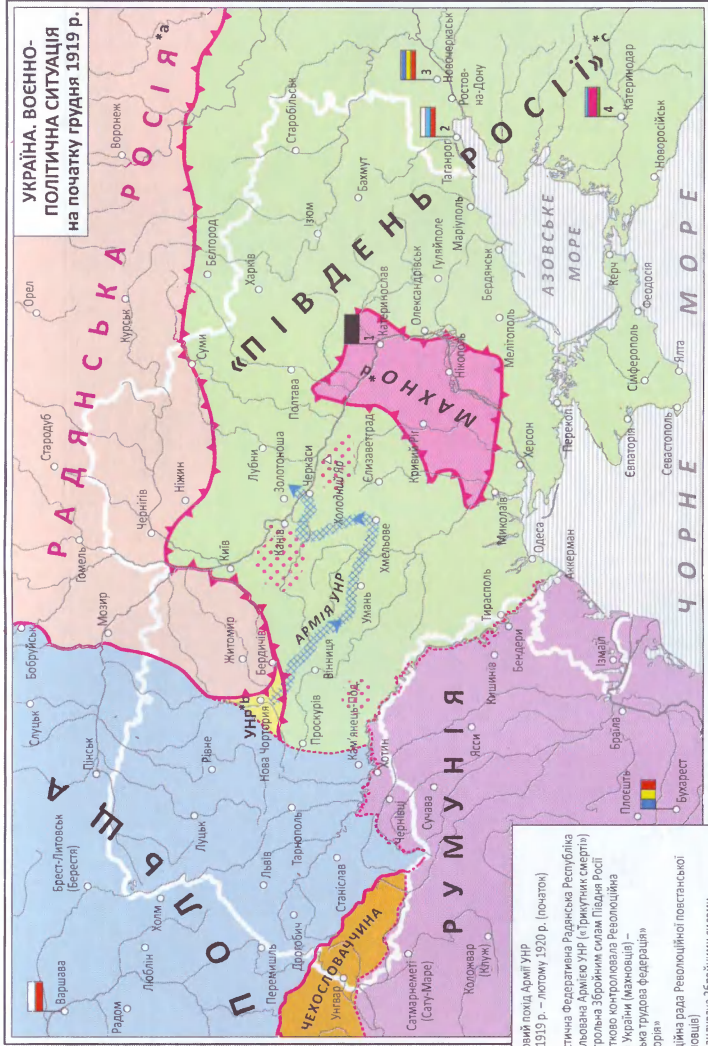

- *а – Соціалістична Радянська Республіка Литви та Білорусі
 - *б – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
 - *с – Українська Соціалістична Радянська Республіка
 - *д – Територія, контрольована Армією УНР та Галицькою армією
 - *е – Територія підконтрольна Збройним силам Півдня Росії
- 1 – Рада народних комісарів УСРР
 - 2 – Директорія УНР
 - 3 – Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії, який претендував на роль уряду Бессарабської Радянської Соціалістичної Республіки.
 - 4 – Ставка головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії Антона Денікіна
 - 5 – Резиденція донського отамана Ахримана Богаявського
 - 6 – Мушкетський крайовий уряд.

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НАПРИКІНЦІ СЕРПНЯ 1919 Р.

- *а – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- *б – Територія, контролювана Армією УНР та Галицькою армією
- *с – Територія, підконтрольована збройними силами Південної Росії
- 1 – Директорія УНР
- 2 – Ставка головнокомандувача Збройними силами Південної Росії Антона Денікіна
- 3 – Резиденція донського отамана Африкана Болгачєвського
- 4 – Кубанський крайовий уряд

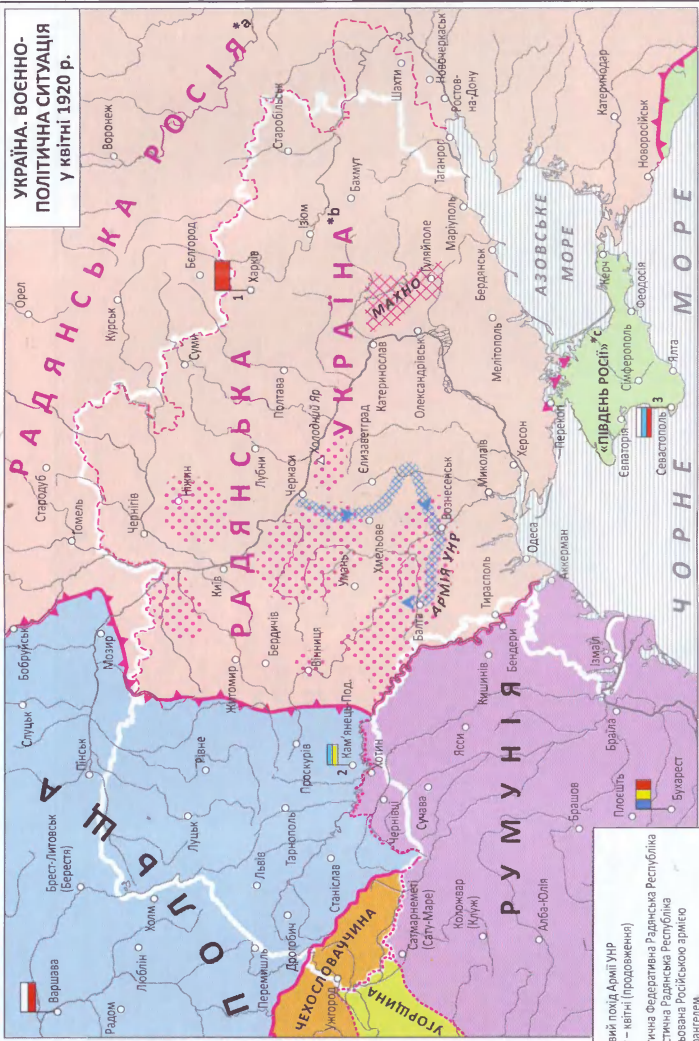

УКРАЇНА. ВОЕННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ на початку грудня 1919 р.

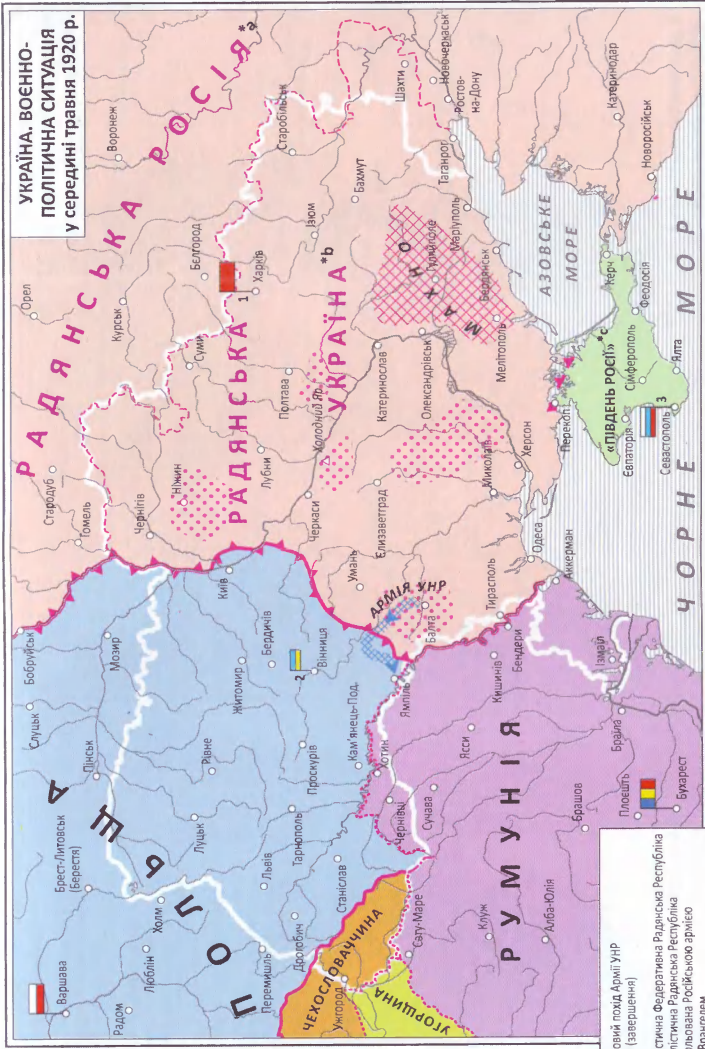
1-й Зимовий похід Армії УНР у грудні 1919 р. – лютому 1920 р. (початок)

*а – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
 *б – Територія, контролювана Армією УНР («Трикутник смерті»)
 *в – Територія, підконтрольна Збройним силам Півдня Росії
 *г – Територія, яку частково контролювала Революційна повстанська армія України (Ізюмщина) – «Південноукраїнська трудово-Федерация» або «Вільна територія»
 1 – Військово-революційна рада Революційної повстанської армії України (Ізюмщина)
 2 – Ставка головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії Антона Денікіна
 3 – Резиденція донського отамана Адріана Богаяського
 4 – Кубанський крайовий уряд

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у квітні 1920 р.

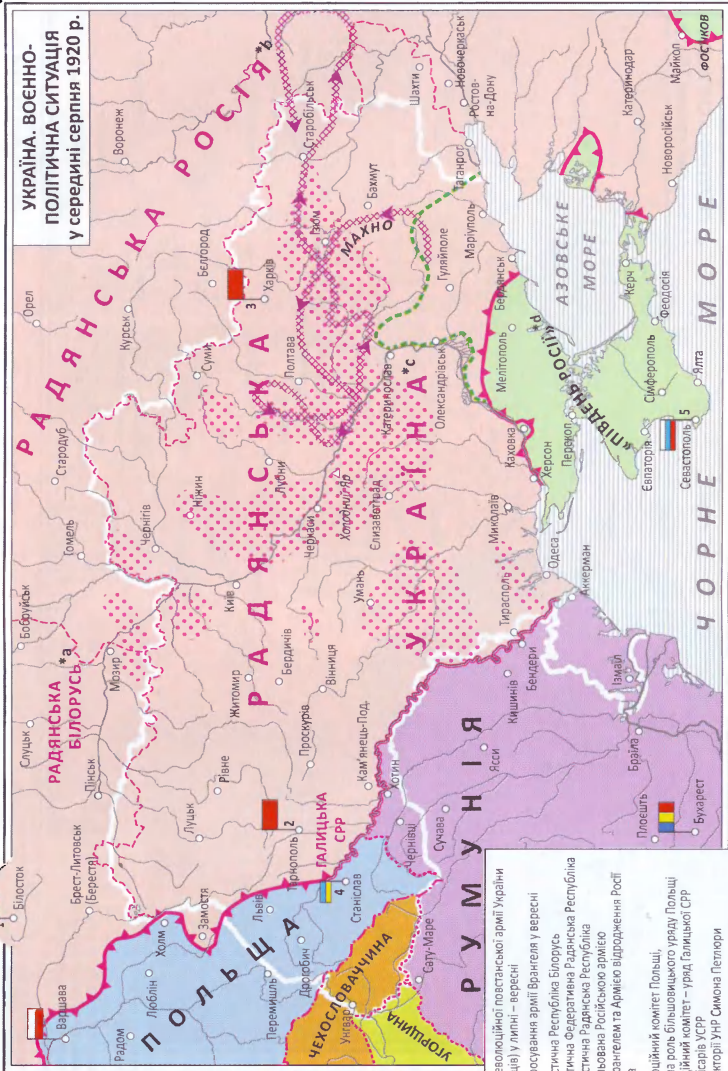
- 1-й Зимовий похід Армії УНР у логотип – чепці (продовження)
- *а – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- *б – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- *с – Територія, контролювана Російським зброєю на чолі з Петром Врангелем.
- 1 – Рада народних комісарів УСРР
- 2 – Місце перебування урядових структур УНР
- 3 – Уряд Півдня Росії

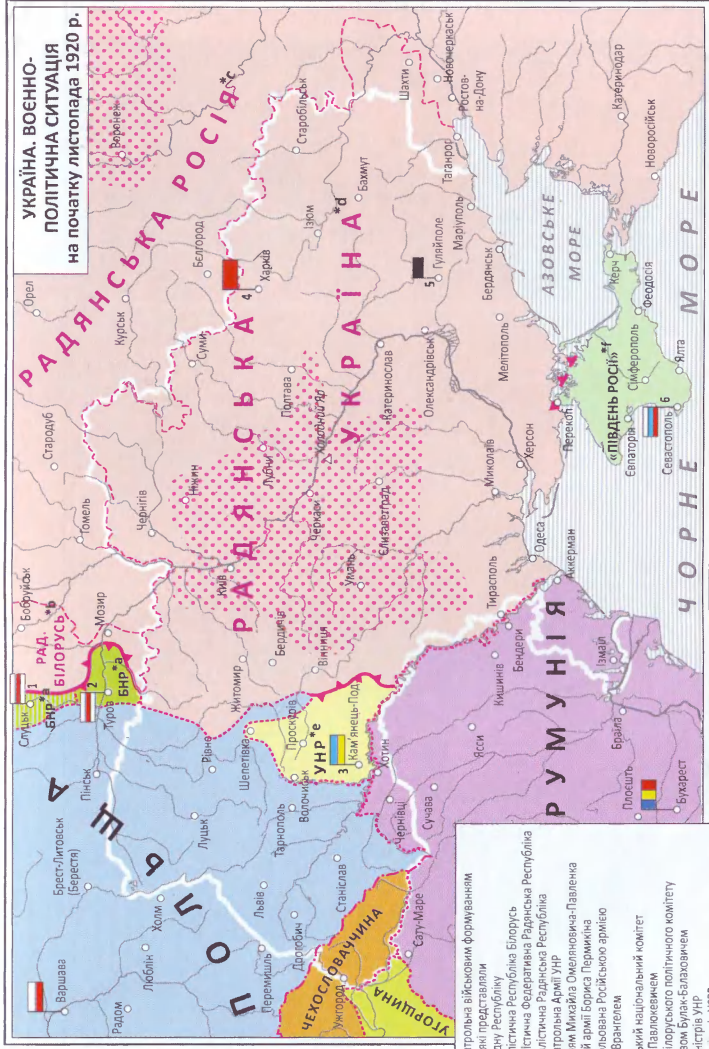
УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у середині травня 1920 р.

- 1-й Зимовий полк Армії УНР у травні (завершений)
- *а – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- *б – Укрїнська Соціалістична Радянська Республіка
- *с – Територія, контролювана Російським армією на чолі з Петром Врангелем
- 1 – Рада народних комісарів УСРР
- 2 – Славка голова Директорії УНР Симона Петлюри
- 3 – Уряд Півдня Росії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ у середині серпня 1920 р.

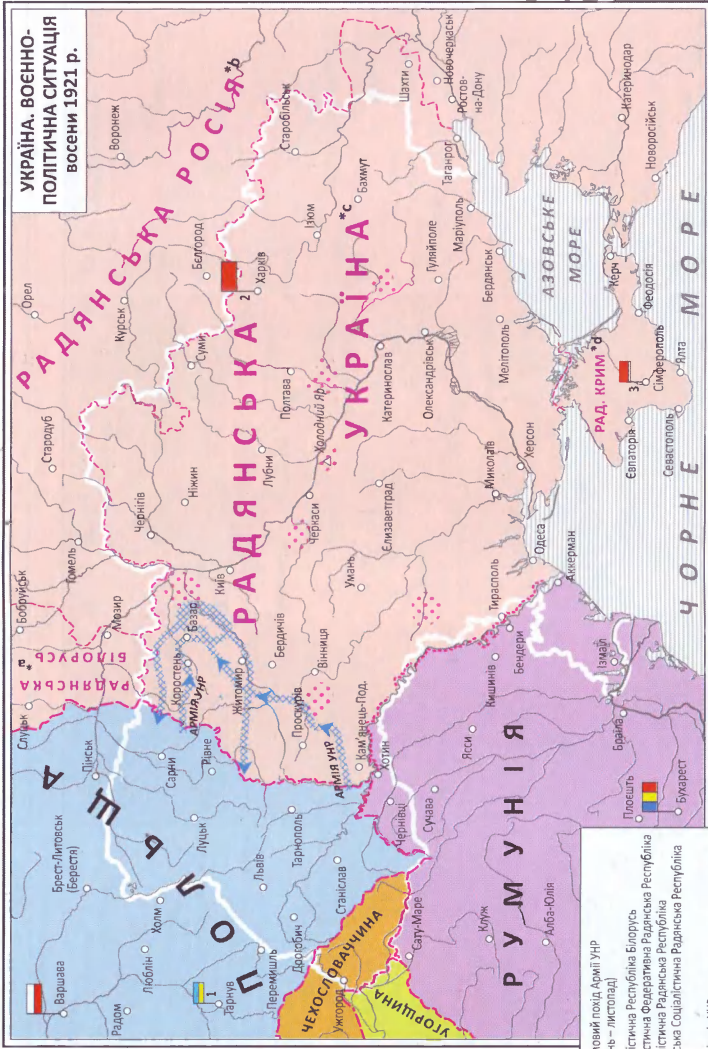

- 1 – Рейди революційної повстанської армії України (мажовці) у ліпні – вересні
- 2 – Межа просування армії Врангеля у вересні
- 3 – Радянська Соціалістична Республіка Білорусь
- 4 – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- 5 – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- 6 – Територія, контролювана Російською армією на чолі з Петром Врангелем та Армією вирождення Росії Михайла Фокієва
- 7 – Тимчасовий революційний комітет Польщі, який претендував на роль більшовицького уряду Польщі
- 8 – Балтійський революційний комітет – уряд Галіцької СРР
- 9 – Рада народних комісарів УСРР
- 10 – Ставка голови Директорії УНР Симона Петлюри
- 11 – Уряд Півдня Росії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ на початку листопада 1920 р.

- *а – Територія, підконтрольна військовим формуванням та адміністрації, які представляли Білорусь Народну Республіку
- *б – Радянська Соціалістична Республіка Білорусь
- *с – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- *д – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- *е – Територія, підконтрольна Армії УНР під командуванням Михайла Омелівича-Павленка і Третій російській армії Бориса Падієвича
- *і – Територія, контрольована Російською армією на чолі з Петром Врангелем
- 1 – Службів Білоруський національний комітет на чолі з Арсеном Павлюковичем
- 2 – Представництво Білоруського політичного комітету на чолі зі Станіславом Булак-Балаховичем
- 3 – Рада народних міністрів УНР
- 4 – Рада революційних повстанців України (мажорівці) (у союзі з більшовіками)
- 6 – Уряд Півдня Росії

УКРАЇНА. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ ВОСЕНИ 1921 Р.

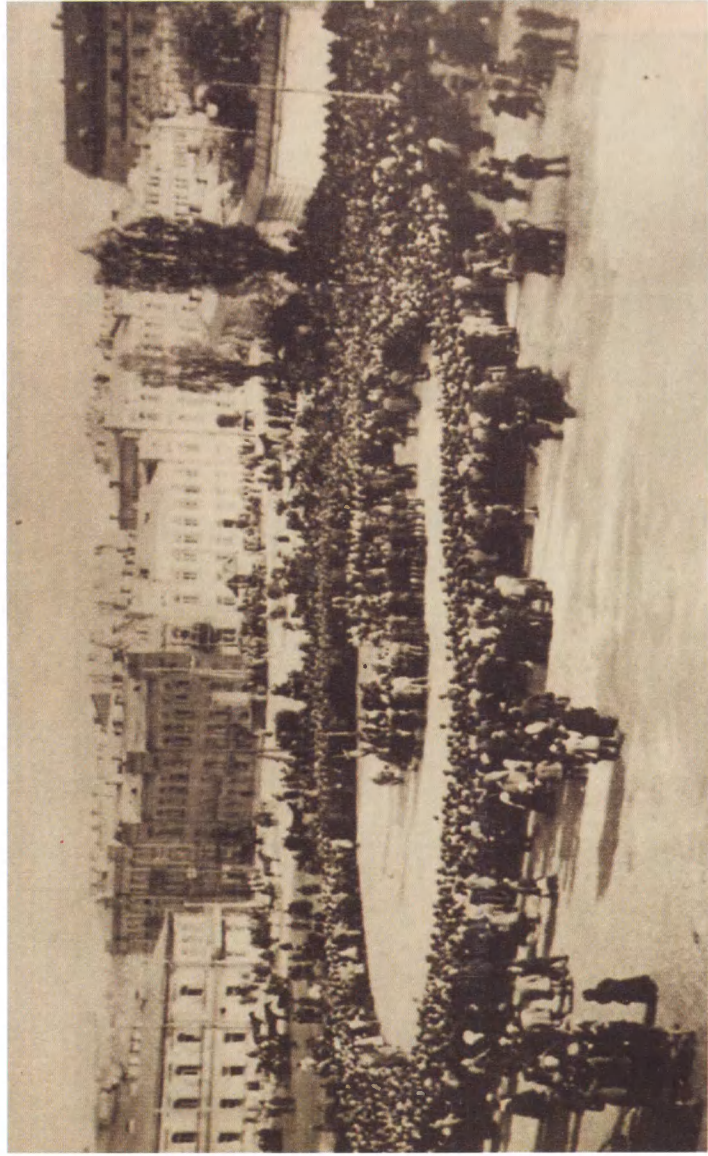
2-й Зимовий похід Армії УНР (листопад – листопад)

- *а – Радянська Соціалістична Республіка Білорусь
- *б – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- *с – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- *д – Автономна Кримська Соціалістична Радянська Республіка (у складі РСФРР)

- 1 – Рада народних міністрів УНР
- 2 – Рада народних комісарів УСРР
- 3 – Рада народних комісарів Автономної Кримської Соціалістичної Радянської Республіки

Мітинг під час проведення ІІІ Військового з'їзду. Київ. 2 листопада 1917 р.

Молебень на Софійській площі в Києві з нагоди проголошення Павла Скоропадського гетьманом

рію Румунії. Дивізія чисельністю близько 4000 осіб могла суттєво допомогти полякам у їхній війні з українцями. У необхідності військової співпраці Варшави з Бухарестом проти ЗУНР були впевнені французи. Зокрема, маршал Ф. Фош на засіданні Ради чотирьох заявив, що для того, щоб зупинити проникнення більшовизму в Європу, необхідно створити бар'єр із Польщі та Румунії, заклавши Львівський прохід.

Через революцію в Угорщині, небезпеку поширення більшовизму в Європі та можливості встановлення «червоного» коридору з Росії та України до Угорщини питання спільного польсько-румунського «бар'єру проти більшовизму» знову постало у квітні. 30 квітня Головне командування Війська польського інформувало військового аташе в Бухаресті, що близько 10 травня польські з'єднання атакують українців із наміром розбити Галицьку армію, захопити територію Східної Галичини й з'єднатися з Румунією. Румунські війська мали, взаємодіючи з польськими, завдати удару на Станіславів. 8 травня до Варшави надійшла відповідь аташе: нову польську офензиву було сприйнято прихильно. Румунські війська почали готуватися до операції із зайняття території на південь від Дністра. 21 травня 1919 р. було видано наказ про переведення дивізії Л. Желіговського до Галичини.

Першого потужного удару поляки завдали 14 травня на півночі по Волинській групі Дієвої армії УНР. Ця операція закінчилася для українців катастрофою: 16 травня частини Війська польського зайняли Луцьк, де взяли в полон 2000 осіб і захопили чимало гармат. Армія УНР відступила, і противником поляків на Волині стала вже Червона армія. 15 травня поляки перейшли в наступ на всьому фронті, проте розгромити, обійти чи оточити українські частини Ю. Галлеру не вдалося. 18 травня поляки форсували Дністер і увійшли до Дрогобича. Під тиском Д. Ллойда-Джорджа Найвища рада в Парижі ухвалила вимогу припинити наступ у Галичині. Водночас через загострення відносин із Чехословаччиною Ю. Пілсудський мусив терміново передислокувати частину сил із Галичини до чехословацького

кордону. Невдовзі у зв'язку із загостренням ситуації на німецькому кордоні прийшов наказ перекинути на захід одну «блакитну» дивізію, а згодом із фронту було відкликано й самого Ю. Галлера. Незважаючи на це, 24 травня поляки відновили наступ, зайнявши 2 червня Тернопіль. 24 травня 8-ма румунська дивізія перейшла кордон ЗОУНР, зайняла Коломию, Снятин, Косів і рушила на Станіславів. Польські військові частини вступили в Станіславів, Галич і Калуш, а румуни зайняли Покуття. Проте повністю розгромити Галицьку армію з півночі не вдалося, і травневий наступ Війська польського припинився.

Після травневих боїв збройні сили ЗУНР відступили на невелику ділянку земель між річками Збручем і Дністром та містом Чортковом, зайнятим ворогом. Політичне керівництво республіки було готове перейти через Збруч на Наддніпрянщину й віддати відповідний наказ військам. Польське командування тріумфувало, вважаючи Галицьку армію цілковито переможеною. Бойові групи, дивізії та полки Війська польського були розпорошені по широкому фронту, а їх частина передислокувалася під Броди на більшовицький фронт.

Останні дні відступу Галицької армії минули практично без боїв. Стоячи перед альтернативою відступу за Збруч чи проведення офензиви, що могла врятувати становище, командування армії вирішило скористатися спадом бойової активності супротивника й розпочати контрнступ. Рішення Паризької мирної конференції щодо Галичини ще не було прийняте, і демонстрація українським військом успіхів на фронті могла вирішити долю краю позитивно для української сторони. 8 червня 1919 р. розпочалася операція Галицької армії, що увійшла в історію як Чортківська офензива. Першим її успіхом стало визволення вже надвечір того ж дня Чорткова — важливого вузла комунікацій. На фронті утворився небезпечний для противника пролом, і цим успішно скористалося командування Галицької армії. Не вірячи в силу українського наступу, генерал В. Івашкевич намагався відповісти контрударами малих груп і лише 11 червня

почав вживати масштабніших заходів для зупинення української офензиви. Галицька армія визволила від противника Бучач і Тернопіль, 14—16 червня тривали бої за Нижнів, у результаті яких поляків було відкинуто за Дністер; після цього українці зайняли Зборів і Бережани.

Такий стан речей не на жарт стурбував Бельведер, і 23 червня Ю. Пілсудський прибув до Львова. Разом із маршалом до Галичини підтягнулося значне підкріплення. 25 червня, перебуваючи у Львові, Ю. Пілсудський отримав депешу з Перемишля, у якій було зазначено, що Антанта дала згоду на окупацію Східної Галичини, а через два дні — ще одну телеграму, якою союзники дозволяли використати для цього армію Ю. Галлера в повному складі. Начальник Речі Посполитої почав скрупульозно готувати план наступу. 27 червня Головне командування повідомило Генштабу, що «контрофензива за повернення теренів Східної Галичини розпочинається протягом найближчих годин». 28 червня Ю. Пілсудський прибув на фронт, щоб власноруч командувати генеральним наступом.

Тим часом 24 червня українці зайняли Броди фактично без бою. Польське командування очікувало швидкого наступу Галицької армії на Львів і готувало місто до оборони. Як згадував учасник подій, комендант 7-ї сотні УСС І. Галушка, «тоді панував у наших частинах сильний бойовий дух і завзяття, навіть приходили гадки, що вдасться нам відбити Львів та цілу Східну Галичину. Фронт, однак, не знав, яке загальне положення...» Фатальною для Галицької армії виявилася нестача набоїв. Опір поляків у багатьох випадках доводилося стримувати силами лише артилерії, бо піхоті не було чим стріляти. Галицька армія зупинилася, і Чортківська офензива перетворилася на її лебедину пісню. Відбувся загальний відступ українців, і польські частини майже без опору просунулися до Збруча. Армію ЗУНР знову було затиснуто в районі Чорткова — Заліщиків.

Коли ще тривала Чортківська офензива, у Львові в червні 1919 р. відбулися переговори між польським командуванням

та української делегації на чолі з генералом Армії УНР С. Дельвігом, до якої також входили представники Галицької армії. Під час перемов обговорювали не лише питання припинення війни, а й можливість співпраці проти більшовиків. У ніч на 16 червня було підписано угоду, яка зобов'язала обидві сторони припинити бойові дії й відвести війська на лінію, яку вони займали станом на 1 червня 1919 р. Оскільки ця угода не враховувала здобутки Чортківської офензиви (керівник української делегації не був проінформований про неї), командування Галицької армії проігнорувало її. Наддніпрянські делегати запевнили, однак, що УНР давно ліквідувала свій польський фронт і що за наказом головного отамана бойові дії не веде. Командування Війська польського відтак зупинило війну на волинському напрямку. У спеціальній телеграмі С. Петлюри до польського командування від 17 липня 1919 р. іще раз було підкреслено прагнення до «мирного співжиття з польським народом та ведення спільними силами боротьби з більшовиками» за умов виконання угоди від 16 червня. Загалом позитивно поставившись до цієї телеграми, поляки висловилися щодо необхідності подальших переговорів. Хоча й пізніше траплялися дрібні сутички, війна між Польщею та УНР фактично завершилася.

Війна Польщі проти ЗОУНР також завершувалася, і українці її програвали. Можливість відступу всієї Галицької армії за Збруч, на територію Наддніпрянщини, керівництво ЗОУНР і командування розглядало ще в травні 1919 р. Метою такого переходу було об'єднання з Армією УНР в одну потужну військову силу, здатну обстоювати українську незалежність хоча б на частині українських земель, звідки можна було б вести боротьбу за решту. Водночас розглядали й альтернативний план — перейти за Збруч на територію, контрольовану більшовиками, щоб разом із Червоною армією продовжувати війну проти поляків. Звісно, перший варіант опрацьовували більш серйозно й 1 червня прийняли як подальший план дій. Зупинення польського наступу й Чортківська офензива відклали цей задум, але лише на півтора місяці.

Під час останнього польського наступу в липні 1919 р. диктатор ЗОУНР Є. Петрушевич розпочав переговори з головним отаманом С. Петлюрою про перехід Галицької армії на контрольовану Армією УНР територію. 16 липня з полудня галицькі стрільці почали перехід Збруча. Уряд ЗОУНР та Начальна команда Галицької армії перебралися до Кам'янця-Подільського — ставки С. Петлюри та уряду УНР. З відступом Галицької армії за Збруч припинилася дев'ятимісячна українсько-польська війна. Формально вона завершилася під час переговорів у Дембліні, де 1 вересня 1919 р. представники УНР і Польщі підписали перемир'я, що встановлювало кордон по лінії Збруча. Наслідком цієї війни для галицьких українців стала втрата національної незалежності, для решти України — втрата чималої території, виснаження сил боєздатної армії, яка могла знадобитися для боротьби за українську самостійність, і втрата тисяч життів мирних жителів і солдатів. Вважають, що війна забрала 10 000 польських і 15 000 українських життів. Східна Галичина стала найбільш зруйнованим краєм, який у 1919 р. отримала Польща.

Дипломатична боротьба за Східну Галичину й Волинь, однак, не була завершена. Держави Антанти все ще не ухвалили остаточного рішення про маркування польського кордону на сході. Вони продовжували розглядати Росію як свого союзника з часів Першої світової війни й усе ще чекали, що радянська влада там впаде. У разі приходу до влади в Росії антибільшовицьких сил, які підтвердять свої союзницькі зобов'язання, представники країни мали також узяти участь у визначенні східного польського кордону. Саме тому Ю. Пілсудський не хотів покладатися на вердикт Антанти й здійснював власну політику. Вона полягала в утворенні в Східній Європі поясу союзних антибільшовицьких держав навколо Польщі, що відділятимуть її від Росії. Ліквідація ЗУНР відкрила С. Петлюрі шлях до порозуміння з Польщею з метою спільної боротьби проти радянської Росії, на що й розраховував Ю. Пілсудський. 2 грудня 1919 р. та 21 квітня 1920 р. представники УНР підписали

з Польщею угоди, у яких взамін на допомогу у відновленні української державності в Наддніпрянщині фактично визнали польську владу в Західній Волині та Східній Галичині.

Політичний провід ЗУНР і командування Галицької армії почувалися зрадженими, однак не опускали рук. Усе ще розраховуючи на завоювання прихильності Антанти, диктатор Є. Петрушевич ужив заходів щодо налагодження зв'язків з антантівським союзником — генералом А. Денікіним. Результатом цього став перехід Галицької армії в листопаді 1919 р. на бік Добровольчої армії А. Денікіна. Водночас західні держави були засипані галицькими нотами, відозвами, зверненнями з доведенням українських прав на Галичину. Становище краю залишалось невизначеним. З одного боку, 8 листопада 1919 р. було прийнято Декларацію Верховної Ради союзних і об'єднаних держав із приводу східного кордону Польщі, за якою цей кордон мав проходити так звану «лінією Керзона» (Гродно — Брест — Грубешів — Рава-Руська — Перемишль). З другого, — 21 листопада 1919 р. Польщі було передано мандат Ліги Націй (нового найвищого міжнародного органу) на управління Східною Галичиною протягом 25 років. У краю повинен був діяти власний сейм із правом вирішувати деякі питання внутрішньополітичного життя, а населення Східної Галичини мало бути представлене й у польському сеймі.

Проблема приналежності Східної Галичини й Західної Волині загострилася влітку 1920 р. Польський наступ в Україні не призвів до розгрому Червоної армії, і її контрнаступ досягнув у липні Збруча. Західні держави, прагнучи забезпечити мир у регіоні, пропонували Радянській Росії зупинитися на «лінії Керзона», а Польщу змушували відмовитися від Галичини й Волині заради миру. Проте жодна зі сторін не погодилася на диктат Антанти, розраховуючи на власну цілковиту перемогу. У результаті жодна з них не досягла бажаного, і сторони сіли за стіл переговорів. Їхнім результатом було підписання 18 березня 1921 р. Ризького договору, за яким Західна Волинь і Східна Галичина входили до складу Польщі, а решта українських земель відходи-

ла радянській Україні. Західні країни не визнавали положень цього документа два роки. Лише 15 березня 1923 р. було видано додатковий протокол до Версальського трактату, який схвалили встановлені в Ризі східні кордони Польщі. УНРада в той же день надіслала Лізі Націй протест проти рішення, проте він став останньою спробою боротьби за відновлення української влади в Галичині. Рішення західних держав було для галицьких українців «національною катастрофою». За кілька місяців Є. Петрушевич розпустив усі дипломатичні представництва й органи влади ЗОУНР, які на той час уже перебували в еміграції.

Протягом усього міжвоєнного періоду українці Волині, Холмщини, Підляшшя, Галичини, Засяння, Буковини й Закарпаття зберігали свою національну ідентичність, продовжуючи розвивати ідеї національно-визвольної боротьби та усвідомлюючи необхідність об'єднання всіх українців у власній національній державі. Хоча жителі цих земель не зазнали, як їхні брати в СРСР, упокорення голодом та масових репресій, українське національне життя в міжвоєнній Польщі, Чехословаччині, Румунії також було непротим. Лояльна до національних меншин політика в одних регіонах заохочувала українське культурне, наукове, освітнє життя, а утиски влади в інших призводили до появи радикальних національно-визвольних рухів. Еволюціонували методи боротьби, бачення майбутнього, культура та мова, але незмінним залишалася надія на відновлення декларованої Актом Злуки 22 січня 1919 р. Соборної України. Об'єднання українців у власній національній державі було лише питанням часу.

ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР

Проти білих

6 грудня 1919 р. Армія УНР вирушила з любарського району на західну Київщину. Уже невдовзі українське командування виявило, що білі фактично не мали значних сил у своєму за-піллі. Чисельність залог у багатьох повітових містечках не перевищувала 100—200 вояків, а часто ця цифра була ще меншою. Станом на 4 грудня охоронні підрозділи та запасні частини білих на Київщині налічували лише 849 багнетів.

Практично не маючи сутичок із білогвардійцями, Армія УНР дісталася Вінниччини, де розташовувалися війська УГА. Незважаючи на події останніх місяців, відносини між вояками обох українських армій залишилися дружніми. Під час постою

Армії УНР на території галицьких підрозділів останні охоче передавали наддніпрянцям зброю, приймали до своїх шпиталів хворих і поранених. «Фактично Українська галицька армія не тільки не робила ворожих кроків, а навіть допомагала нам, чим могла», — згадував заступник командувача армії, командир Київської дивізії Ю. Тютюнник.

14 грудня Армія УНР без бою зайняла Липовець, де не виявилось ворожих військ. Отаман Ю. Тютюнник розіслав «усім, усім» телеграму, у якій повідомив про прорив української армії в запілля білогвардійців. «Військовим частинам Добровольчої армії у дводобовий термін наказую або від'їхати на Дон, або перейти на бік республіканської влади України, — відзначив Ю. Тютюнник. — Невиконавшим наказу смерть».

Білогвардійське командування звернуло увагу на появу української армії у своєму запіллі. Розвідка білих уже незабаром отримала досить точні відомості про склад та чисельність Армії УНР. Зокрема, денікінцям було відомо, що С. Петлюра поїхав до Польщі, а українські війська очолює генерал М. Омелянович-Павленко. У штабах Новоросійської та Київської армій ЗСПР очікували, що Армія УНР спробує прорватися через Київщину на Лівобережжя, щоб підняти там повстання. У доповіді начальника розвідувального відділу штабу Київської області ЗСПР було вказано, що українські частини «вірогідно, до Полтави не дійдуть, оскільки відомості, що маються в них про повстанський рух у районі Полтави, є надзвичайно застарілими, можливо, що ці банди, проходячи через найбільш охоплені повстанським рухом район, тобто Черкаський та Чигиринський повіти, там залишаться». Така вірогідність, на думку автора доповіді, була вкрай небажаною, оскільки «з огляду на наявність у цих бандах значної кількості старшин, тобто петлюрівських офіцерів, ці українські банди при своєму з'єднанні з бандами Черкаського й Чигиринського повіту можуть надати їм суттєву підтримку як у сенсі організації банд, так і в їх посиленні». З другого боку, білогвардійське командування припускало,

що українська армія збирається підняти повстання в районі Білої Церкви, щоб таким чином спробувати захопити Київ.

Командувач військ Київської області ЗСПР генерал А. Драгоміров доручив командирові 2-го корпусу генералові М. Промтову ліквідувати армію УНР. Уже 15 грудня останній наказав залишити в Черкасах для бойових дій проти українців 76-й Кубанський полк 19-ї дивізії (замість відправлення до Києва, який саме штурмували радянські війська). Та стрімке погіршення ситуації на більшовицькому фронті змусило білих на деякий час відмовитися від активних бойових дій проти Армії УНР. 16 грудня червоні здобули Київ. Генерал Н. Шиллінг, якому підпорядковувалися війська Київської області ЗСПР, мав прикривати від наступу червоних Причорномор'я, утримуючи Кременчук, лінію Черкаси — Бобринська — Цвіткове, а також Христинівку, Вінницю й Жмеринку.

- Командувач Армії УНР М. Омелянович-Павленко також не планував вести активні операції проти білих, прагнучи дати своїм військам можливість відпочити після безперервних кількомісячних боїв. З цією метою М. Омелянович-Павленко вирішив вивести армію до району Умані. «Десятиденні марші, що відбулися в другій половині грудня в зоні Липовець — Тараща — Умань, в прифронтівій смузі Добрармії, мали за завдання уникати найважливіших артерій руху, по яких відходили частини Добровольчої армії...» — писав згодом командарм.

Керівники Армії УНР не полишали надії, що з погіршенням стратегічного становища ЗСПР галицькі війська розірвуть союз із білогвардійцями. Ці сподівання мали певні підстави. Попри те, що галицьке командування зовні зберігало лояльність до білих, серед молодшого старшинського та рядового складу УГА дедалі більше поширювалося невдоволення союзом з А. Денікіним. Це позначилося й на настроях багатьох галицьких воєначальників, не байдужих до національної справи. Серед вищого командного складу Галицької армії виникла таємна колегія (отамани С. Шухевич й О. Лисняк, четар Д. Паліїв та ін.) для

укладання союзу УГА з Армією УНР. Поінформований про намір колегії розірвати угоду з білими, М. Омелянович-Павленко наприкінці грудня 1919 р. відправив до Вінниці спеціальну місію для переговорів із галичанами. 25 грудня представники УГА та Армії УНР підписали угоду про об'єднання обох армій під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка й створення спільного фронту проти А. Денікіна. Тимчасовий виконувач обов'язків начального вождя УГА генерал М. Тарнавський, який був заступником хворого на тиф О. Микитки, схвалив цю угоду й навіть зобов'язався «у міру можливості задержати в своїм віданні район: Винниця, Жмеринка, Вапнярка — з метою забезпечення адміністративної праці уряду УНР та удержання публічного ладу й порядку в згаданім районі».

Однак Галицька армія внаслідок епідемії тифу й відсутності матеріального забезпечення вже втратила здатність до передислокації, не кажучи про воєнні дії проти білих. До того ж бойовий дух галицьких стрільців виявився надломленим випробуваннями останніх кількох місяців; серед старшин та вояків були поширені зневіра та деморалізація, що знаходило вияв у наростанні пробільшовицьких настроїв. Коли ж до районів постою УГА наблизилася Червона армія, таємна колегія була змушена розпочати переговори вже з більшовиками. Ці контакти завершилися домовленістю про перехід УГА на бік червоних. Таким чином, план об'єднання УГА з Армією УНР зазнав невдачі. Представники останньої повідомили М. Омеляновичу-Павленку, що «в Галицькій армії частинно помітна течія до більшовизму як кращого виходу із скрутного становища, в яке вона знов попала завдяки авантюрі з денікінцями...»

Після того, як з'ясувалася марність сподівань на допомогу галичан, Армія УНР продовжила свій шлях на південну Київщину. Але фронт білогвардійців відкочувався на південь значно швидше, ніж розраховувало українське командування. 26 грудня Н. Шиллінг наказав дислокованим на Київщині військам вийти на лінію Кременчук — Знам'янка — Єлисаветград —

Помішна — Ольвіопіль. І хоча війська УНР намагалися уникати зустрічей із силами денікінців, зробити це не завжди вдавалося. 26 грудня під містечком Животовим білогвардійський загін полковника Попова (зведений полк Кавказької кінної дивізії, 2-га Терська пластунська бригада й київська державна варта) завдав важкої поразки 3-й Залізній дивізії, рештки якої було зведено в 3-й кінний полк, підпорядкований безпосередньо командувачеві армії. Натомість 28 грудня під Жашковом білі зазнали значних втрат у бою з частинами Київської дивізії Ю. Тютюнника.

Після того, як червоні захопили Черкаси, рештки київської групи білих відступили до Єлисаветграда — Ольвіополя. 31 грудня Армія УНР зайняла уманський район, цілковито залишений білогвардійцями. Унаслідок стрімкого відступу білих Армія УНР фактично втратила з ними бойовий контакт. «Уже в перших днях січня 1920 року ми фактично припинили боротьбу проти білих росіян. Вже тоді, на нашу думку, вони були трупом, у якому штучно підтримувала життя Антанта... — згадував Ю. Тютюнник. — У цей момент для нас було важно, щоб якнайдовше протяглася боротьба поміж нашими ворогами, білими та червоними росіянами».

Однак перебування Армії УНР у районі Умані не було тривалим. Уже невдовзі до уманського району наблизилися авангардні частини червоних, а також відділ отамана О. Волоха. Останній діяв під егідою українських боротьбистів. 12 січня 1920 р. волоховці й червоні у результаті раптового нападу захопили Умань. За наказом М. Омеляновича-Павленка Армія УНР відступила на південь. Після дрібних сутичок із білогвардійськими частинами, які відступали, українське військо зосередилось у районі Улянівки — Олександрівки, північніше від Ольвіополя.

Перед командуванням Армії УНР постала дилема: знову битися з червоними чи допомагати боротьбистам будувати «українську радянську республіку». Нарада представників командного складу армії, що відбулася 17 січня 1920 р. у селі Вовча Балка, відкинула всі пропозиції боротьбистів про перехід

армії на «радянську платформу». Це рішення знайшло підтримку в переважній більшості старшин та вояків. На нараді командного складу 21 січня було вирішено пробиватися до району Черкас — Чигирин — Канева, щоб звідти спільно з повстанцями розпочинати бойові дії проти більшовиків.

Білогвардійці саме намагалися закріпитися на північній Херсонщині, коли в районі на північ від Ольвіополя з'явилася армія УНР. Скрутне становище спонукало білих воєначальників до роздумів, чи варто вважати українців потенційними союзниками в боротьбі проти червоних. 20 січня начальник ольвіопольського загону білих полковник Попов направив командуванню Армії УНР листа з пропозицією розпочати переговори про «припинення межі арміями ворожого стану задля спільної праці проти нашого загального ворога — комуністів». Попов підкреслював, що йдеться винятково про військовий союз між українською та білогвардійською арміями без будь-яких політичних аспектів. «Не будемо згадувати старе, не будемо розбиратися, хто винен, хто ні, бо це буде діло історії. Далеко краще, хоч і запізно, дійти до згоди. Чи не дивно, що як і ті, так і другі б'ються з комуністами одночасно, але не можуть дійти до згоди між собою, — писав білогвардійський полковник. — У Вас є те, чого немає у нас — прихильність людности. У нас є те, чого бракує у Вас, — військове знаряддя. Від нашої згоди ми тільки виграємо».

Але білі спізналися з «дружніми пропозиціями». Отаман Ю. Тютюнник відмовився вести будь-які переговори з білогвардійцями без визнання з їхнього боку незалежності України. А 22 січня Київська та Волинська дивізії під загальним командуванням Ю. Тютюнника перетнули лінію більшовицько-білогвардійського фронту й вирушили на Черкащину, знищуючи дрібні більшовицькі відділи та органи радянської адміністрації.

Запорізька дивізія ще якийсь час залишалася в районі Ольвіополя — Новоукраїнки, чекаючи на зручну нагоду перейти більшовицький фронт. 22 січня більшовики розбили під Долинською білогвардійську 5-ту дивізію, прорвавши лінію оборони

генерала Н. Шиллінга. Спроби білогвардійців затриматися на вузлових залізничних станціях успіху не мали. Намагаючись урятувати становище, білогвардійське командування перекинуло всі сили зі жмеринського напрямку до Ольвіополя. 23 січня Запорізька дивізія нашттовхнулася біля села Мануїлівки на частини Гвардійської піхотної дивізії білих. Після короткого бою запорожці відступили, втративши полоненими до 60 вояків; білогвардійці захопили також канцелярію 8-го Запорізького загону.

Запорізька дивізія ще кілька днів поспіль продовжувала свій рух уздовж лінії фронту. Нарешті запорожці вирушили на північ, у більшовицьке запілля, для з'єднання із силами Ю. Тютунника. Після цього Армія УНР остаточно втратила контакт із денікінцями. Червоні впевнено тіснили останніх до чорноморського узбережжя, де на білогвардійців чекала капітуляція або ж відхід за межі України.

Проти червоних

Таким чином, прориваючи фронт білих, Армія УНР розділилася на дві групи: Північну, до якої увійшли Волинська й Київська дивізії, та Південну, яка складалася із Запорозької дивізії й 3-го кінного полку (решток 3-ї Залізної дивізії). Південна група 25 січня в селі Володимирівці, що поблизу Єлисаветграда, встановила зв'язок із повстанцями отамана А. Гулого-Гуленка, які контролювали залізницю Катеринослав — Знам'янка — Павлик. «Враження від організованості гулівців було надзвичайне; партизани мали бравий козацький вигляд: в доброму військовому вбранні зі всіма національними відзнаками — шликами, стрічками і т. п. Озброєнню партизанів теж можна було позаздрити, бо воно було першорядне. Зупинившись на деякий час у контрольованому повстанцями районі, армія мала змогу нарешті трохи перепочити, поповнити запаси продовольства та боєприпасів, а потім уже разом із гулівцями

рушити далі. Тепер Південна група ішла на зустріч із Північною. 11 лютого в околицях с. Медведівка відбулася зустріч розвідувальних роз'їздів Запорізької й Київської дивізій. Після двадцятиденного розриву обидві групи відсвяткували перемогу. Усі частини Армії УНР нарешті були об'єднані. До складу запорожців увели повстанців отамана А. Гулого-Гуленка, а його самого призначили командиром дивізії.

Однією з цілей Зимового походу було поширення ідеї визволення України, створення власної незалежної держави. За влучним виразом В. Проходи, вояки «передавали населенню віру в правоту свого діла, вони утворили легенду про найбільшого борця за незалежність України Симона Петлюру, вони пронесли перед очима народних мас національний прапор Української Народної Республіки».

З цією метою було вирішено перенести бойові дії на Лівобережну Україну. 13 лютого армія почала по кризі переходити Дніпро в районі сіл Худоліївка, Топилівка, Погорільці. Переправа відбувалася спокійно, швидко й злагоджено. Без жодних ексцесів війська закріпилися на протилежному березі в районі Єреміївки, Москаленків, Васильків. Після цього вранці 15 лютого кінний полк Чорних запорожців зайняв половину міста Золотоноша й тримав оборону до вечора того ж дня. За цей час удалося повністю знищити місцевий відділ червоних, а також зруйнувати залізничну колію в бік Пирятина. Під час цієї операції полк втратив лише 2 козаків убитими й 1 пораненим, втрати ворога ж були значно більшими — тільки вбитими більшовики мали до 100 бійців. Одночасно Кінно-запорізький полк зайняв м. Жовнин. Після несподіваних рейдів на Золотоношу й Жовнин більшовики почали в паніці тікати з Хорола, Гребінки й Лубен. Українські роз'їзди пробиралися до околиць Кременчука.

Поява Армії УНР на Лівобережжі стурбувала червоних, які в спішному порядку почали звідусіль стягувати сили, аби не допустити розширення українського плацдарму на східному березі Дніпра. Чекати довше було небезпечно. Окрім того, у цей

час до командування прибув посланець від українського уряду з Кам'янця-Подільського, який привіз листа від прем'єр-міністра І. Мазепи, де, зокрема, було вказано, що «уряд і наша еміграція в Польщі жили думками про армію й шукали для неї виходу на надходячу весну». На словах посланець наголошував на тому, що навесні стратегічна ситуація має покращитися, адже С. Петлюра веде переговори з поляками про надання допомоги. Саме ці обставини, — збільшення ворожих сил і необхідність бути ближче до польського фронту, — вплинули на рішення військ повернутися на Правобережжя. Відповідна ухвала була прийнята 16 лютого на нараді в селі Москаленки на Золотонощині.

Перейшовши на західний берег Дніпра, армія попрямувала в район Забужжя. Дорогою через Уманщину на деякий час українські формування зробили зупинку в Холодному Ярі. У Мотрошинському монастирі було відправлено службу Божу, і «під гудіння монастирських дзвонів і благословення братії», як писав очевидець, армія рушила далі. На Правобережжі командири дивізій також постаралися внести якомога більший хаос і збільшити деморалізацію серед ворожих військ, не витрачаючи на це ані людські ресурси, ані боеприпаси, котрі цінували тоді на вагу золота. Настала «страдна» пора для політичних референтів, які взялися за активне поширення агітаційних матеріалів серед цивільного населення та бійців противника. У цю роботу включилися й українські вояки. За словами політичного референта В. Совенка, «старшини й козаки, вступивши до села, раніш ніж відпочити чи попоїсти, перш усього, забувши про втому, загітовували господарів, у яких спинялися на відпочинок. До цих господарів сходилися сусіди, і втомленого й голодного старшину чи козака обсідали по 3 й 4 десятки селян різних літ».

19 лютого армія перейшла залізницю Знам'янка — Бобринська. Того ж дня М. Омелянович-Павленко зібрав на нараду командирів дивізій і зачитав їм щойно одержаного листа від прем'єра І. Мазепи, у якому той інформував командувача про зовнішньополітичні події та наголошував, щоб «1) армія наша

ні в яким разі не розпускала себе до вироблення остаточного плану для подальшого; 2) щоб армія твердо стояла на позиції Української Самостійної Народної Республіки «...» необхідно вже тепер вживати всі заходи для того, щоб збільшувати ряди нашої армії й готуватися знову до вступу в організованому вигляді». Це були очевидні й зрозумілі речі, але сам факт надходження листа від голови уряду позитивно впливав на армію. З цього приводу Ю. Тютюнник писав: «Бачили люди, що не одні вони поневіряються в боротьбі з ворогами батьківщини». І. Мазепа також звертав увагу командувача армії на необхідність досягти порозуміння з галицькими частинами, котрі, перейшовши на бік червоних, перебували тоді на Вінниччині. Власне, це й визначило подальший рух армії в напрямку Південного Бугу, де сподівалися на підтримку червоних галицьких частин.

9 березня до Бершаді, де містився штаб II Галицького корпусу, було вислано уповноваженого для проведення переговорів, однак результати місії були негативними. Галичани не виявили бажання підняти повстання проти більшовиків і не сприйняли пропозицію генерала М. Омеляновича-Павленка. Їхня відповідь була такою: «1) Галицька армія входить до складу червоних військ і через це ніяких переговорів на власну руку вести не може; 2) для офіційних переговорів може отаман Павленко вислати представників з відповідними повноваженнями до Бершаді, куди приїдуть делегати радянської 12-ї армії, до складу якої входять галицькі бригади». Одночасно командувачеві армії пропонували відступити своїми частинами від галичан на один перехід і повернути їм гарматну батарею, яку кілька днів тому полк Чорних запорожців узяв як трофей у бою. На таких умовах провадити подальші розмови генерал М. Омелянович-Павленко відмовився, після чого контакти було перервано.

Оскільки надії на допомогу галичан виявилися марними, продовження руху за Південний Буг втратило в цей час стратегічну привабливість. Постало питання щодо подальших дій, і рішення треба було приймати швидко. «Ми ніяк не могли

довго стояти на одному місці, — писав генерал Ю. Тютюнник. Треба було бити ворога, коли не хотіли самі бути битими. Ми знову хиталися. Що робити? Переходити Буг, вішати на шибеницях російських комісарів і приєднувати Українську галицьку армію чи ні? А коли приєднаємо, то що будемо з нею робити? Відсутність інформації з-поза кордону тяжко відбивалася на цілій справі. При більшій енергії ворог міг вирвати в нас ініціативу, і тоді було би кепсько. Армія була втомлена. У деякого з командного складу нерви почали псуватися.

На нараді, що відбулася 12 березня в м. Гайворон, обговорювали два варіанти: 1) усе ж таки перейти Буг і форсованим маршем підійти до лінії польсько-радянського фронту, прорвати її й укритися на контрольованій поляками (які за наявними в штабі відомостями не мали ставитися до Армії УНР вороже) території й таким чином завершити похід; 2) не переходити Буг, а розпочати активні дії в тилу в червоних, тобто продовжувати рейд, чекати подальшого розвитку зовнішньополітичної ситуації й відповідно до неї приймати подальші рішення. Перше рішення давало мінімальний ризик і надію на довгоочікуваний відпочинок, а друге, навпаки, наражало б на значний ризик, але, як відзначав генерал Ю. Тютюнник, «більш активні операції підносили авторитет (...) армії не тільки поміж населенням і Українською галицькою армією, а також і серед поляків, котрі мусіли відчувати вплив нашої праці на фронті».

За перший варіант виступали виконувач обов'язків командира Волинської дивізії полковник Н. Никонів, начальник штабу армії полковник А. Долуд, командир 3-го окремого кінного полку полковник Г. Стефанів; а за другий — командир Київської дивізії отаман Ю. Тютюнник і командир Запорізької дивізії отаман А. Гулий-Гуленко. Командувач армії генерал М. Омелянович-Павленко, котрий до останку не висловлював свої міркування, підтримав думку останніх. Прихильникам завершення рейду довелося виконувати накази командарма й погодитися на подальшу боротьбу у ворожому тилу.

На підставі розвідувальної інформації командування армії бачило, що зосереджені в районі міста Голованівськ українські війська, що готувалися до переправи через Південний Буг, привернули увагу червоних, котрі могли в будь-який момент кинути свої резерви проти угруповання М. Омеляновича-Павленка. Тому надійшов наказ швидко відходити в північно-східному напрямку. Командувач планував перевести свої війська до району Умані — Гайсина — Ольвіополя — Ольгополя — Христинівки, розпочати там активні дії й водночас чекати на директиви від головного отамана С. Петлюри.

Виконуючи новий наказ, 17 березня Волинська дивізія підійшла до Умані. Спроба наступного дня силами двох кінних полків — імені Івана Мазепи та імені Максима Залізняка — заволодіти залізничною станцією не увінчалася успіхом, оскільки українська кіннота зустріла організований опір радянського гарнізону міста. Після цього Волинська дивізія вдруге атакувала Умань і зайняла Звенигородське передмістя, однак захопити центральну частину знову не вдалося. Уранці наступного дня на бік українських військ перейшла частина «червоних» міліціонерів, завдяки допомозі яких було здійснено третій, успішний штурм Умані. Уранці 19 березня над містом уже майоріли синьо-жовті прапори. Рештки побитих радянських частин під прикриттям панцерного поїзда відійшли до Христинівки. Населення Умані радо вітало своїх визволителів і навіть влаштувало з цього приводу урочистий банкет, на якому захоплений у полон більшовицький оркестр безперервно грав гімн «Ще не вмерла Україна...». Втрати Волинської дивізії, попри тривалі й досить запеклі бої, були відносно невеликими. З місцевої в'язниці визволили українських козаків і старшин, яких у січні 1920 р. полонив отаман О. Волох, що перейшов тоді на бік більшовиків. Серед визволених був полковник В. Ольшевський, якого призначили комендантом Умані. З полонених і місцевих добровольців сформували Пластунський курінь, включений до складу Мазепинського кінного полку. Однак перебування волинців

в Умані було нетривалим. Уже 20 березня за наказом командувача армії дивізія вийшла з міста, попередньо добре замаскувавши свої наміри й знищивши всі сліди перебування в Умані.

У той час, коли Волинська дивізія здобувала Умань, Київська разом із прикріпленим до неї 3-м окремим кінним полком після шестигодинного виснажливого бою 17 березня заволоділа Гайсином. Опір тут чинили відбірні радянські частини, зокрема «червоні» курсанти. Українці взяли багато полонених, здобули великі трофеї, а головне — увели ворога в таку паніку, що він розпочав евакуацію Вінниці й Липовця. Через два дні було звільнено Христинівку й Тальне, де зосередилася вся Київська дивізія.

Запорізька дивізія одним кінним полком робила відволікальний маневр у бік міста Балта, а основними своїми силами пішла на Богопіль і Голту (зараз обидва увійшли до складу міста Первомайськ Миколаївської області). 20 березня Кінно-запорізький полк полковника І. Литвиненка з південно-західного боку підійшов під саму Голту, а полк Чорних запорожців 21—22 березня зайняв Богопіль. Командир запорожців полковник П. Дяченко про бій за Богопіль доповідав командирові дивізії таке: «Ті комуністи, котрі мали місце в човнах, утікали здорові, а решта найшла собі спокій на дні Буга». В усіх зайнятих місцевостях було захоплено полонених, заарештовано ревкоми й знищено надзвичайні комітети. Населення скрізь радісно зустрічало українських вояків. По селах скликали селянські сходки, де людям читали лекції про незалежну УНР, надавали інформацію про діяльність головного отамана С. Петлюри, а також засновували партизанські відділи, які мали шкодити червоним після того, як із села вийдуть українські частини.

Місцеві повстанці доправили до штабу Запорізької дивізії захоплену таємну інструкцію Л. Троцького щодо організації пропагандистської роботи в Україні. Основні вказівки агітаторам було викладено в 10 пунктах: «1. Не нав'язувати українському селянству комуни до тих пір, поки наша влада там не зміцниться. 2. Обережно запроваджувати її у колишніх маєтках під на-

звою артилей чи товариств. 3. Стверджувати, що в Росії немає комуни. 4. На противагу самостійнику Петлюрі та іншим, говорити, що Росія також визнає самостійність України. Але з радянською владою, а Петлюра продає Україну буржуазним державам. 5. Оскільки нам треба обеззброїти всіх повстанців <...> а це обеззброєння спричинить незадоволення серед селянських мас, то необхідно переконувати, що серед повстанців більшість денікінців, буржуїв і кулаків. 6. Складніше справа з Петлюрою, оскільки українське селянство тільки на нього й сподівається. Треба бути обережним. Тільки дурень чи провокатор без розбору скрізь і всюди буде стверджувати, що ми воюємо з Петлюрою. Іноді, поки цілковито не розбитий Денікін, вигідніше поширювати чутки, що радянська влада в союзі з Петлюрою. 7. Якщо будуть випадки грабунків у Червоній армії, то їх необхідно звальювати на повстанців, махновців, петлюрівців, які влилися до Червоної армії... 8. Оскільки уряд Росії вимушений вивозити хліб з України, то <...> [треба] пояснювати селянам, що хліб візьмуть тільки у кулаків і не для Росії, а для найбідніших українських селян, для робітників і Червоної армії... 9. Намагайтесь, щоб у ради та Виконкоми увійшли переважно комуністи й ті, хто їм співчуває. 10. Вживати всіх заходів для того, аби на Всеукраїнський з'їзд рад не потрапили такі представники від волості, які можуть примкнути на з'їзді до наших ворогів і таким чином вибрати уряд України не з комуністів-більшовиків». Завершував свою інструкцію Л. Троцький словами про те, що всі засоби годяться для досягнення мети, яка полягала в тому, що «Україна повинна бути нашою. А нашою вона буде тільки тоді, коли буде радянською, а Петлюра викинутий з пам'яті народу назавжди».

До цієї інструкції політичний відділ Запорізької дивізії додав 12 «заповідей» селянам, які зводилися до двох головних постулатів — ухилятися від будь-якої співпраці з радянською владою, чинити їй максимальний опір і водночас готуватися до збройного повстання. Інструкція Л. Троцького й додані до неї «заповіді» були надруковані великим тиражем у вигляді

відозви «Народе Український!». Відозва мала величезний вплив на українських селян, які передавали її з рук у руки. Інструкція Л. Троцького стала сильним аргументом української пропаганди. Після її прочитання селяни відверталися від більшовицьких ідей і висловлювали симпатії українському війську.

У ніч із 25 на 26 березня під покровом темряви, користуючись недбало організованою охороною, ворог несподівано напав на село Ємилівка. Штаб Запорізької дивізії та Кінно-запорізький полк, які розміщувалися тут, зуміли вийти з населеного пункту, але до рук червоних потрапили значні запаси майна й полонені. Аби відбити Ємилівку й визволити своїх товаришів, уранці дивізія перейшла в контратаку, у якій брали участь піший Запорізький полк, батарея й одна сотня полку Чорних запорожців. Хоча повернути втрачені позиції не вдалося, рішучі дії запорожців скували всю активність противника в цьому районі й дали можливість армії спокійно відійти. 28 березня командир Запорізької дивізії отаман А. Гулий-Гуленко звернувся до своїх вояків із наказом, у якому, зокрема, ішлося про таке: «Бій 25 березня б. р. вписав нову сторінку в славетну історію Запорізького війська. Рішуча атака пішого полку з мінімальною кількістю набоїв; козацька смерть двох курінних і поранення одного; батарея Чорних запорожців працювала під рушничним і кулеметним вогнем у 800 кроках від ворожої лави; козак пішого полку, котрий верхи підвозив набої до самої лави під ворожим вогнем; атака Запорізького полку в слухний мент, якраз тоді, коли ворожа кіннота переслідувала піший полк і дивізії загрожував катастрофічний відступ в паніці; кулеметник пішого полку, котрий, бачучи, що коні кулемета загрузли в болоті, не покинув кулемета, а відкрив вогонь на 200—300 кроків, поддержавши цим атаку кінного полку. Ця кількість героїв в одному бою показує, що може зробити український козак, котрий знав, за що він бореться, знав, що діло його праве і перемога буде на боці того народу, котрий бореться за свою волю й має таких славетних синів. У ваших очах, Запорожці, в порядку,

у котрому Ви спокійно відходили під вогнем, я бачив віру в перемогу. Нехай ця віра, смерть та кров Ваших старшин та козаків не пропадуть марно, а піднесуть Ваш дух для продовження боротьби за волю Нещасної Батьківщини. Не губіть свого лицарського хисту, бережіть віру у свої сили, знайте, що нарід наш дійсно з нами, що ми бачили в цьому бою, і скоро буде перемога, скоро «усміхнеться заплакана мати». Вічна пам'ять павшим козацькою смертю. Слава Героям Ємилівського бою!»

Після поразки в Ємилівці армія відійшла в північно-східному напрямку й переправилася в районі Новоархангельська, на східний берег річки Синюхи. Після цього українські війська повернули на південний схід і рухалися в напрямку на Хмельове й далі на Бобринець, звідки планували пробитися до Вознесенська, де були значні запаси зброї й боєприпасів, брак яких негативно позначався на боєздатності формувань генерала М. Омеляновича-Павленка. 30 березня армія зосередилася в районі Глодосів — Хмельового — Новомиргорода. Це був спокійний, заможний, а головне — добре знайомий командуванню регіон. Так, наприклад, начальник штабу полковник А. Долуд, який народився в селі Плетений Ташлик, походив із цієї місцевості, а головний священник отець П. Пащевський перед війною був тут настоятелем однієї із сільських парафій.

1 квітня українські війська звільнили Малу Виску, однак спроба зайняти сусідню Новоукраїнку успіхом не увінчалася. Того самого дня Чорні запорожці зайняли станцію Плетений Ташлик, де захопили щойно прибулий товарний поїзд із борошном, молоком, яйцями та іншими продуктами. Узявши під контроль станційний телефон і телеграф, вони сконтактувалися з червоними й подали їм «цікаві» відомості про «петлюрівські банди». Таким чином запорожцям удалося заманити в пастку радянський панцерний поїзд, однак захопити його зненацька вони не змогли.

Уранці 5 квітня Запорізька дивізія в результаті швидкої атаки зайняла Бобринець, де протрималася впродовж чотирьох

наступних днів. У місті було забрано 40 000 пудів зерна й фуражу, який для своїх потреб заготовили більшовики. Забраний хліб козаки роздали бідному населенню, а фураж поділили між частинами. У довколишніх селах теж було виявлено реквізований червоними хліб. Його так само було поділено між цивільним населенням і військовими. Такий крок посилив симпатію людей до української армії.

Після Бобринця війська генерала М. Омеляновича-Павленка перейшли в район станції Долинська, де сподівалися відпочити, адже наближався Великдень. Проте замість світлого й радісного свята довелося вести важкі бої. У Велику суботу, 9 квітня, Чорні запорожці відкинули радянський відділ від станції. Відступаючи, він запалив свої склади. Однак узяти Долинську не вдалося: ворожі панцерні поїзди не дозволяли цього зробити, ведучи інтенсивний артилерійський вогонь. Як згадував командувач армії, «на станції Долинській все клекотіло, був там великий стовп диму, який щохвили міняв свій колір із густо-темного на білий, іноді додаючи туди якусь жовто-брудну фарбу; час від часу новий стовп із силою вибухав у повітря; пожежа все поширювалася, стовпи диму все густішали й вищали». Спроба українських військ узяти станцію наступного дня, на сам Великдень, не увінчалася успіхом. У цих боях армія майже повністю вичерпала свій запас набоїв і снарядів. Це, власне, і змусило командувача ухвалити рішення швидко відірватися від противника й форсованим маршем іти на Вознесенськ, аби захопити тамтешні склади зброї й боєприпасів.

Відстань до Вознесенська завдовжки понад 130 км армія пододала за чотири дні без особливих ексцесів. У своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко так описав той кидок: «Денні переходи під час цього маршу, хоч були й важкі, але переводилися вже в гарній весняній обстановці. Весна впливала добре на настрої козаків. Козаки йшли, йшли струнко, в зразковому ладу, далеко в чистому весняному повітрі лунали підбадьорюючі козацькі пісні. Хвильові відпочинки по балках,

ранішні марші, забезпечення себе вартою по високих могилах, залишення вартових бекетів на попередніх ночівлях — от характерні риси цього маршу».

15 квітня українські війська стояли вже біля Вознесенська. День було витрачено на підготовчу роботу, передусім на збирання інформації про ворожі сили, а штурм міста призначили на ранок наступного дня. На світанку 16 вересня почався наступ, який завершився цілковитим успіхом. Українські вояки здобули місто майже без набоїв, адже на одну гвинтівку в них залишалося не більше 3—5 штук. Чимало козаків ішли в атаку взагалі голіруч, плескаючи в долоні, аби підбадьорити своїх товаришів. У Вознесенську Армія УНР знищила близько 400 червоноармійців (з яких 3/4 порубала українська кіннота) і захопила 2 000 000 набоїв, 32 000 снарядів, 28 гармат різних типів, 12 мітральєз, 48 кулеметів, 5000 гвинтівок, а також величезні запаси різноманітного військового й господарського майна. Завдяки таким багатим трофеям козаки одержали новий одяг, взуття, зброю, а головне — боеприпаси. Сотник Б. Монкевич прекрасно передав почуття українських військ, які фактично надихнулися новою надією й прагненням перемоги: «Козаки, дорвавшись до вагонів з набоями, викидали з перекидних торбинок навіть білизну, а пакували набої, клали їх за пазуху, за халяви й скрізь, куди тільки можна. В цей час козаки мов переродились, бо такої певності досі ще не було». Після того як минула ейфорія від кількості захоплених трофеїв, командувач армії наказав видавати кожному козакові на руки по 30—40 набоїв, а решту зібрати в бойовому обозі. У козаків також відібрали ручні гранати, натомість у кожній сотні утворили спеціальну гренадерську команду, вояків якої навчали, як ними правильно користуватися. Завдяки багатим трофеям вдалося уніфікувати озброєння в підрозділах, оновити кулеметний і гарматний парк, забезпечити кінноту сідлами, острогами та іншим майном, озброїти весь особовий склад армії, зокрема немуштрових козаків, урядовців і навіть священиків. Також у Вознесенську

було захоплено 10 000 000 радянських карбованців і цінне майно, яке продали місцевим жителям, виручивши ще досить солідну суму, достатню для нормального забезпечення армії на два-три наступні тижні.

З Вознесенська українська армія вирушила в західному напрямку до Ананьєва, аби надати допомогу повстанським силам, що діяли в цьому районі. Це були підрозділи колишнього радянського 361-го стрілецького полку, комплектовані здебільшого вояками Галицької армії та Армії УНР, що взимку 1920 р. опинилися в районі Одеси й вимушено перейшли на бік ворога. Ще в середині березня 361-й полк відправили з Одеси для охорони демаркаційної лінії з Румунією вздовж Дністра. Його підрозділи розмістилися тоді в Овідіюполі, Тирасполі, Парканах та Григоріюполі. 6 квітня тут почалося повстання проти радянської влади. Повстанці сформували Чорноморський піший полк (250 вояків, 10 кулеметів) і Чорноморський кінний дивізіон (50 вояків), які разом утворили так звану «Тираспольську групу українських повстанських військ», що невдовзі дістала іншу назву — Повстанський загін на Херсонщині. Групу очолив полковник Пшонник. Здобувши Тирасполь, повстанці 7 квітня рушили на північ для з'єднання з армією генерала М. Омеляновича-Павленка. 16 квітня вони з боєм узяли м. Ананьїв, де до чорноморців приєдналася група місцевих повстанців (42 особи) на чолі із сотником Ашиновим. 20 квітня повстанський загін отамана Пшонника налагодив контакт з Армією УНР, а невдовзі увійшов до складу її Волинської дивізії: Чорноморський піший полк як окрема частина, а кінний дивізіон влився до кінного полку ім. Максима Залізняка.

В Ананьєві генерал М. Омелянович-Павленко довідався про повстання проти більшовиків, яке підняли дві бригади (колишні корпуси, переформовані наприкінці березня 1920 р.) Червоної української галицької армії, з якою він безуспішно намагався домовитися про спільні дії приблизно півтора місяця тому. Наприкінці квітня галичани відкрито висловили своє незадо-

волення новими порядками, які більшовики впроваджували в їхніх військових колективах. За словами сотника Н. Гірняка, «роз'ярення галичан проти своїх союзників було таке велике, що кожної хвилини міг вибухнути виступ проти червоних». Національні почуття вояків ображала заміна українського синьо-жовтого прапора на радянський червоний, тризуба — на зірку; заборона виконувати патріотичні пісні, передусім гімн «Ще не вмерла Україна...». У наказі-заклику до повстання були вказані й інші кривди: «Розділили нашу Армію між поодинокі советсько-московські дивізії, старшин наших частію замордували, частію вивезли в далекі московські лягри, наслали хмару комісарів. <...> Наш клич тепер один: скинути ярмо опікунів, опертися на власних силах й бити всіх ворогів». Уранці 24 квітня дві галицькі бригади (2-га й 3-тя) залишили свої позиції, але були роззброєні поляками. 1-ша бригада повстання не підтримала й залишилася на боці червоних. Проте вже наступного дня її було розбито й більшість її особового складу потрапила до поляків.

Повстання галицьких бригад співпало з початком наступу польських військ в Україні. Разом із поляками наступали й дві українські дивізії — 2-га й 6-ша стрілецькі, що формувалися за допомоги Польщі — нового союзника УНР, з яким 22 квітня було підписано політичну, а 24 квітня — військову конвенцію. Усі ці події змусили генерала М. Омеляновича-Павленка прищвидшити рух у західному напрямку. За кілька днів армія вже стояла на підступах до Крижополя, Вапнярки й Тульчина, готуючись здобути вказані пункти. У той самий час із заходу їй назустріч ішли війська південного флангу польської 6-ї армії, серед яких була й українська 2-га дивізія полковника О. Удовиченка. Дві армії зближувалися, затискуючи противника з фронту й тилу. 30 квітня їх розділяло лише 100 км, тобто кілька денних переходів.

Залишався останній ривок до переможного завершення славного Зимового походу. 27 квітня українські війська з боєм узяли місто Бершадь, де до них приєдналася галицька кінна бригада отамана Е. Шепаровича. Вона ще 6 квітня, перебуваючи

в селі Кассель (зараз — село Комарівка Великомихайлівського району Одеської області), підняла повстання проти більшовиків і весь цей час билася на боці повстанців. Таким чином, Армія УНР збільшилась у бойовому відношенні на 90 старшин, 480 шабель, 150 багнетів і 30 кулеметів з обозом, що разом становило близько 1000 вояків у харчовому стані. Під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка бригада отамана Е. Шепаровича пройшла близько 400 км, мала більше десяти значних боїв, брала участь у розгромі штабів 41-ї, 45-ї та 60-ї радянських дивізій. Її бійці та командири демонстрували гарний вишкіл та бойову майстерність.

28 квітня в Ольгополі відбулася нарада, на якій був присутній прем'єр-міністр І. Мазепа. Генерал М. Омелянович-Павленко оголосив, що армія за майже п'ять місяців боротьби в тилу ворога має йти на з'єднання з рештою українського війська й знову розпочати боротьбу організованим фронтом. Командувач уже знав про підписання польсько-українського договору. За його словами, цей союз для українського народу, швидше за все, був неприємністю, однак його потрібно було використати з максимальною користю передусім для зміцнення української армії та збільшення її потужності.

3 травня Київська дивізія зайняла станцію Вапнярка, де розгромила штаби радянських 41-ї, 45-ї й 58-ї дивізій та захопила два залізничні ешелони з військовим майном. Того самого дня Запорізька дивізія здобула Тульчин. Їй теж дісталися багаті трофеї, зокрема коні, сідла, радіостанція, різноманітне майно; полонених у цьому бою козаки вирішили не брати. Успіх київців і запорожців підтримала Волинська дивізія, яка захопила станцію Крижопіль. Наступного дня Армія УНР залишила всі вказані пункти й пішла далі на захід. Упродовж 4—6 травня вона вела важкі бої в районі Томашполя — Савчиного — М'ястківки (зараз село Городківка Крижопільського району Вінницької області), опинившись у самому центрі угруповання 14-ї армії червоних. Противник втратив близько

1000 своїх вояків полоненими, а також майже всі обози: близько 2500 возів розігнала українська кіннота, а ще 1500 стали здобиччю місцевих селян. Унаслідок цих боїв 14-та армія розпалася на окремі невеликі відділи, які блукали лісами та ярами, рятуючись від українських козаків та селян-повстанців.

6 травня поблизу села Писарівка Ямпільського повіту на Поділлі передові відділи Армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка зустрілися з розвідувальними роз'їздами української 2-ї стрілецької дивізії полковника О. Удовиченка, яка в складі польської 6-ї армії наступала вздовж Дністра на Ямпіль. Таким чином завершився героїчний Перший зимовий похід, який тривав рівно п'ять місяців. З приводу цієї радісної події полковник О. Удовиченко рапортував головному отаманові С. Петлюрі: «Трагічно роз'єднані й одірвані одна від другої братні українські армії після півроку важкої розлуки й тяжких військових подій знов з'єднались у могутнім братнім пориві й знов будуть звільняти необхідні простори рідного краю від жорстокого ворога. У сей день в усіх частинах дорученої мені дивізії панує нечувана у світі радість — радість воскресінню з мертвих українського народу. Повсюди лунає гучний козацький поклик "Слава Україні і Головному Отаману Петлюрі, слава отаману Омеляновичу-Павленку, усій старшині й козацтву славної Дієвої армії!" Знов воскресне Україна і вже ніколи не вмере, не загине». 10 травня С. Петлюра прибув до Ямполя, де в штабі армії зустрівся з командармом генералом М. Омеляновичем-Павленком, в особі якого подякував усім воякам за «славні подвиги й перемоги».

По завершенні Першого зимового походу Армія УНР мала у своєму складі три збірні стрілецькі дивізії (Запорізьку, Волинську, Київську), Галицьку кінну бригаду та 3-й окремий кінний полк. Її загальна чисельність становила тоді 479 старшин, 3840 козаків за наявності 81 кулемета та 12 гармат, що в бойовому стані давало 2100 багнетів і 580 шабель.

За п'ять місяців Першого зимового походу Армія УНР пройшла приблизно 2500 км, мала понад 50 успішних значних боїв

та кількасот менших сутичок. Її маршрут пролягав територією сучасних Житомирської (Романівський, Любарський, Чуднівський райони), Київської (Тетіївський район), Черкаської й Кіровоградської (майже всі райони), Миколаївської (Врадіївський, Доманіський, Вознесенський, Єланецький, Новобузький, Казанський райони), Одеської (Миколаївський, Любашівський, Ананівський, Балтський райони), Вінницької (Хмільницький, Калинівський, Козятинський, Липовецький, Погребищенський, Оратівський, Чечельницький, Бершадський, Тростянецький, Крижопільський, Томашівський, Ямпільський, Тульчинський та Піщанський райони).

Під час походу Армія УНР виконувала різнопланові завдання. Окрім головного свого призначення — воювати з ворогом і нищити його живу силу, вона дезорганізовувала тили спочатку білих, а потім червоних військ, руйнувала залізниці, ліквідувала склади. Водночас українські війська встановили контакти з українськими повстанськими відділами, координували їхні бойові дії, здійснювали активну пропагандистську роботу серед населення, закликали селян братися за зброю й чинити опір російсько-більшовицьким займам.

Перший зимовий похід фактично врятував Армію УНР від неминучої загибелі. Затиснута на початку грудня 1919 р. у «трикутнику смерті», вона мала невтішну долю — білогвардійський чи червоний полон або польське інтернування. Зникнення армії як регулярної збройної сили поставило б під сумнів подальшу доцільність ведення визвольної боротьби. Однак завдяки незламному бойовому духу українських вояків у результаті успішно виконаних завдань війська генерала М. Омеляновича-Павленка з'єдналися з українськими відділами, сформованими в Польщі, і стали ядром нової, згодом реформованої Армії УНР.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СОЮЗ І ВІЙНА ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ В 1920 Р.

Події, що розгорнулися на теренах України наприкінці 1919 р., зумовили докорінні зміни в українському національно-визвольному русі. Не витримавши прямого збройного зіткнення з російськими більшовиками й білогвардійцями, ізольована в дипломатичній блокаді переможною Антантою, Українська Народна Республіка зазнала відчутної поразки — як військової, так і політичної. Її уряд утратив тоді всі контрольовані території Правобережної України: більшість із них захопили денікінці, район Житомира й Бердичева утримували червоні, а південно-західну частину Поділля разом із Кам'янцем-Подільським, тимчасовою столицею УНР, за згодою українського уряду зайняли польські війська. Якщо білогвардійці прийшли під гаслами відновлення «єдиної й неподільної Росії», то поляків

формально «запросили» самі ж українці. Це дало змогу в умовах польської військової окупації зберегти тут органи цивільної адміністрації та державне майно УНР, а також забезпечити захист прав українського населення.

У другій половині дня 16 листопада 1919 р. до Кам'янця-Подільського на чотирьох автомобілях в'їхав польський розвідувальний патруль, який узяв під охорону всі найважливіші об'єкти (основні сили поляків підійшли наступного дня). Незадовго до цього місто залишили українські військові частини та урядові установи з мінімальною кількістю працівників. Основна ж маса чиновників загальною чисельністю близько 5000 осіб залишилася в Кам'янці-Подільському, оскільки перед евакуацією уряду їх усіх було звільнено зі служби в безтермінову відпустку з виплатою повного грошового утримання до кінця року. Інтереси української сторони в зайнятому польськими військами Кам'янці-Подільському представляв міністр сповідань і ректор місцевого університету професор І. Огієнко, якого спеціально з цією метою 15 листопада 1919 р. було призначено головноуповноваженим уряду УНР.

Свої управлінські функції професор І. Огієнко здійснював за допомогою спеціального комітету, до складу якого входило по одному представникові (референтові) від кожного міністерства та центральної владної установи. Цей комітет мав здебільшого дорадчі повноваження, оскільки всі його постанови набували законної сили й втілювалися в життя лише після згоди головноуповноваженого. Однак у своїх рішеннях і діях професор І. Огієнко не міг бути цілком незалежним, оскільки постійно мусив зважати на думку польської окупаційної адміністрації, котра завдяки військовій силі була реальним господарем у районі Кам'янця-Подільського.

Після того як український уряд був змушений залишити Кам'янець-Подільський, почалася його трагічна «одіссея». Під натиском білогвардійців контролювана українцями територія швидко зменшувалася, ситуація ставала дедалі катастрофічні-

шою, і наближалася агонія. 29 листопада уряд розмістився в Любарі. Під ударами противника, а ще більше через епідемію тифу розвалювався фронт. На початку грудня рештки українських військ, які ще зберігали вірність уряду УНР, сконцентрувались у невеликому за площею районі на південному заході Волинської губернії. Своїми обрисами цей район нагадував трикутник зі сторонами довжиною приблизно 35—40 км, вершинами якого були містечка Любар, Миропіль та Остропіль Новоград-Волинського повіту. Тут Армія УНР опинилася в пастці, адже була звідусіль заблокована значно більшими за чисельністю ворожими силами: більшовиками з північного сходу, поляками з північного заходу й денікінцями з півдня. Саме в цьому «трикутнику смерті» відбувся останній акт її трагедії. Фізично стомлене, голодне, роздягнуте, знекровлене у важких боях, морально пригнічене поразками військо, серед якого лютувала епідемія тифу, швидко втратило свою боєздатність і почало розпадатися. Так, уночі з 2 на 3 грудня 1919 р. отаман О. Волох підняв проти чинного уряду заколот, захопив Державну скарбницю й перейшов на бік червоних. Ці події, за словами прем'єра І. Мазепи, ясно показали, що «ми як регулярна армія існувати не могли. Щоб зберегти решту армії від деморалізації й розкладу, треба негайно переходити до інших форм боротьби».

З метою вироблення плану подальших дій 3 грудня головний отаман С. Петлюра, прем'єр-міністр І. Мазепа та вищі військові начальники обговорили можливість припинення регулярної боротьби й переходу до партизанських методів, для чого армія мала б вирушити в далекий похід білогвардійськими тилами. Наступного дня в Новій Чорторії поблизу Любара С. Петлюра зібрав військову нараду. На ній, окрім самого головного отамана, були присутні хворі на тиф командувач Дієвої армії полковник В. Тютюнник та його начальник штабу полковник Є. Мешковський, а також п'ятеро начальників дивізій, яких С. Петлюра просив висловити свої думки щодо ідеї партизанського рейду. Голоси фактично розділилися порівну, тому учасники наради

домовилися провести необхідні додаткові консультації й за два дні зібратися знову, щоб нарешті ухвалити остаточне рішення. 5 грудня, напередодні другої наради, С. Петлюра спішно виїхав до Варшави, сподіваючись домовитися з поляками про надання допомоги для продовження збройної боротьби. За словами І. Мазепи, він мав насамперед «зберегти міжнародне становище України» та «перевести за кордоном хоч невеликі формування з наших полонених». Перед від'їздом головний отаман призначив новим командувачем Дієвої армії замість смертельно хворого на тиф В. Тютюнника (помер 19 грудня 1919 р.) М. Омеляновича-Павленка, а його заступником — Ю. Тютюнника.

6 грудня в Новій Чорторії відбулася друга й остання нарада, на якій за відсутності С. Петлюри головував прем'єр-міністр І. Мазепа. Після тривалих дискусій її учасники прийняли одностайне рішення ліквідувати регулярний фронт, а всі боєздатні частини вирядити в далекий партизанський рейд. Це був єдиний вихід, аби врятувати армію від неминучої загибелі в «трикутнику смерті» й зберегти її кадрове ядро до настання весни 1920 р., коли можна було б сподіватися на покращення ситуації й надходження допомоги з-за кордону. Того ж дня реорганізована Дієва армія чисельністю від 5000 до 10 000 вояків виступила у свій героїчний Перший зимовий похід ворожими тилами, що тривав рівно п'ять місяців. Водночас із цим припинив свою роботу український уряд — сім чиновників приєдналися до війська як політичні референти при дивізіях, а міністри та більшість урядовців просто розійшлися «поміж люди», ставши, по суті, приватними особами. Після цього польські війська взяли під контроль район Мирополя — Любара, який доти займала Армія УНР. Поляки інтернували тут близько 8000 здебільшого хворих, поранених і деморалізованих українських вояків, а також захопили рештки запасів українського інтендантства та рухомий залізничний склад, зокрема один панцерний поїзд.

З другої декади грудня 1919 р. військово-політична ситуація в Україні почала змінюватися. Після безуспішного походу на

Москву розбиті у важких боях під Орлом білогвардійські війська генерала А. Денікіна швидко відступали в південному напрямку. Замість них прийшла радянська Червона армія. 11 грудня 1919 р. її частини зайняли Полтаву й Харків, 16 грудня — Київ, 30 грудня — Катеринослав, 2 січня 1920 р. — Вінницю, 5 січня — Олександрівськ, 24 січня — Єлисаветград, 3 лютого — Миколаїв і Херсон, а 7 лютого — Одесу. Вибиті з України білогвардійці зуміли закріпитися лише на Кримському півострові. Скориставшись розгромом денікінців, польські війська дещо розширили зону своєї окупації на Поділлі. Наприкінці грудня 1919 р. — на початку січня 1920 р. вони без боїв зайняли залишені білими міста Проскурів, Старокостянтинів, Дунаївці, Ярмолинці та Нова Ушиця.

У цей час український уряд фактично зійшов з арени політичної боротьби як самостійний гравець. З огляду на це він був змушений іти у фарватері політики інших, могутніших учасників. Подальший успіх національно-визвольної боротьби тепер залежав від наявності в уряді УНР сильного союзника. Вірячи в тимчасовість такого становища, українські лідери на чолі з головою Директорії та головним отаманом війська й флоту УНР С. Петлюрою обрали курс на союз із Польщею, спільно з якою сподівались успішно протистояти агресії більшовицької Росії. Такий союз відповідав і геополітичним інтересам частини польської правлячої еліти, передусім начальника Польської держави й верховного головнокомандувача Війська польського Ю. Пілсудського, який був прихильником федералістської концепції в східній політиці Речі Посполитої. Вона передбачала вирішення двоєдиного питання: послаблення Росії, що загрожувала польській незалежності, і залучення до реалізації цієї мети народів, котрі разом із поляками відчували загрозу з боку російського великодержавного імперіалізму та гегемонізму. Фактично Ю. Пілсудський прагнув до національного розчленування Росії й створення під егідою Польщі блоку союзних (тобто залежних) держав-сателітів на просторах між Балтійським і Чорним морями. Завдяки цій буферній зоні

Росію було б відсунуто далеко на схід, а Польща ставала б регіональним лідером у Східній Європі. Ключову роль у здійсненні цих планів відводили саме Україні, відділення якої від Росії вберегло б Польщу від експансіоністських зазіхань Москви.

Однак навіть такі досить помірковані погляди Ю. Пілсудського на «українське питання» тоді в Польщі поділяли далеко не всі. На хвилі патріотичного піднесення після здобуття власної незалежності в польському суспільстві домінували відверто шовіністичні настрої. Їхнім основним виразником були національні демократи (ендеки), котрі виступали за мононаціональну польську державу, етнічну однорідності якої збиралися досягти шляхом асиміляції слов'янських меншостей і вигнання євреїв. Ендеки взагалі не вважали українців окремою нацією, говорячи про те, що для стратегічних інтересів Польщі краще піти на компроміс із Росією (байдуже, якою — «білою» чи «червоною») і поділитися з нею українськими землями, яке це вже неодноразово бувало в історії. Таким чином, у геополітичних розрахунках ендецького табору просто не було місця для незалежної України.

Лідер національних демократів Р. Дмовський — головний опонент і конкурент Ю. Пілсудського — нещадно критикував федералістську концепцію, називаючи її політикою слабкості. Він заявляв, що в Польщі на сході просто немає гідних сусідів, з якими можна було б утворити федеративний союз, а тому, аби вижити між Москвою й Берліном, полякам обов'язково треба стати великим народом і збудувати власну потужну державу. Такі ідеї були доволі популярними в тогочасній Речі Посполитій, тому національні демократи та їхні ідейні союзники становили більшість у її тимчасовому парламенті — Установчому Сеймі, якому був підконтрольний начальник держави. Тож Ю. Пілсудський мусив діяти дуже обережно й завчасно не розкривати свої плани щодо України, усвідомлюючи всі ризики укладання польсько-українського союзу, адже будь-який його провал на «східному» напрямку неодмінно спричинив би шквал шаленої критики з боку політичних противників.

Польсько-українські переговори відбувались у Варшаві, де з початку жовтня 1919 р. перебувала дипломатична місія УНР під проводом міністра юстиції та керівника Міністерства закордонних справ А. Ливицького. З огляду на внутрішньополітичну кон'юнктуру головний натхненник союзу з українцями Ю. Пілсудський безпосередньої участі в розмовах не брав, делегувавши для цього кількох своїх довірених осіб — кадрових дипломатів із Міністерства закордонних справ. Попри спільність інтересів, швидко досягти порозуміння сторонам було непросто. Дуже гостро стояло питання кордонів між двома державами, а передусім приналежності Східної Галичини, окупованої польськими військами. Поляки категорично — якщо не ультимативно — вимагали від українських партнерів відмовитися від будь-яких прав і претензій на цю територію.

Головним завданням, із яким українська місія прибула до Варшави, було розгортання співпраці з поляками в боротьбі проти більшовиків. При цьому необхідною передумовою мало б стати зобов'язання польської сторони не надавати підтримки денікінцям. Члени місії повинні були уникати відкритого обговорення питання кордонів, погоджуючись максимум на відмову від Холмщини й Підляшшя, однак за умови, що остаточне рішення залишатиметься за майбутнім установчим парламентом УНР. Водночас, згідно з урядовими інструкціями, українським дипломатам було категорично заборонено провадити розмови стосовно зміни статусу Східної Галичини, указуючи полякам, що це питання лежить винятково в компетенції Паризької мирної конференції. Таким чином під час переговорів дипломатична місія УНР мала обстоювати доволі чітку позицію.

Незважаючи на серйозні розбіжності в поглядах, 28 жовтня сторони почали офіційні перемовини. Делегація УНР виступила із заявою, у якій було викладено основні українські вимоги. Це зумовило гостру реакцію поляків, котрі в категоричній формі заявили, що бажають розмовляти з українцями на рівних, але з урахуванням реального стану речей, натякаючи

таким чином на невизнання УНР Антантою й проблеми на фронті. Тому поляки почали вимагати, аби замість підписання двосторонньої угоди українська сторона спочатку виступила з односторонньою декларацією, котра мала засвідчити її політичну зрілість і готовність до компромісу. У провалі переговорів, які зайшли в глухий кут, поляки відкрито звинуватили українську делегацію, котра, на їхню думку, зайняла непоступливу й неадекватну ситуації позицію.

Певний прогрес у переговорах намітився наприкінці листопада 1919 р., коли обидві сторони погодилися нарешті піти на взаємні поступки. До цього їх підштовхнуло кілька важливих подій. Як відомо, 17 листопада частини Галицької армії перейшли на бік денікінців, а 21 листопада Паризька мирна конференція ухвалила не вигідне для поляків рішення щодо подальшої долі Східної Галичини: передати її Речі Посполитій, але через 25 років провести там плебісцит щодо подальшої долі краю. На позитивні результати цього плебісциту поляки не сподівалися з огляду на відчутну перевагу українського населення на цих землях. Фактична зрада Галицької армії розв'язувала руки делегації УНР, а рішення Антанти змушувало поляків шукати шляхи для мотивованого його невиконання, тому угода з місією УНР була б для них найкращим виходом із ситуації. Окрім того, відсутність угоди з українцями не дозволяла Ю. Пілсудському розпочати найближчим часом реалізацію своєї «східної» політики.

За таких умов 24 листопада відбулася зустріч А. Лівницького з польськими дипломатами, які вимагали прийняття їхніх вимог, погрожуючи скасувати перемир'я й відновити бойові дії проти Армії УНР, не візувати українські паспорти й перекрити транзит через польську територію всіх коштів і вантажів, які йшли з Європи до України. Це був неприкритий диктат, і голова української делегації був змушений скоритися. Після консультацій із провідними українськими політиками, незважаючи на протести галичан, 2 грудня 1919 р. А. Лівницький виступив з односторонньою декларацією, на якій весь час наполягали поляки.

Згідно з цим документом, уряд УНР брав на себе низку важливих зобов'язань. Він офіційно погоджувався на встановлення кордону з Польщею вздовж Збруча та через північно-західні райони Волині й обіцяв таке: 1) надати польській меншині в Україні національно-культурну автономію; 2) відкласти вирішення аграрного питання до скликання українського установчого парламенту та не чіпати маєтки польських землевласників; 3) встановити з Польщею економічно-господарські стосунки «на засадах взаємності й обміну послугами у сфері транзиту через свою територію». В обмін на це український уряд просив у поляків: 1) визнати незалежність УНР і сприяти її визнанню іншими країнами; 2) звільнити всіх ув'язнених, заарештованих, інтернованих і конфінованих¹ українців; 3) надати УНР військову допомогу в боротьбі з її ворогами зброєю, боєприпасами, спорядженням, уніформою та іншими військовими матеріалами; 4) дозволити транзит через Польщу українців-полонених із європейських країн, а також грошей, військових матеріалів та іншого державного майна УНР.

Декларація А. Лівницького спричинила гостру реакцію з боку галичан-членів української дипломатичної місії, які негайно вийшли з її складу, заявивши про денонсацію Акту Злуки між УНР і ЗУНР. Проте на тлі катастрофічного розвитку подій в Україні цей демарш не похитнув прагнення С. Петлюри досягти порозуміння з поляками й отримати від них допомогу для порятунку української держави.

Польська сторона схвально відгукнулася про українську декларацію, але припинила офіційні переговори більш ніж на три місяці через обставини як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного характеру. Головною внутрішньополітичною причиною був потужний опір «східній» політиці Ю. Пілсудського, котрий чинили національні демократи, які швидше погоджувалися піти на примирення з Росією, ніж визнати незалежність

¹ Тих, які перебувають під домашнім арештом.

України. А на міжнародній арені Польща не наважувалася дратувати всесильну Антанту, яка вперто підтримувала білогвардійців із їхньою концепцією «єдиної й неподільної» Росії. Однак попри те, що в офіційних польсько-українських переговорах настала довгочасна пауза, двосторонні контакти тривали й надалі, тільки з дипломатичної площини вони перейшли у військову, набувши при цьому більш конкретного, практичного й продуктивного характеру.

Новий імпульс польсько-українським відносинам дав приїзд до Варшави С. Петлюри. 7 грудня головний отаман прибув до польської столиці й за кілька днів мав тривалу розмову тет-а-тет із Ю. Пілсудським. Обидва державні діячі обговорили плани подальшої спільної боротьби проти більшовиків.

Основною темою польсько-українських переговорів у військовій сфері була доля українських вояків, котрі перебували в польських таборах для полонених та інтернованих. Уряд УНР втратив на той час власну територію, а отже, і мобілізаційну базу; про долю вояків, котрі під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка рушили в далекий партизанський рейд ворожими тилами, тривалий час нічого не було відомо. У такій скрутній ситуації, коли збройних сил уже фактично не було, доводилося звертатися по «зарубіжні» ресурси, адже поза межами України в різних європейських країнах іще з часів Першої світової війни перебували сотні тисяч полонених та інтернованих вояків-українців. Однак унаслідок дипломатичної ізоляції уряд УНР міг реально розраховувати лише на тих солдатів, які перебували на території Польщі. Саме вони ставали єдиним джерелом людського поповнення, необхідним для відновлення боєздатної армії — головного аргументу для продовження боротьби за незалежність України.

Наприкінці 1919 р. у польських таборах перебувало до 15 000 українських вояків. На відміну від інших країн, де контингент полонених українців становили здебільшого солдати колишніх російської та австро-угорської армій, у Польщі перебували бійці саме українських збройних формувань: близько 10 000 стар-

шин і козаків Армії УНР та декілька тисяч бійців Галицької армії. Вони вирізнялися більшим патріотизмом та готовністю боротися за визволення рідної землі й створення власної незалежної держави. Щоправда, далеко не всі з полонених бажали встати під знамена С. Петлюри. Найбільш опозиційно були налаштовані галичани, які вороже ставилися до уряду УНР через задекларовану ним готовність визнати польську окупацію їхньої малої батьківщини. Однак переважна більшість вояків усе ж таки була готова поповнити лави Армії УНР. Окрім того, наприкінці лютого 1920 р. у польських таборах для інтернованих з'явилося близько 20 000 білогвардійців з армії генерала М. Бредова. Серед них було чимало українців, яких після перевірки та ідеологічної обробки теж планували залучити до служби в Армії УНР.

Власне, на ці людські ресурси в польських таборах і розраховував головний отаман С. Петлюра. Він сподівався вже найближчим часом розпочати організацію на території Польщі власних військових частин із полонених та інтернованих українців. 30 грудня С. Петлюра писав послові УНР у Швейцарії М. Васильку про успішне просування відповідних переговорів із поляками. Наслідком цих перемов стала спеціальна нарада, що відбулася 2 січня 1920 р. у Військовому міністерстві Речі Посполитої. На ній було врегульовано юридичний статус українських вояків, котрі перебували на території Польщі. Відтепер їх сприймали як «військових осіб сторонньої заприятельної держави» і мали ставитися доброзичливо та прихильно, як до «братів за зброєю». Центром формування українського війська було призначено Ланцут, де табір для полонених перетворили на збірний пункт, постачання якого усім необхідним брало на себе польське Військове міністерство. З початку лютого 1920 р. у ланцутському збірному пункті розгорнулося формування української 1-ї (з 21 березня — 6-ї) стрілецької дивізії, яку очолив полковник М. Безручко. Невдовзі роботу з організації з'єднання перенесли до Бреста-Литовського, де було засновано спеціальне представництво (експозитуру) польського Військового міністерства, яке

займалося постачанням українських відділів усім необхідним майном. Очоловав його капітан Ю. Ульрих.

Приблизно в той самий час в окупованому польськими військами Кам'янці-Подільському формувалася 4-та стрілецька бригада, а на території фактично «нічийних» тоді Могилівського та Ямпільського повітів — окрема стрілецька бригада. 20 березня 1920 р. обидві бригади було зведено в дивізію під проводом полковника О. Удовиченка. Первісно їй було присвоєно 2-й порядковий номер, а 25 травня для збереження історичних традицій дивізію було перейменовано на 3-тю Залізну. В оперативному відношенні вона підпорядковувалася спочатку командирові польської 18-ї піхотної дивізії генералові Ф. Крайовському, а з 2 червня — командирові 12-ї піхотної дивізії полковникові М. Янушайтісу. Польська сторона обіцяла взяти на себе забезпечення українців зброєю, боєприпасами, технічними засобами, одягом та іншим військовим майном.

Наприкінці березня 1920 р. до 2-ї стрілецької дивізії прибув представник Верховного головнокомандування Війська польського підпоручик Фаренгольц, який мав визначити її матеріальні потреби та бойову вартість для подальшого використання на фронті. Результати поїздки були позитивними. Українське з'єднання справило на польського офіцера гарне враження. Після цього Верховне головнокомандування наказало забезпечувати частини полковника О. Удовиченка за рахунок місцевих запасів польської 18-ї піхотної дивізії та 6-ї армії. Однак із різних суто бюрократичних причин перші невеликі партії зброї надійшли лише на початку травня 1920 р.

На початку 1920 р. військово-політична ситуація в Росії змінилася: у громадянській війні відбувся вирішальний перелом на користь червоних. Більшовикам вдалося втримати владу й розбити своїх основних ворогів із білого табору практично по всьому периметру фронтів. Останнім серйозним противником для червоних залишалася Польща. З нею вони ще з лютого 1919 р. вели неоголошену, але від того не менш кровопролит-

ну війну. Радянсько-польський фронт простягнувся майже на 1000 км від Західної Двіни до Дністра. Під контролем поляків були Віленська, Мінська, Гродненська, а також значні частини Волинської й Подільської губерній. У вересні 1919 р. активні бойові дії тут припинилися. Ю. Пілсудський загальмував наступ своїх військ. Цим він об'єктивно допоміг червоним, котрі дістали можливість сконцентрувати сили для боротьби з білогвардійськими військами генерала А. Денікіна, що рвалися тоді до Москви. Рішення польського лідера було продиктоване прагненням не допустити реставрації монархічного режиму в Росії та відновлення «єдиної й неподільної» імперії, оскільки це автоматично поклато б край його великодержавним планам на сході Європи, адже генерал А. Денікін визнавав незалежну Польщу лише в її етнічних межах, тобто до лінії Західного Бугу.

Зупинивши наступ на більшовиків, поляки погодилися на переговори з ними. Опинившись у надзвичайно скрутній ситуації й прагнучи уникнути війни на два фронти, Москва була готова піти на великі поступки Варшаві: віддати всі зайняті польськими військами землі.

Однак жодна з альтернатив — військовий союз з А. Денікіним чи привабливий мир із В. Ленінін — не задовольняла Ю. Пілсудського з його грандіозними проектами перебудови Східної Європи. У першому випадку доля східних земель Речі Посполитої й польсько-російського розмежування перебувала б цілковито в руках Антанти, протеже якої був А. Денікін. Другий варіант обмежував ініціативу Ю. Пілсудського й не давав можливості реалізувати його широкомасштабні федеративні плани, адже після укладення миру радянську Росію було б лише територіально обмежено, але не послаблено — вона зберегла б за собою економічно розвинуті райони України, які були ключовим елементом усієї «східної» політики лідера Речі Посполитої. Таким чином, голова Польської держави постав перед складною дилемою: кого з двох потенційних противників підтримати сьогодні, щоб завтра зустрітися з ним у фінальному протистоянні.

Вибір було зроблено на користь більшовиків. Мир, а тим більше співпраця з ними, на думку Ю. Пілсудського, означали б те, що польську справу до кінця не доведено й що свою цивілізаційну місію на Сході Європи Польща не виконала. У власних силах Ю. Пілсудський абсолютно не сумнівався, постійно заявляючи, що зможе легко розбити радянські війська, боєздатність яких уважав украй низькою.

Генеральної битви прагнули й більшовики, котрі сподівалися «через труп білої Польщі» дійти до своєї заповітної мрії — світової революції, аби «на багнетах понести щастя і мир трудящому людству». За словами відомого радянського воєначальника М. Тухачевського, польська кампанія мала б стати «з'єднувальною ланкою між революцією Жовтневою й революцією західноєвропейською». Тож у Москви плани були ще більш грандіозними, ніж у Варшави. Для їх реалізації наприкінці зими 1920 р. радянське командування почало активні воєнні приготування, перекидаючи на захід нові дивізії, зняті з інших, щойно ліквідованих фронтів громадянської війни. Те саме робили й поляки. На цьому тлі тривали дипломатичні перемовини, які обидві сторони використовували лише як інформаційне прикриття, аби виграти час і ввести противника в оману.

Уже в середині березня на підставі радіоперехоплення оперативних депеш радянських частин в Україні, які поляки навчилися дешифрувати, було зроблено висновок про те, що червоні готуються до наступу на українському секторі фронту. Це зміцнило задум Ю. Пілсудського завдати саме там превентивного удару. До того ж протистояння з більшовиками відповідало його політичним планам, пов'язаним із відбудовою незалежної УНР на чолі із С. Петлюрою як першим кроком до реалізації федеративної концепції.

17 квітня 1920 р. Ю. Пілсудський видав наказ № 2800/III, за яким польські війська в Україні мали розпочати оперативне розгортання, зайняти вихідні позиції й завершити останні приготування до рішучого наступу. Метою майбутньої опера-

ції був розгром радянських військ на Поділлі та Волині й вихід на лінію Дніпра. Того самого дня Ю. Пілсудський видав ще один важливий документ — «Оперативну диспозицію щодо наступу на Україні» № 2801/III, у якій наказав почати наступ 25 квітня й поставив перед окремими арміями, групами й тактичними з'єднаннями конкретні бойові завдання.

Одночасно з військовими приготуваннями здійснювали й політичне забезпечення майбутньої операції в Україні, аби надати їй «привабливої» форми, представити поляків як союзників українців і таким чином уникнути можливих звинувачень в експансіонізмі та загарбництві. Для цього у Варшаві знову згадали про дипломатичну місію УНР, з якою ще на початку грудня 1919 р., після її односторонньої капітулянтської декларації, було перервано офіційні перемови й відкладено підписання союзного договору на невизначений термін. Тепер же такий документ був украй потрібен.

Переговори відновилися 11 березня 1920 р., але знову просувалися досить важко. Основних підстав для суперечностей було дві. По-перше, дипломати не могли дійти згоди щодо лінії майбутнього кордону між Україною й Польщею на Волині. Польська сторона тепер вимагала ледь не половину території колишньої Волинської губернії, тоді як українська делегація погоджувалася віддати лише три північно-західні повіти, що вже задекларувала раніше. По-друге, поляки були згодні допомогти УНР військовими та іншими засобами відвоювати в більшовиків тільки Правобережну Україну до Дніпра, що, звісно, аж ніяк не влаштовувало українську сторону. Свою позицію в цьому питанні польські дипломати аргументували тим, що з формальної точки зору вони можуть вирішувати долю лише тих земель, які до 1772 р. входили до складу першої Речі Посполитої. Лівобережна Україна, як відомо, перебувала в той час під владою царської Росії, а отже, ніяких юридичних прав на неї Варшава нібито не мала й чужими територіями розпоряджатися не могла.

Голова Директорії УНР С. Петлюра, розуміючи всю складність ситуації, був готовий піти на значні територіальні поступки. Головним для нього було укласти союз із поляками й отримати від них військову допомогу, таку необхідну для відновлення збройної боротьби проти більшовиків за незалежну Україну, хай навіть уже в скорочених кордонах. Щодо цього в листі від 15 березня до прем'єра І. Мазепи він писав: «Польща має визнати нас, але, очевидно, за дорогу ціну: 5 повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський і частину Кременецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти — сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці».

Договір із Польщею фактично виводив Україну з дипломатичного вакууму, який створили довкола неї західні держави. Окрім того, спільний антирадянський фронт двох держав став би надійним захисним бар'єром від експансіоністських амбіцій Кремля, гарантом європейської безпеки та стабільності. С. Петлюра добре усвідомлював усе це, тому, попри негативні стереотипи минулого, рішучо підтримував польсько-українське порозуміння, про що наприкінці березня 1920 р. писав військовому міністрові полковникові В. Сальському: «Ми — Польща і Україна — повинні досягти цього порозуміння, щоб перед Москвою устояти. Посилання на історію польсько-українських непорозумінь у минулому для сучасного реального політика не є аргумент. Нові відносини вимагають і з боку польського коректив до минулого, і життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну. Ті українські діячі, що штовхають нас в обійми російської федерації, є люди без перспективи державної, не вміють вони підняти вище інтересів та болів сьогоднішнього дня, і через це вони кепські політики, а робота їх шкідлива для України». Аналогічні думки викладені в листі С. Петлюри від 21 березня 1920 р. до члена Директо-

рії УНР Ф. Швеця: «Без порозуміння з Польщею ми не можемо відновити нашого державного життя. І як би нас не ляли, як би не гавкали на нашу адресу, це порозуміння в ім'я державних інтересів мусить статись. Маю надію, що швидко і станеться, і тоді поляки примушені будуть змінити свою політику на Волині та Поділлію».

Перші три тижні польсько-українських переговорів минули в безрезультатних розмовах. Дедалі очевиднішим ставало те, що скоро досягти компромісу не вдасться. Час же працював проти поляків, які вже почали активні приготування до наступу на Україну. Таким чином, польська делегація опинилася в певному цейтноті, тому, аби швидко досягти бажаного для себе результату, вона відкинула дипломатичну толерантність і почала говорити з українськими партнерами мовою ультиматуму. 3 квітня поляки висунули свій проект майбутньої політичної угоди, основні положення якого зводилися до такого:

1. Польща лише де-факто визнає Директорію УНР на чолі із С. Петлюрою як тимчасовий уряд й обіцяє допомогти йому визволити тільки Правобережжя не далі кордонів Першої Речі Посполитої 1772 р., де впродовж 6 місяців український уряд має скликати установчий парламент, якому передасть усю повноту владу.
2. Польща залишає за собою Східну Галичину та 7 із 12 повітів Волинської губернії (Володимир-Волинський, Луцький, Ковельський, Дубенський, Кременецький, Острозький і Рівненський).
3. Кордон між Польщею та УНР на півночі проходитьиме вздовж колишнього адміністративного кордону Мінської губернії, залишаючи гирло Прип'яті на українському боці.
4. Українська сторона зобов'язується в односторонньому порядку не підписувати жодних угод на шкоду польським інтересам, а також не провадити сепаратних переговорів і не укладати миру з більшовиками без порозуміння з поляками.

5. Польській національній громаді в Україні й українській національній громаді в Польщі гарантуватимуться рівні автономні права.
6. Інтегральною частиною політичного договору мають стати дві додаткові угоди: господарська (регулюватиме торговельно-економічні відносини та гарантуватиме вигідне для польських землевласників розв'язання аграрного питання в Україні) і військова (визначатиме механізми й обсяг співпраці армій двох держав у боротьбі проти спільного ворога).
7. Угода має цілком таємний характер, жоден її пункт не підлягає розголошенню.

Свій проект польська делегація підкріпила категоричною вимогою: упродовж чотирьох днів дати чітку відповідь — або визнати документ цілком, або так само його відкинути. Це був неприхований диктат, тож українська делегація відмовилася приймати польський варіант договору. Найбільше обурили українських дипломатів мінімальні зобов'язання, які брала на себе польська сторона, та її занадто великі територіальні амбіції.

13 квітня польсько-українські переговори перервалися. Наступного дня А. Ливицький у супроводі польського офіцера, — капітана В. Славека, — який був довіреною особою Ю. Пілсудського, терміново виїхав до Кам'янця-Подільського. Там їм вдалося переконати більшість членів українського уряду та керівників політичних партій санкціонувати підписання договору з поляками на запропонованих умовах. Перерва в офіційних переговорах не зупинила інтенсивних закулісних розмов, що надалі точилися у Варшаві.

17 квітня, у той самий день, коли Ю. Пілсудський підписав наказ про наступ своїх військ на Україну, делегації УНР було вручено новий, дещо виправлений варіант договору, який знову зумовив негативну реакцію українських дипломатів. Проте на тривалі дискусії вже не залишалось часу, адже наступ мав початися рівно за тиждень, тож поляки погодилися на нові, щоправда, незначні поступки. 21 квітня відбулося фінальне

засідання, під час якого делегати збиралися підписати узгоджений текст політичної угоди. Однак знову спалахнули гарячі дискусії, тож лише пізно вночі сторони нарешті уклали багатостраждальну угоду, відому в історіографії як пакт Пілсудського — Петлюри, хоча свої підписи під ним поставили заступник міністра закордонних справ Польщі Я. Домбський та міністр закордонних справ УНР А. Лівіцький.

Основні положення цього документа були такі:

1. Польща безумовно визнає незалежність України на чолі з головою Директорії УНР С. Петлюрою як носієм законної верховної влади.
2. До Польщі переходять Східна Галичина та Західна Волинь без Острозького та східної частини Кременецького повіту; при цьому остаточною приналежність Дубенського, Рівненського й західної частини Кременецького повіту визначатиметься пізніше (поляки розглядали можливість обміняти ці території на Кам'янець-Подільський та довколишні райони).
3. Північний кордон між Польщею та УНР залишається в основному незмінним, за винятком гирла річки Прип'яті, яке переходить до Польщі.
4. Польща відмовляється від усіх своїх історичних прав і претензій на Правобережну Україну, котра до 1772 р. перебувала в межах Першої Речі Посполитої.
5. Як український уряд, так і польський взаємно зобов'язуються не укладати жодних міжнародних договорів, котрі могли б шкодити інтересам один одного.
6. Польській національній громаді в Україні й українській національній громаді в Польщі гарантуватимуть рівні автономні права.
7. У майбутньому будуть підписані ще два польсько-українські документи: військова конвенція, що увійде до складу політичного договору, та окрема торговельно-економічна угода. До скликання установчого парламенту, який має розв'язати аграрне питання в Україні, правове становище

- польських землевласників визначатиметься на підставі взаємного порозуміння між урядами двох країн.
8. Політична угода є цілком таємним документом, окрім першого пункту, у якому йдеться про визнання Польщею незалежності України.

Незважаючи на те що українській делегації вдалося-таки домогтися від Речі Посполитої цілої низки поступок (безумовне визнання незалежності УНР та офіційне оголошення цього факту; зменшення «волинських» претензій поляків; зобов'язання не укладати договори всупереч інтересам України), політичний договір було створено під диктатом Варшави, яка скористалася складним військово-політичним становищем УНР. За договором, Україна виступала як «молодший» партнер. Це стає очевидним уже в першій статті, де немає обопільного визнання сторін, що уклали угоду. Окрім того, поляки визнали Директорію УНР як верховний орган влади, але тільки під проводом С. Петлюри. Проте, якби він помер або з різних причин відмовився від своєї посади, це могло стати причиною відмови від визнання Директорії на чолі вже з іншою людиною. Також уряд Речі Посполитої брав на себе роль захисника інтересів великих польських землевласників в Україні, фактично втручаючись таким чином у внутрішні справи УНР. Аби забезпечити такий контроль, Варшава домоглася включення до складу нового українського уряду двох своїх ставлеників, які обійняли ключові посади: С. Стемповський став міністром землеробства, а Г. Юзевський — заступником міністра внутрішніх справ. Варто зазначити, що міністерські призначення двох поляків початково навіть планували закріпити в політичному договорі.

Пакт Пілсудського — Петлюри спричинив бурхливу реакцію значної частини польського суспільства. Критичні голоси на його адресу лунали звідусіль. Найгостріше реагували праві — національні демократи. У пресі та з парламентської трибуни вони звинувачували уряд у проведенні власної зовнішньої політики за спиною сейму, вимагали оприлюднення повного тексту угоди

з УНР, лякали населення провокаційними й демагогічними заявами про те, що за задоволення геополітичних «наполеонівських» амбіцій купки безвідповідальних політиків розплачуватися доведеться простим полякам, які тепер будуть помирати за Україну, за чужі для них інтереси. Ця галаслива кампанія критики мала свої наслідки. Попри те, що профільна парламентська комісія підтримала дії уряду, до ратифікації договору в сеймі, на що розраховував Ю. Пілсудський, справа не дійшла.

З українського боку також було чимало незадоволених. Широке коло політиків, зокрема ті, хто раніше був лояльним до С. Петлюри, наприклад прем'єр І. Мазепа, висловлювалося щодо такої угоди досить критично. Її категорично відкидали й гостро засуджували всі галицькі українці, а також прихильники соборності українських земель. Подібну позицію займала й більшість офіційних представників УНР за кордоном. Брак широкої підтримки й позитивного сприйняття суттєво знижували політичну вартість польсько-українського порозуміння 1920 р.

Після укладання політичного договору потрібно було підписати військову конвенцію. З цим документом особливих проблем не виникло. Уже за три дні, 24 квітня, його було підписано. Від імені українського уряду це зробили генерал В. Сінклер і підполковник М. Дідковський, а від імені польського Військового міністерства — нещодавно підвищений до рангу майора В. Славек і капітан В. Єнджеєвич.

Конвенція містила 17 статей, у яких визначались основні умови двостороннього співробітництва у військовій сфері. Так, під час майбутнього виступу обох союзних армій проти більшовиків на Правобережній Україні загальне оперативне керівництво мало здійснювати польське командування. Українська сторона зобов'язувалася на своїй території повністю забезпечувати польські війська продуктами харчування й фуражем, зокрема м'ясом, салом, борошном, збіжжям, крупами, картоплею, цукром, вівсом, сіном, соломою тощо. На період ведення воєнних дій залізничний транспорт в Україні мав перебувати під

контролем польського командування. Усі трофеї, окрім здобутих у бою панцерних поїздів та інших транспортних засобів, уважали власністю Української держави. Після виконання «загального плану спільної акції» й за пропозицією однієї зі сторін польські війська мали повернутися додому. Окрім того, поляки пообіцяли надати українцям зброю, боєприпаси, спорядження, одяг та інше військове майно в кількості, достатній для організації трьох повноцінних піхотних дивізій.

Уже наступного дня після підписання військової конвенції, згідно з планом, розпочався наступ польських військ на Україну, у якому взяли участь і українські формування. З цього приводу голова Директорії УНР С. Петлюра звернувся до українського народу з такою відозвою: «Народе України! Тяжкий історичний шлях випав на твою долю. Ось уже три роки змагаєшся ти запанувати в своїй Республіці, здобути собі волю, рівність і невідлеглисть, борючись з червоними імперіалістами — більшовиками. Ти поніс величезні жертви на полі брані... Три роки ти боровся один, забутий усіма народами світу... Тепер одбувається велика переміна... Польський народ в лиці свого Начальника Держави і Начального Вождя Військ Ю. Пілсудського, свого правительства признав самостійність твоєї Республіки і твою державну незалежність... Польська Республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовиками-окупантами, давши змогу частинам її армії формуватися в себе, і ця армія теж іде битися з ворогами України. Але тепер українська армія буде битися не одна, а разом з армією дружньої нам Республіки Польської проти червоних імперіалістів, які загрожують також і вільному життю польського народу. Між правительствами Республік Української і Польської заключений військовий договір, на підставі якого польські війська прийдуть разом з українськими на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з більшовиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї Республіки».

Своєю чергою, польський державний і військовий лідер Ю. Пілсудський теж видав відозву до українського народу, у якій запевняв, що польське військо йде в Україну задля того, щоб допомогти її народу в боротьбі за державну самостійність. «Разом із польським військом, — ішлося далі в документі, — на Україну повертають ряди відважних її синів під командою Головного Отамана Симона Петлюри, які в Річі Посполитій Польській знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні життя українського народу». Наприкінці свого звернення Ю. Пілсудський висловлював упевненість у тому, що «український народ напружить усі свої сили, щоби при допомозі Речі Посполитої Польської вибороти собі волю й забезпечити плодородними землями своєї батьківщини щастя і добробут, яким буде користуватися по повероті до мирної праці». Заяви двох лідерів могли стати поворотним пунктом у розвитку польсько-українських відносин, але негативні стереотипи минулого виявилися, на жаль, сильнішими.

Паралельно з дипломатичними переговорами з делегацією УНР відбувалося інтенсивне розгортання ударного угруповання польських військ в Україні. Позиції від Овруча до Новограда-Волинського займала польська 3-тя армія. Очолив її особисто Ю. Пілсудський, бажаючи таким чином, як він сам пізніше писав, «особистим досвідом справдити свої думки, не обтяжуючи надмірними <...> вимогами нікого з підлеглих». До складу 3-ї армії увійшли 1-ша піхотна дивізія легіонів, 1-ша гірська бригада, 5-та й 7-ма кавалерійські бригади, окремий 41-й піхотний полк, група важкої артилерії (7 батарея), рота танків, панцерний поїзд, 3 взводи панцерних автомобілів, 6 авіаційних ескадрилій, інші частини й підрозділи. Окрім того, від сусідньої 2-ї армії під командування Ю. Пілсудського перейшли 4-та й 7-ма піхотні дивізії та 3-тя й 4-та кавалерійські бригади.

У межах 3-ї армії вказані сили було зведено у дві оперативні групи та кавалерійську дивізію; одна піхотна дивізія мала діяти самостійно. У північному секторі фронту, упираючись лівим флангом у Прип'ять, уздовж річки Словечна стояла група

полковника Ю. Рибачка (1-ша гірська бригада, 41-й піхотний полк і 7-ма кавалерійська бригада). Далі на південь уздовж річки Уборть розміщувалась окрема 4-та піхотна дивізія, яка прикривала залізницю Сарни — Коростень — Київ. Нижче від неї над річкою Случ, у районі Новограда-Волинського, зосереджувалися війська оперативної групи генерала Е. Ридза-Сміглого (1-ша й 7-ма піхотні дивізії, 3-тя кавалерійська бригада, група важкої артилерії). Нарешті, у трикутнику між Новоградом-Волинським, Баранівкою й Корцем перебувала зведена кавалерійська дивізія генерала Я. Ромера (4-та й 5-та кавалерійські бригади), штаб якої містився в селі Смолдирів.

Провідною ідеєю оперативного плану Ю. Пілсудського був нищівний і цілковитий розгром противника в східній частині Волині, у районі Коростеня, Житомира й Бердичева, та швидкий вихід польських військ на лінію Дніпра й підступи до Києва. Водночас червоних планували лише витіснити з Поділля в східному й південно-східному напрямках, відклавши їх остаточну поразку на певний час. Штаб верховного головнокомандувача розробив детальний план тільки першого етапу операції, оскільки її можливий розвиток спрогнозувати було досить важко. Одним із варіантів продовження за умови успішної реалізації поставлених завдань могло стати перекидання основних сил на південну ділянку фронту й наступ. Можливим також був перехід на українському фронті до стратегічної оборони й закріплення здобутих кордонів з одночасною активізацією наступальних зусиль у Білорусі. У цьому контексті багато залежало від дій українських союзників та від уміння С. Петлюри швидко відродити працездатний державний апарат і боєздатну армію, на плечі яких можна було б перекласти важливі завдання військового характеру.

Загалом маршал Ю. Пілсудський прагнув передусім завдати противникові максимально важкої воєнної поразки, а не просто захопити нові території й розширити зону польської окупації в Україні. Польські війська не мали наміру довго пе-

ребувати на Правобережжі, що було чітко визначено в наказі Верховного головнокомандування від 8 травня 1920 р.: «У польському інтересі є якнайшвидший вивід власних військ із зайнятих теренів і встановлення добросусідських стосунків із новоутвореною Українською державою, аби таким чином забезпечити значну частину свого східного кордону від безпосередньої небезпеки з боку більшовицьких військ. Польська окупація України має бути розрахованою не на роки, а на місяці. Чим швидше буде створено регулярне українське військо, чим швидше вийде воно на фронт, аби продовжити звільнення української землі з-під більшовицького ярма, тим у більш вигідному становищі опиниться Польська держава».

Головна роль у майбутній операції була відведена 3-й армії, якою командував сам Ю. Пілсудський. Планували, що потужним ударом група генерала Е. Ридза-Сміглого зламає оборону противника під Новоградом-Волинським і до кінця першого дня наступу (у крайньому разі — уранці другого) захопить Житомир. В утворений таким чином пролом мала увійти кавалерійська дивізія генерала Я. Ромера, котра швидким і несподіваним рейдом повинна була взяти Козятин і тим самим відрізати основні транспортні комунікації. Водночас на північній ділянці фронту 4-та дивізія мала зайняти Коростень, піхота групи полковника Ю. Рибак — захопити Овруч, а кіннота групи — глибоким обхідним маневром зайти в тил угруповання противника, відвоювати Малин та мости через річку Тетерів, відрізавши ворогові шлях відступу на Київ. Таким чином, Ю. Пілсудський сподівався завдати червоним нищівної поразки в трикутнику Новоград-Волинський — Коростень — Житомир і відкрити собі шлях на Київ.

З півдня 3-тю армію підтримувала 2-га армія генерала А. Лістовського, котра своїми основними силами мала наступати на Бердичів, паралельно до напрямку головного удару. Щоправда, після перегрупування в складі армії залишилися тільки дві (13-та й 15-та) дивізії, зосереджені вздовж залізниці Шепетівка — Бердичів. Втрату двох інших з'єднань, що перейшли під командування

Ю. Пілсудського, мало б частково компенсувати виділення генералові А. Лістовському української 6-ї стрілецької дивізії полковника М. Безручка, але вона на той час щойно виїхала з Бреста-Литовського після завершення першого етапу формування.

Від Летичева до Дністра позиції займала 6-та армія генерала В. Івашкевича, до складу якої входили три (5-та, 12-та й 18-та) піхотні дивізії. У своєму секторі фронту вона мала максимально скувати сили противника, енергійно тиснути на нього й переслідувати в разі відступу, маючи на меті зайняти Вінницю й Жмеринку. У розпорядженні польського командарма була українська 2-га стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка, якій було виділено спокійну ділянку на південному фланзі, над самим берегом Дністра.

Таким чином, до наступу проти радянських військ в Україні було залучено три польські армії, у складі яких перебувало 35 піхотних полків, 14 кавалерійських полків і 10 ескадронів дивізійної кавалерії, 105 артилерійських батарей, 32 підрозділи інженерних військ різного призначення, 60 підрозділів військ зв'язку різного призначення, 8 панцерних поїздів, 3 залізничні батальйони, 4 підрозділи бронетанкових військ, 9 авіаційних ескадрилей, 18 етапних батальйонів, а також інші військові частини, підрозділи та установи. На українському фронті зосереджувалося понад 40 % усієї польської піхоти, 65 % кавалерії та інженерних військ, близько 50 % артилерії, військової авіації, бронетанкових військ та військ зв'язку, 30—40 % панцерних поїздів. Це свідчить про те, що Ю. Пілсудський планував швидку наступальну операцію, у якій важливу роль відводив кавалерії. Також він готувався до зустрічі із сильно укріпленою обороною противника на великих водних перешкодах, для чого зібрав — передусім у складі своєї 3-ї армії — потужну групу важкої артилерії та інженерних підрозділів, зокрема всі наявні в нього на той час понтонні колони. Загальна бойова чисельність польських військ в Україні, за їхніми власними підрахунками, становила 60 000 багнетів і шабель, а за оцінками противника —

36 000 багнетів, 3500 шабель, 720 кулеметів, 187 польових легких і 134 важкі гармати, 12 панцерних поїздів і 18 панцерних автомобілів. До цього ще слід додати дві українські дивізії, які теж брали участь в операції. Однак, не завершивши формування, вони разом мали менш ніж 4000 вояків, 56 кулеметів та 11 гармат, або — за польськими стандартами — 2,5 полку піхоти, 2 ескадрони кавалерії, 3 батареї артилерії та кілька технічних підрозділів.

З радянського боку на українських землях від Прип'яті до Дністра розташовувалися війська Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим (начальник штабу — М. Петін, члени Реввійськради — Й. Сталін, Х. Раковський, Р. Берзін). До його складу входили три армії: 12-та, 13-та й 14-та. Полякам протистояло приблизно 60—70 % цього фронту. Так, 12-та армія С. Меженінова займала північну й центральну ділянки від Прип'яті до Летичева (включно). Її штаб перебував у Києві. Армія мала чотири (7-му, 44-ту, 47-му й 58-му) стрілецькі дивізії й одну (17-ту) кавалерійську дивізію. У південному секторі фронту, від Летичева (виключно) до Ямполя, розташовувалися основні сили 14-ї армії І. Уборевича: три (41-ша, 45-та й 60-та) стрілецькі дивізії та одна кавалерійська бригада. Водночас одна стрілецька бригада спостерігала за демаркаційною лінією з Румунією вздовж Дністра та чорноморським узбережжям до гирла Дніпра. Штаб армії містився в Кременчуці. 13-та армія блокувала білогвардійські війська генерала П. Врангеля на Кримському півострові, тому безпосередньої участі в боях із поляками не брала.

До складу Південно-Західного фронту входили також галицькі частини, які на початку лютого 1920 р. перейшли від білогвардійців на бік більшовиків. З них було створено Червону українську галицьку армію (ЧУГА) на чолі з уродженцем Станіславщини — комуністом В. Порайком. Армія складалася з трьох стрілецьких бригад, розподілених по різних радянських дивізіях. 1-шу бригаду сотника М. Барана відправили до 44-ї дивізії в околиці Чуднова; 2-гу сотника Ю. Головінського — до 45-ї під Літин; 3-тю сотника О. Станиміра — до 60-ї в район Бара.

Загальна харчова чисельність УЧГА становила майже 22 000 вояків, а бойова — лише 663 старшини, 3820 багнетів, 558 шабель, 66 гармат і 27 кулеметів. Однак через незадоволення новими порядками, які більшовики впровадили в їхніх військових колективах, 2-та й 3-тя галицькі бригади за день до початку польського наступу залишили позиції й пішли на зустріч українській дивізії О. Удовиченка, але їх невдовзі перехопили й роззброїли поляки. На боці червоних лишилася тільки 1-ша бригада, яка вже 25 квітня зазнала поразки поблизу Махнівки, де більшість її особового складу так само потрапила до польського полону. Отже, ЧУГА так і не стала для радянських військ надійним помічником і союзником.

У кількісному відношенні червоні поступалися польсько-українським військам. Станом на 29 квітня радянський Південно-Західний фронт за загальної чисельності 55 000 вояків міг виставити майже 13 400 багнетів і 2300 шабель, понад 1200 кулеметів, 236 гармат, 24 літаки, 8 панцерних поїздів і 3 панцерні загони. Однак польська розвідка вважала, що сил у радянського командувача мало бути приблизно у два з половиною рази більше — десь до 40 000 багнетів і шабель. Отже, з обох боків бачимо значну різницю в оцінці сил — власних і ворога. З великою вірогідністю можна стверджувати, що поляки та їхні українські союзники мали певну перевагу, але вона не була настільки різкою (2,5 : 1), як про це в 1920 р. говорив О. Єгоров, котрий намагався таким чином виправдати поразку очолюваного Південно-Західного фронту.

25 квітня 1920 р. розпочався енергійний наступ польських сил, у якому взяли участь українські 2-га й 6-та стрілецькі дивізії (загальною чисельністю 556 старшин, 3348 козаків за наявності 56 кулеметів та 11 гармат), кожна з яких в оперативному відношенні підпорядковувалася командуванню однієї з польських армій, що діяли в Україні. Наступ проходив успішно. На півночі була розбита радянська 12-та армія, котра без серйозного опору відійшла за Дніпро. 26 квітня поляки зайняли Жи-

томир та Коростень, 1 травня — Фастів, 3 травня — Білу Церкву, а 6 травня перші роз'їзди польської кавалерії увійшли до Києва.

Як писав генерал Т. Кутшеба, котрий у травні 1920 р. у чині майора очолював штаб 3-ї армії, польські війська зайняли місто без жодного пострілу. За його словами, Київ «не мав вигляду міста, що лежить майже на лінії фронту. Навпаки, його вигляд нагадував типові великі міста далеко за фронтом, які відзначаються великим пожвавленням... Цивільний рух відбувався цілком нормально... Спокій панував зразковий». Кияни з ентузіазмом вітали польських вояків, дарували їм букети квітів, а деякі занадто екзальтовані та ексцентричні особи в нападі пристрасті навіть цілували чоботи й стремена кавалеристів. Польському офіцерові, чий підрозділ першим вступив до Києва, депутація членів міської думи вручила символічний ключ від міста. Аби вбезпечити Київ від обстрілів ворожої артилерії, польські війська переправилися на лівий берег Дніпра й після кількох днів запеклих боїв відкинули противника до Броварів та Борисполя. Захоплений таким чином плацдарм надалі міг стати відправною точкою для розгортання можливого наступу на Лівобережну Україну. Уранці 9 травня Хрещатиком пройшов парад польських та українських військ на честь визволення столиці України. Парад приймали командувач польської 3-ї армії генерал Е. Ридз-Сміглий та начальник української 6-ї дивізії полковник М. Безручко.

Поразки зазнала й радянська 14-та армія, але, на відміну від своєї «сусідки», вона відходила організовано, з боями. 28 квітня поляки зайняли Козятин, Жмеринку та Вінницю, 9 травня — Брацлав та Тульчин, 15 травня — Гайсин.

Того ж дня, коли поляки вступали до Києва, війська генерала М. Омеляновича-Павленка завершили свій героїчний 2500-кілометровий Перший зимовий похід, який тривав рівно п'ять місяців. 6 травня поблизу с. Писарівка Ямпільського повіту на Поділлі передові відділи Дієвої армії УНР зустрілися з розвідувальними роз'їздами української 2-ї стрілецької дивізії, що в складі польської 6-ї армії наступала вздовж Дністра на Ямпіль.

На фінальній стадії походу Дієва армія УНР мала у своєму складі три збірні стрілецькі дивізії (Запорізьку, Волинську, Київську), Галицьку кінну бригаду та 3-й окремих кінний полк. Її загальна чисельність становила 479 старшин, 3840 козаків за наявності 81 кулемета та 12 гармат, що в бойовому стані давало 2100 багнетів та 580 шабель. Армія зайняла позицію на крайньому південному фланзі польсько-радянського фронту від Ямполья над Дністром до містечка М'ястківка (нині село Городківка Вінницької області). Довжина її бойової ділянки сягала майже 35 км. Після довготривалого рейду ворожими тилами українські війська потребували відпочинку, реорганізації, поповнення людьми та матеріальними засобами. Для цього в другій половині травня на території Ямпільського, Могилівського й частково Новоушицького повітів було проведено мобілізацію, яка дозволила більш ніж удвічі наростити чисельність Дієвої армії. 1 червня вона вже мала 955 старшин та 8180 козаків. Одночасно від польського союзника почало надходити військово майно, кількість якого, щоправда, не задовольняла всіх потреб українців. 25 травня з різних, переважно галицьких відділів у районі Ямполья почалося формування ще одної збірної стрілецької дивізії, котра одержала почесне найменування «Херсонська».

Таким чином, українська сторона розпоряджалася шістьма стрілецькими дивізіями. З них чотири (Запорізька, Волинська, Київська, Херсонська) були об'єднані в Дієву армію під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка, а дві інші поки що перебували в складі польських армій. 2-га дивізія полковника О. Удовиченка належала до 6-ї армії генерала В. Івашкевича, а 6-та дивізія полковника М. Безручка — початково до 2-ї армії, а після її розформування 4 травня перейшла до 3-ї армії генерала Е. Ридза-Сміглого.

29 травня для всіх стрілецьких дивізій «для заховання традицій та історії» було запроваджено єдину наскрізну нумерацію. Запорізькій присвоїли 1-й номер, Волинській — 2-й, Київській — 4-й, Херсонській — 5-й. Дивізія полковника О. Удовиченка була

перейменована, як ми вже казали, з 2-ї на 3-тю з наданням почесної назви «Залізна» в пам'ять про аналогічне з'єднання, яке існувало в 1919 р. Зміни не торкнулися лише дивізії полковника М. Безручка, яка зберегла свій 6-й порядковий номер.

На початку червня 1920 р. Червона Армія розпочала енергійний наступ проти польських військ в Україні. Основного удару завдала щойно перекинута з Північного Кавказу 1-ша Кінна армія С. Будьонного. 5 червня в районі Самгородка вона прорвала фронт і швидко рушила на Козятин, Бердичів, Житомир, заходячи в тил польській 3-й армії. Це змусило останню поквапно залишити Київ і відступати на захід аж до Рівного. Одночасно південніше почала відходити й сусідня польська 6-та армія.

Дієва армія УНР тримала свою ділянку фронту до 12 червня, а потім теж почала відходити на захід, намагаючись стримувати наступ противника на всіх можливих природних лініях оборони — річках Русава, Мурафа та Лозова.

На початку липня сталася подія, яка, за словами генерала (С). Удовиченка, «поставила армію в надзвичайно скрутне становище». У районі Бара радянська 8-ма кавалерійська дивізія прорвала фронт і рушила в рейд тилами польсько-українського угруповання. Червона кіннота попрямувала на Проскурів, де на той момент перебував штаб польської 6-ї армії та вищі органи державного й військового управління УНР, зокрема сам головний отаман та Генеральний штаб. Наближення ворога спричинило їхню швидку евакуацію до Волочиська. Уранці 6 липня, під'їжджаючи до станції Чорний Острів, на підірваний місток налетів поїзд із працівниками 1-го генерал-квартирмейстерства на чолі з полковником Є. Мешковським. Відбувся бій, у ході якого полковник Є. Мешковський дістав смертельні поранення, від котрих 9 липня помер у Тернополі. Посмертно його було підвищено до рангу генерала-хорунжого.

Після прориву радянської кінноти під Баром польські війська почали відходити за Збруч. Однак унаслідок бою в районі Чорного Острова зв'язок між польською 6-ю армією та Дієвою

армією УНР, який здійснювався через 1-ше генерал-квартирмейстерство, було порушено. Відповідно українці своєчасно не одержали наказу про відступ і продовжували тримати свій фронт. Таким чином вони неочікувано просунулись поперед поляків майже на 80 км і відкрили ворогові свій лівий фланг. Лише через кілька днів польський літак скинув відповідний наказ. На думку генерала О. Удовиченка, «якби 8-ма кінна советська дивізія скерувала свій рух хоч би частиною сил через Ярмолинці на Кам'янець-Подільський, у запілля Української армії, то остання опинилася б у надзвичайно прикрій, якщо не безвихідній ситуації».

Проте, на щастя, ворог не скористався цією можливістю. Тож Дієва армія УНР організовано відступила й 14 липня закріпилася на західному березі Збруча, де впродовж майже двох тижнів успішно відбивала всі спроби більшовиків форсувати річку. Найбільш важкі бої точилися в районі села Сидорів на Гусятинщині, де 25 липня ворог прорвав фронт і, розвиваючи успіх, відправив у рейд по тилах українців свою кінну бригаду чисельністю до 1100 шабель. Їй назустріч вирушила українська кіннота загальною чисельністю 1500 шабель. У результаті бою, у якому з обох боків узяли участь понад 2500 кавалеристів, противник був розгромлений. Українські козаки, переслідуючи розбитого ворога, з ходу увірвалися до Сидорова, де порубали радянську піхоту.

Попри цей великий тактичний успіх, українським військам скоро довелося відступати, оскільки події на інших ділянках фронту набували для польського союзника надзвичайно загрозливих обертів. 1-ша Кінна армія С. Будьонного, прорвавши фронт у районі Рівного, стрімко наближалася до Львова. Це змусило поляків відмовитися від подальшого утримання Збруча й відступити далі на захід, на лінію Серета. За таких умов 27 липня Дієва армія УНР зайняла нові оборонні позиції вздовж західного берега цієї річки від її гирла до м. Чортків. На цьому рубежі українські війська, попри постійні енергійні атаки противника, залишалися впродовж наступних десяти днів. Проте під тиском радянської кінноти поляки знову були змушені від-

ступати, тож Дієва армія УНР одержала новий наказ — відійти на Стрипу, зайнявши ділянку від Бучача до Дністра. Між тим, ситуація дедалі ускладнювалася. С. Будьонний підійшов до стін Львова, для оборони якого зосереджувалися польські війська. З огляду на це 20 серпня українці відійшли за Дністер, де зайняли позиції від Галича до румунського кордону.

Під час літнього відступу в українській армії відбулися певні зміни організаційного характеру. Наприкінці червня 1920 р. у відповідь на активне використання противником великої кількості кавалерії в Дієвій армії УНР була організована Окрема кінна дивізія під командуванням молодшого брата командарма — генерала І. Омеляновича-Павленка. У своєму складі вона початково мала три, а згодом чотири кінні полки. Окрім того, на початку липня до складу Дієвої армії УНР перейшла 3-тя Залізна стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка. Загалом станом на 13—20 серпня війська генерала М. Омеляновича-Павленка в бойовому відношенні мали 985 старшин, 3672 багнети, 1972 шаблі, 249 кулеметів, 36 гармат.

Усе ще окремо діяла українська 6-та стрілецька дивізія полковника М. Безручка, котра й надалі перебувала в польській 3-й армії. 23 червня 1920 р. поблизу польського села Рудня-Кованка (сьогодні с. Кованка овруцького району Житомирської області) вона завдала поразки одній із бригад радянської 25-ї стрілецької дивізії ім. В. І. Чапаєва. За словами учасника того бою, тікаючи, «більшовики позалишали свої шинелі, гармати з набоями, покидали всі кулемети... Цей удар так вплинув на більшовиків, що командир бригади ледве зібрав 40 чоловік... в 10—12 верстах від місця бою». На початку липня дивізія полковника М. Безручка займала ділянку фронту завдовжки 15 км у районі с. Перга (нині Олевський район Житомирської області). Упродовж двох тижнів, маючи лише 800 багнетів, ціною великих втрат вона завдала поразки й підірвала боєздатність двох радянських дивізій. Особливо важкі бої точилися 4—5 липня. Героїзм і мужність українських вояків було відзначено навіть в оперативних

зведеннях Верховного головнокомандування Війська польського. Так, було вказано, що 4 липня українські відділи «билися без перерви майже 12 годин і відбили чотири ворожі атаки <...> кілька разів доходило до рукопашних боїв. Втрати противника дуже великі: серед вбитих шість ротних командирів і один командир батареї; захоплено в полон командира полку», а 5 липня вони «з тою самою бравурністю і самопожертвою, що й у попередніх боях, відбивають значно переважаючі сили ворога». 29—31 серпня вояки полковника М. Безручка брали активну участь в обороні фортеці Замостя, котру за будь-яку ціну намагалася здобути кіннота С. Будьонного. Безуспішний штурм Замостя, де 1-ша Кінна армія зазнала великих втрат, підірвав її бойовий потенціал так, що кіннота була вже не в змозі продовжувати свій рейд на Варшаву. Це фактично зірвало реалізацію широкомасштабних стратегічних планів радянського командування.

На південному березі Дністра Дієва армія УНР змогла відпочити та вирішити деякі проблеми організаційного й матеріального характеру. У перших числах вересня вона поповнилася ще одним тактичним з'єднанням: із запасних частин була сформована 1-ша Кулеметна дивізія. На лінії Дністра українські війська не займали безперервних позицій, а лише спостерігали за фронтом кінними дозорами, організувавши міцні вузли оборони в окремих пунктах, особливо там, де були переправи. Завзяті бої точилися в районі Галича, де українська кіннота завдала противникові відчутних поразок. 28 серпня Окрема кінна дивізія атакувала ворога під Болшівцями та Бурштином, втрапивши при цьому 10 % свого особового складу та 12 % коней. Зокрема, дістав поранення командир кінного полку Чорних запорожців полковник П. Дяченко. 30 серпня кінний полк 3-ї Залізної стрілецької дивізії здійснив рейд у ворожих тилах і під Монастирською розгромив підрозділи забезпечення радянського 368-го стрілецького полку. 7—10 вересня своїми активними діями в районі Рогатина й Бурштина Окрема кінна дивізія сприяла успішному наступу польських військ.

Наприкінці серпня — початку вересня 1920 р. ситуація на польсько-радянському фронті докорінно змінилася. Червона армія зазнала поразки під стінами Варшави. Поляки енергійно переслідували розбитого противника. 12 вересня розпочала наступ 3-тя, а 14 вересня — і 6-та польські армії, які до кінця місяця вийшли на лінію Старокостянтинів — Славута — річка Ґоринь. У зв'язку із загальним наступом польських військ до активних дій перейшла й Дієва армія УНР, яка щойно поповнилася 6-ю стрілецькою дивізією (після битви біля Замостя була нарешті переведена до її складу). 14 вересня вона почала форсування Дністра. Для цього українські війська були поділені на три групи: права — полковника О. Удовиченка (3-тя, 4-та, 5-та дивізії) — переправлялася в районі Городенки й наступала на Чортків; середня — генерала О. Загородського (1-ша, 2-га, 6-та дивізії) — переправлялася біля Нижніва й завдавала удару в напрямку на Бучач — Чортків; ліва — полковника І. Омеляновича-Павленка (Окрема кінна дивізія) — з-під Юзеполя мала рухатися на Підгайці й далі на Бучач, забезпечуючи зв'язок із сусіднім польським з'єднанням.

Український наступ розвивався надзвичайно успішно. Упродовж лише чотирьох днів Дієва армія УНР пройшла з безперестанними боями майже 110 км і 18 вересня вийшла на лінію Збруча. 21 вересня після урочистого молебну українські дивізії перейшли на східний берег річки, повернувшись таким чином на державну територію УНР. Продовжуючи наступ, українські війська до 18 жовтня вийшли на лінію місто Яруга над Дністром — річка Мурафа — місто Бар — місто Волковинці — село Літинка. У районі Бара великого успіху досягла 1-ша бригада Окремої кінної дивізії, яка впродовж лише одного дня — 14 жовтня — чотири рази в кінному строю атакувала противника. Зазнавши мінімальних втрат (4 вбиті та 9 поранених бійців), українські кіннотники розгромили три полки радянської піхоти (365-й, 418-й та 419-й), захопили в полон понад 750 червоноармійців і здобули великі трофеї. Особливо відзначився

в боях Кінно-запорізький полк, у якому під усіма старшинами були вбиті та поранені коні.

Разом з українським військом на визволені землі повертала-ся й цивільна влада. Ще 25 червня 1920 р. Рада Народних Міні-стрів УНР ухвалила закон «Про встановлення цивільних при-фронтових комісаріатів Уряду УНР при штабах армій, дивізій та рівних з ними військових груп». Згідно з цим документом, основними завданнями комісаріатів були відновлення на звіль-нених теренах влади УНР «по всіх галузях державного життя»; реєстрація й охорона залишеного ворогом державного майна; інформаційно-пропагандистська робота серед населення при-фронтової зони; надання допомоги в забезпеченні війська про-дуктами харчування, фуражем та підводами. З моменту початку роботи на місцях тимчасових органів цивільного управління комісаріати ставали посередниками між ними й військовою владою. Усі комісаріати офіційно перебували в структурі Міні-стерства внутрішніх справ, тому у своїй роботі керувалися його інструкціями, але безпосередню діяльність здійснювали за зго-дою відповідних військових начальників, при яких функціону-вали. До складу дивізійних комісаріатів входив також пред-ставник від Міністерства народного господарства, а до складу армійського — ще й від Міністерства фінансів та Міністерства земельних справ. У зв'язку з негативним розвитком подій на фронті, втратою власної державної території й надмірною опі-кою польських союзників цей закон тривалий час залишався нереалізованим. Лише після переходу армії УНР на східний берег Збруча з'явилася можливість для його втілення.

Уже 20 вересня з'явився наказ Головної команди війська УНР № 37, у якому С. Петлюра давав указівки прифронтовим комісаріатам щодо організації їхньої роботи. Так, було кон-кретизовано й дещо розширено поле діяльності цих установ. Водночас головний отаман спеціально наголошував, що «ні в завдання війська, ні в завдання прифронтового комісаріату не входять цілковите поновлення влади в прифронтовій смузі.

Не їх завдання зараз, до досягнення остаточної мети — звільнення цілої Батьківщини від ворога, осідати в перших же хатах і стало урядувати й порядкувати. Це мусить і може бути зроблено в запіллю армії лише відповідною сталою владою республіки, яка саме для цього пристосована». Прифронтові комісаріати він називав «похідною цивільною владою», яка, просуваючись уперед разом із військом, утворює в щойно звільнених від противника районах органи місцевої адміністрації й передає до їхніх рук усі важелі управління.

Законом від 23 вересня було створено також Цивільне управління при Головній команді війська УНР, під юрисдикцією якого перебував армійський тиловий район. Начальник цієї установи був фактично заступником міністра внутрішніх справ. У його розпорядженні перебували референти від чотирьох міністерств: народного господарства, фінансів, земельних справ та юстиції, а також представники для зв'язку та інформації ще від двох міністерств: шляхів та пошти і телеграфів. Начальникові Цивільного управління в зоні його відповідальності в адміністративному плані підпорядковувалися прифронтові комісари та всі державні (окрім Державного контролю й Міністерства шляхів) та громадські установи й особи, через яких він здійснював свою владу. Начальник Цивільного управління мав право відкривати на місцях будь-які органи влади, відновлювати діяльність місцевого самоврядування, видавати різні розпорядження та постанови щодо всіх «галузей державного життя», вирішувати кадрові питання в межах службової компетенції. Свою роботу Цивільне управління при Головній команді війська УНР розпочало 9 жовтня в Кам'янці-Подільському.

Однак, попри досягнуті успіхи, подальше просування українських військ було зупинене у зв'язку з укладанням польсько-радянського перемир'я. Сепаратні мирні переговори між Варшавою й Москвою почалися ще в середині серпня 1920 р. за пропозицією польської сторони. Відбувалися вони в зайнятому радянськими військами Мінську. Керівники УНР знали

про це, але українську делегацію не було допущено до офіційних перемовин. Червона армія стояла в той час біля стін Варшави, тому радянські представники намагалися диктувати полякам свої умови. Більшовики зажадали від Речі Посполитої встановити кордон по Західному Бугу, скоротити армію до 50 000 вояків (зокрема 10 000 кадрових), віддати всі запаси зброї, припинити її виробництво й узагалі ліквідувати військово-промисловість, провести амністію всіх осіб, засуджених за військові та політичні злочини, тощо. Висунуті вимоги польська делегація категорично відкинула й невдовзі виїхала з Мінська. Хоча переговори було зірвано, поляки таким чином змогли виграти час для поповнення та перегруповування своїх сил.

Переговори відновилися в другій половині вересня 1920 р., коли воєнна ситуація змінилася на користь поляків. На той час на заході більшовики зазнали нищівної поразки під Варшавою й Львовом, а на півдні мали клопоти з білим генералом П. Врангелем, війська якого зайняли Олександрівськ і наближались до Катеринослава, і селянською армією Н. Махна, що активно діяла в приазовських степах. Намагаючись не допустити можливого союзу Польщі з П. Врангелем (якого активно підтримували французи) і будь-що уникнути війни на два фронти, більшовицькі лідери стали більш поступливими. 23 вересня було затверджено нові, значно м'якші радянські умови миру. Кремль погоджувався відсунути лінію кордону далеко на схід від Бугу й уже не вимагав від Польщі роззброїтися, ліквідувати військове виробництво й скоротити армію.

Пропозицію було прийнято, і переговори відновилися. Цього разу вони відбувалися в Ризі, на нейтральній території. З радянського боку в перемовинах брала участь змішана делегація, члени якої представляли не тільки Росію, а й маріонеткову радянську Україну зі столицею в Харкові. Уже на першому засіданні польські дипломати офіційно визнали повноваження більшовицьких представників, що автоматично означало й фактичне визнання радянської України та розрив союзу з УНР. Заступник

керівника польської делегації С. Грабський, відповідаючи на запитання здивованих журналістів, заявив, що Польща не має зобов'язань перед С. Петлюрою, оскільки раніше підписану з ним Варшавську угоду так і не ратифікував парламент. Водночас офіційних представників УНР на чолі з А. Лівіцьким, які теж прибули до латвійської столиці, не допустили до переговорної зали.

12 жовтня було підписано польсько-радянську угоду про перемир'я та прелімінарні умови майбутнього миру. Згідно з цим документом, демаркаційна лінія в Україні проходила значно західніше від чинної на той час лінії фронту. Бойові дії припиняли, починаючи з 00.00 годин 19 жовтня. Такий режим встановлювали терміном на два тижні з можливістю його пролонгації в разі обопільної згоди сторін. Ворожі війська розділяла нейтральна смуга завширшки 15 км. Поляки зобов'язувалися не надавати жодної допомоги й підтримки Армії УНР, але відмовилися її роззброювати, як того вимагали більшовики. Українські військові частини й установи могли перебувати в межах Речі Посполитої до 2 листопада (коли спливав останній термін обміну грамотами щодо ратифікації угоди про перемир'я між поляками й більшовиками), після чого їм належало остаточно залишити польську територію. Відповідно до цієї умови на східний берег Збруча було відправлено весь постійний і змінний склад та все майно Української збірної станиці з Ланцута. Водночас Військова місія УНР, котра й надалі продовжувала свою діяльність, було про людське око перейменована на Українську військово-ліквідаційну комісію.

З формальної точки зору досягнуте в Ризі перемир'я стосувалося тільки польських військ і жодним чином не зобов'язувало українців припинити бойові дії. Однак командування Дієвої армії УНР вирішило скористатися моментом і зробити паузу для перегрупування сил, поповнення й відпочинку військ, які втомилися після майже місячного безперервного наступу.

18 жовтня, у день настання перемир'я на фронті, польський верховний головнокомандувач маршал Ю. Пілсудський

звернувся до українських військ із прощальним листом, у якому, зокрема, писав: «Наша армія пам'ятає криваві бої, у яких українські війська постійно брали участь як у дні перемог, так і в години випробувань. Спільно пролита кров і братські могили заклали наріжний камінь взаємного порозуміння й дружби наших народів. Зараз, після двох років важкої боротьби з варварським напасником, я проводжаю прекрасні війська УНР і стверджую, що у найважчі моменти, у нерівних боях, вони високо несли свій прапор, на якому написано гасло “За нашу і вашу свободу!”», що є свідченням віри кожного чесного солдата».

Вимушена пауза в бойових діях дала можливість Дієвій армії УНР відпочити, поповнити свої лави новобранцями, упорядкувати тили й налагодити постачання всім необхідним. На звільненій території здійснювали мобілізацію населення, однак через відсутність зброї більшість призваних до служби людей залишалася в обозах. На позиціях були влаштовані майстерні, де лагодили зброю, перечищали заіржавілі набої, що були знайдені в селян, шили обмундирування, черевики, зимові кожухи, робили сідла й навіть списи для кінноти. В обмін на цукор, який зберігався на складах цукроварень, Польща та Румунія постачали для армії сіль, нафту, шкіру, сукно, білизну, мануфактуру, медикаменти тощо. Найбільш гострим питанням було забезпечення військ боєприпасами. Кожен рушничний набій, кожен гарматний снаряд мав колосальну вартість (про це свідчить, зокрема, наказ Головної команди війська УНР № 67 від 10 жовтня 1920 р. «Бережи набої!»). Армійські запаси були майже повністю вичерпані. Спеціальні відділи, сформовані із селянських дітей, за гроші шукали набої навіть на дні Дністра, де за чутками під час Першої світової війни затонула баржа з боєприпасами. Однак усі заходи мали лише мінімальні результати. На початку листопада 1920 р. у середньому на одну рушницю припадало 10—40 набоїв, на кулемет — 2000—3000, на гармату — 50—100 гранат чи шрапнелей. До того ж значна кількість боєприпасів втратила свої балістичні якості, наприклад, половина снаря-

дів просто не вибухала. У такому стані перебували українські війська напередодні завершення тимчасового перемир'я.

Польсько-радянське перемир'я серйозно ускладнило стратегічне становище українських військ, оскільки надалі вони мали самостійно протистояти значно сильнішому противнику. Зокрема, у разі подальшого наступу на схід лівий фланг Дієвої армії УНР міг потрапити під ворожий удар із півночі. Очевидно, прагнучи допомогти своєму українському союзникові, поляки доклали зусиль для налагодження його співпраці з російською 3-ю армією генерала Б. Пермикіна та кінною козацькою дивізією осавула В. Яковлева. Обидва формування були створені за сприяння Російського політичного комітету в Польщі, на чолі якого стояв Б. Савінков. Комітет визнав уряд УНР і передав свої військові сили в оперативне підпорядкування командування української Дієвої армії. При цьому козача дивізія осавула В. Яковлева (станом на 10 листопада 772 шаблі, 38 кулеметів та 4 гармати) на засадах внутрішньої автономії увійшла безпосередньо до складу Дієвої армії УНР, маючи завдання забезпечувати її відкритий лівий фланг і діяти в напрямку на Вінницю. 3-я армія генерала Б. Пермикіна (станом на 10 листопада 2700 багнетів, 400 шабель, 52 кулемети й 12 гармат) мала наступати на Бердичів і далі на Козятин.

Також із поляків-уродженців Наддніпрянщини за ініціативи маршала почалося формування добровольчого загону (дивізії), котрий мав воювати на боці УНР. Його командиром Ю. Пілсудський призначив підполковника В. Славека — свою довірену особу. Місцем формування польсько-українського загону було визначено волинське місто Кременець, куди прибували добровольці. Підполковникові В. Славеку вдалося домогтися згоди 5-го відділу Верховного головнокомандування Війська польського, який займався кадровими питаннями, на відкомандування у своє розпорядження офіцерів-уродженців України. Деякі з них прибували разом зі своїми підлеглими, які також висловлювали бажання служити в польсько-українському

загоні. Наприклад, ротмістр Крук-Стржелецький привів із Віленщини цілий кавалерійський ескадрон, а поручик Романишин — значну частину варшавського вартового батальйону. Окрім того, були зафіксовані випадки, коли демобілізовані після перемир'я вояки польської Добровольчої армії, прагнучи й надалі продовжувати боротьбу з більшовиками, були готові перейти на українську службу.

У сучасній польській історіографії немає єдиної думки щодо організаційної структури та чисельності польсько-українського добровольчого загону. Так, професор З. Карпус, спираючись на документи польського Верховного головнокомандування, стверджує, що це формування складалося з двох піхотних батальйонів, двох кавалерійських ескадронів, кінно-артилерійської батареї (4 гармати) та штабного підрозділу. Загальна чисельність формування, за словами науковця, становила приблизно до 1200 вояків. Водночас історик Я. Бруський, посилаючись на нотатки колишнього міністра охорони здоров'я в уряді УНР С. Стемповського, указує, що загін так і не досягнув бойової готовності, маючи станом на 5 листопада 1920 р. у своїх лавах лише 16 офіцерів та 168 солдатів. Подібну інформацію знаходимо й у спогадах одного з польських офіцерів, який у 1920 р. був тісно пов'язаний із підполковником В. Славеком. За його словами, «у Кременці зібралося кількасот добровольців: одні — взяті та ідейні <...> інші — з авантюрною жилкою, що йшли за новими пригодами». Зазначимо, що окремі підрозділи добровольчого загону встигли взяти участь у фінальних боях із більшовиками наприкінці листопада 1920 р.

Попри можливі політичні ускладнення, з Польщі для української армії продовжували надходити військові вантажі з різноманітними ресурсами: зброєю, вибуховими матеріалами, інженерними інструментами, телефонним і телеграфним обладнанням, автомобілями, одягом, взуттям, медикаментами, перев'язочними матеріалами, ветеринарними ліками, продуктами харчування, фуражем тощо. Так, протягом 15 жовтня — 15 ли-

стопада українській стороні було передано майже 2400 гвинтівок, 26 000 пар штанів і курток, 10 000 шинелей, 8700 пар взуття, 6 тонн сухарів, 6 тонн сіна, 15 000 буханок хліба. Організацією постачання займалася спеціальна Експозитура 6-ї армії з українських справ, створена ще 22 вересня замість ліквідованої тоді Польської військової експозитури при уряді УНР. Нова установа, якою керував капітан Кольбушовський, розташовувалась у Копичинцях. Однак поляки не могли, як раніше, забезпечувати українців набоями й снарядами, оскільки боєприпаси до російських гвинтівок, кулеметів і гармат, якими здебільшого була озброєна Армія УНР, у них уже майже вичерпалися. Невдовзі це відіграє вирішальну, але, на жаль, негативну роль у війні.

Українська армія займала фронт від Могилева-Подільського через Ялтушків до Літина загальною протяжністю близько 120 км. Її чисельність станом на 10 листопада була такою: 3888 старшин, 35259 козаків (із них озброєних 2100 старшин, 9313 багнетів, 2560 шабель) за наявності 74 гармат, 3 бронепоездів, 2 бронеавтомобілів та 3 літаків. В оперативному відношенні Армія УНР поділялася на три групи: права генерала О. Удовиченка в складі 3-ї Залізної та 1-ї Кулеметної дивізій тримала фронт від Могилева-Подільського до Шаргорода; центральна генерала М. Безручка в складі 5-ї Херсонської та 6-ї стрілецької дивізій відповідала за район від Шаргорода до Бара; ліва генерала Г. Базильського в складі 1-ї Запорізької та російської Кінної козачої дивізії осавула В. Яковлева тримала фронт від Бара до Літина. У резерві армії були дві стрілецькі дивізії (2-га Волинська, 4-та Київська) та Окрема кінна дивізія. На 11 листопада був запланований початок загального наступу, який мав би відкинути ворога за Південний Буг.

Однак уранці 10 листопада противник завдав потужного удару на стику правої та центральної груп української армії. Фронт був прорваний. Права оперативна група зазнала серйозної поразки, причому найбільші втрати були в її найсильнішій 3-й Залізній дивізії: фактично перестала існувати 9-та стрілецька

бригада, 7-ма й 8-ма бригади втратили близько 50 % свого особового складу. Після цього Дієва армія УНР із важкими боями впродовж наступних десяти днів відходила на захід до Збруча. 20 листопада вона утримувала невеликий плацдарм у районі Волочиська. Наступного дня ворог розпочав свій останній рішучий наступ. Рештки української армії вперто оборонялися, відбиваючи всі атаки. Це дало змогу переправити через Збруч обози, майно, установи. Приблизно о 17.00 знялася зі своїх позицій українська артилерія, а потім почала відходити кіннота. Невдовзі українська армія покинула рідну землю.

Перейшовши на західний берег Збруча, українські війська опинилися на польській території. Згідно з умовами договору між урядами Польщі та УНР, українські вояки мусили здати зброю, коней та все військово майно. Через кілька днів рештки української армії були відправлені до таборів для інтернованих, розташованих у різних куточках Польщі.

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР

Відступ Армії УНР на територію Польщі не означав завершення збройної боротьби проти більшовиків. Ще на початку 1920 р. у радянських тилах дедалі частіше вибухали спонтанні селянські повстання, які систематично підривали позиції харківського уряду УСРР. Під час літнього польсько-українського наступу вони відіграли важливу роль, відтягуючи на себе з фронту значні військові сили більшовиків. На зламі 1920—1921 рр. повстанський рух тільки посилювався. Можна припустити, що зі зброєю в руках у той час в Україні проти радянської влади виступало близько 40 000 осіб. Зрозуміло, що ця кількість не була постійною, так само як і кількість окремих загонів, що брали участь у боротьбі. Окрім справжніх повстанських армій, таких як кільканадцятитисячні відділи Н. Махна,

діяли також невеличкі локальні групи, які налічували по 20—30 осіб. Головною причиною селянського незадоволення владою більшовиків була їхня грабіжницька економічна політика, особливо так звана продрозкладка — фактично натуральний податок, який забирав у селян усі запаси продуктів.

З повстанським рухом пов'язував свої сподівання на повернення в Україну еміграційний уряд УНР. Ще перед своєю катастрофою в листопаді 1920 р. він планував створення осередку, який координував би дії окремих селянських отаманів і встановив би над ними політичний контроль державної влади УНР. Незадовго до відступу за Збруч спеціальне завдання було доручено генералові А. Гулому-Гуленку. За наказом верховного командування (фактично самого С. Петлюри) разом із кінним відділом він пробився в тили більшовиків, аби здійснити об'єднання розпорошених доти повстанців у більше партизанське формування. Однак через брак набоїв А. Гулий-Гуленко невдовзі був змушений розпустити свій відділ і взимку 1921 р. відступив до Румунії.

Попри першу невдачу, у січні 1921 р. верховне командування української армії повернулося до попередньої думки й зажадало від Ради народних міністрів виділення коштів на фінансування повстанської діяльності на території радянської України. Уряд УНР асигнував на ці цілі 100 млн гривень і 50 000 польських марок, доручивши одночасно міністрові шляхів С. Тимошенку контролювати використання грошей. Найважливіше рішення було ухвалено під час наради старших начальників Дієвої армії УНР, скликаної за ініціативи С. Петлюри в останні дні січня 1921 р. у Тарнові. Її учасники постановили заснувати Партизансько-повстанський штаб (ППШ) — спеціальний орган для координації підривних антирадянських дій в Україні, який безпосередньо підпорядковувався С. Петлюрі як головному отаманові війська УНР. Організацію штабу було довірено командирові 4-ї Київської стрілецької дивізії — генералові Ю. Тютюннику.

Українська сторона вступила в переговори з генералом Т. Розвадовським, тогочасним начальником польського Геншта-

бу, що зрештою мали, як здавалося, дуже позитивні результати. Поляки погодилися на організацію повстанського штабу на своїй території, узяли на себе зобов'язання фінансувати його діяльність і забезпечувати всіма необхідними документами й матеріалами. Люди, на яких указав Ю. Тютюнник як на необхідних йому для роботи, були звільнені з таборів. Також поляки пообіцяли в разі вибуху широкомасштабного загальнонаціонального повстання на Наддніпрянщині озброїти інтернованих українських вояків і відправити їх до України воювати проти більшовиків.

Після повернення до Тарнова генерал Ю. Тютюнник розпочав організацію штабу. Водночас до Львова було відправлено підполковника О. Кузьмінського, який за співпраці з розвідувальним відділом штабу польської 6-ї Армії мав організувати біля кордону широку мережу перехідних пунктів. Завданням штабу Ю. Тютюнника була координація повстанських виступів у північній частині Правобережжя, вище від умовної лінії Рибниця — Вапнярка — Христинівка — Черкаси. Решту території на південь від цієї лінії мав тримати під своїм контролем інший повстанський штаб, який організував у Румунії генерал А. Гулий-Гуленко. Зони відповідальності цих штабів поділялися на повстанські райони, очолювати які було призначено довірених старшин, котрих поляки тихцем звільняли з таборів для інтернованих і нелегально переправляли до радянської України.

Першим реальну роботу розгорнув штаб у Тарнові. Трохи згодом запрацював і штаб А. Гулого-Гуленка, котрий досить довго очікував на прибуття з Польщі команди майбутніх працівників і виділення потрібних коштів. Лише в червні 1921 р. йому вдалося нарешті порозумітися з владою в Бухаресті. Румунський Генштаб погодився тоді на створення українського Інформаційного бюро й Повстанського штабу в Кишиневі. Співробітників цих установ румуни забезпечили відповідними документами, дали право на безкоштовний проїзд у службових справах румунськими залізницями. Також у Бухаресті погодилися повернути українцям зброю, яку в 1919 р. румуни

конфіскували під час інтернування на своїй території Запорізької дивізії.

Початково ставлення польської влади до повстанських приготувань українців було виразно позитивним. Дії українців підтримав, зокрема, міністр закордонних справ Е. Сапега, який дав детальні вказівки щодо організації штабу послові УНР Михайлову. До роботи з Ю. Тютюнником активно підключився розвідувальний II відділ польського Генштабу. У меморандумі від 18 березня 1921 р. поручик Є. Ковалевський, якого невдовзі польське командування призначило координатором усієї операції, підкреслював колосальне значення, яке матиме для Речі Посполитої повстанський рух. За його словами, це дало б «початок новій організованій боротьбі за самостійну українську державу». Зрозуміло, що повстанців слід було взяти під польський контроль. «Ясна справа, — писав поручик Є. Ковалевський, — необхідність підпорядкувати цей рух нам таким чином, аби керування залишилося в руках компетентного польського командування й аби цією акцією після її координації керувати на підставі військової науки шляхом надання їй відповідних форм, видання інструкцій, локалізації в терені. Політична, економічна, а навіть і військова необхідність акції є цілком очевидною... У загальній українській акції завданням польської розвідки було б підпорядкування розвідки української для того, щоб зберегти для себе контрольні позиції, дати українцям можливість провадити цю працю на власній території з тим, щоб зібрані відомості після перевірки використовувати як з оборонною метою проти радянської Росії, так і з наступальною метою на випадок нашої дипломатичної акції, коли почнеться український наступ».

Однак після ратифікації Ризької мирної угоди готовність поляків до співпраці з повстанцями значно зменшилася. Цивільна влада цілком відійшла від цієї справи, натомість військові кола почали схилитися до обмеження масштабів запланованої операції. II відділ Генштабу, сподіваючись на закріплення на триваліший час статус-кво на Сході, пропонував у квітні 1921 р. залиши-

ти штаб Ю. Тютюнника в Польщі, але використовувати його поки що лише як «розвідувальний орган і в разі потреби — диверсійний». Зміна польської позиції значною мірою вплинула на перенесення повстання на пізніший термін. Початково планували розпочати його наприкінці травня, але остаточно було вирішено розгорнути активні дії в Україні лише в серпні, після жнив, коли радянська влада почне реквізувати збіжжя, чим неодмінно спричинить незадоволення серед селян. Сигналом для загальнонаціонального повстання мав стати військовий рейд, здійснений організованим на території Польщі повстанським відділом.

У червні 1921 р. Партизансько-повстанський штаб було переведено з Тарнова до Львова. Спочатку він розташовувався в центрі міста, але з огляду на необхідність конспірації зупинилися врешті на львівському передмісті Підзамче. Штаб мав працювати в тісному контакті з Експозитурою V розвідувального II відділу. Верховного командування Війська Польського на чолі з майором К. Фльореком, яку було створено у Львові на початку червня після ліквідації штабу 6-ї армії. Зв'язковим офіцером між Ю. Тютюнником та польською військовою владою став уже згадуваний поручик Є. Ковальський, котрий намагався перебрати у свої руки повний контроль над розвідувальною діяльністю української сторони.

До цього часу підготовку до повстання провадили в кількох незалежних один від одного осередках. До майбутньої операції на території радянської України, окрім штабу Ю. Тютюнника, мали відношення міністерство шляхів на чолі із С. Тимошенком, а також міністерства пошти і телеграфів, внутрішніх справ, преси і пропаганди. У червні було прийнято рішення, щоб усі дії координував Партизансько-повстанський штаб. З цією метою з кожного відомства виділяли структурні підрозділи, котрі підтримували контакти з Україною й підпорядковувалися Ю. Тютюннику. У рамках львівського штабу було утворено такі відділи: оперативний (начальник — полковник Ю. Отмарштейн), організаційний (начальник — сотник Л. Ступницький)

та адміністративно-політичний, або «цивільного керування» (начальник — підполковник О. Добротворський). До складу останнього увійшли чиновники, делеговані міністерствами еміграційного уряду УНР у Тарнові, котрі мали одразу після вступу до України розпочати відбудову цивільної адміністрації на визволених землях. У Львові цей підрозділ займався підготовкою інструкцій для майбутніх органів місцевої влади, а також різноманітних статутів, які матимуть чинність у перехідний період в охоплених повстанням районах. «Цивільне керування» підтримувало постійний контакт із конспіративною організацією залізничників, займалося також нелегальним увезенням до УСРР великих партій агітаційної літератури. Значну свободу в діях мала розвідувальна секція штабу, якою керував підполковник О. Кузьмінський. Секція тісно співпрацювала з польськими спецслужбами і, скоріш за все, здійснювала певні самостійні заходи за спиною Ю. Тютюнника. Вона утримувала мережу так званих контрольно-етапних пунктів на кордоні із СРСР, розташованих у Сарнах, Рівному (підпункти в Словідобичах, Усті, Острозі), Кременці, Тернополі (підпункти в Манівцях, Підволочиську, Сидорові) і Копичинцях.

Активні повстанські приготування, які тривали під егідою Польщі та Румунії, не залишилися поза увагою більшовицької влади. Детальну інформацію про діяльність Ю. Тютюнника й А. Гулого-Гуленка радянські спецслужби одержували від перехоплених кур'єрів УНР. Окрім того, НК вдалося дуже глибоко проникнути до еміграційного середовища й навіть до самого Партизансько-повстанського штабу. Вірогідні відомості вказують на те, що більшовицькими агентами були серед інших підполковник Б. Снігірів та сотник Захаревич-Заряний, котрі належали до найближчого оточення Ю. Тютюнника. На користь червоних працював також П. Жидківський, — довірена особа головного отамана, — відправлений до України з дорученнями до конспіративних організацій залізничників. Його провокативна діяльність призвела влітку 1921 р. до розгрому уенерів-

ської розвідувальної мережі, що діяла на вузлових залізничних станціях.

Робота радянської розвідки значно полегшувалася завдяки тому, що самі працівники штабу Ю. Тютюнника досить недбало ставилися до засад конспірації. Буквально через кілька днів після того, як повстанський центр розташувався у Львові, цей факт став загальновідомим. Ю. Тютюнник, який звинувачував у цьому польських офіцерів з Експозитури II відділу Генштабу, згадував: «Скоро до готелю («Європейський», де зупинився український генерал — А. Р.) почали прибувати різні втікачі з України й просили їм показати Штаб або мене самого. З'явилися і купці, котрі емігрували разом з нами з Поділля». Не дуже обережно поводитися й співробітники генерала А. Гулого-Гуленка, який із Кишинєва керував повстанськими організаціями на півдні України. У серпні 1921 р. І. Романченко доповідав про жакливі «вчинки» кур'єра генерала — якогось Степаненка, котрий дорогою до Румунії затримався в Станіславові, влаштував гулянку, а потім публічно переглядав таємні документи в ресторані.

Улітку 1921 р. радянський уряд України мав уже дуже детальні відомості про функціонування львівського штабу. Однак цього факту не збиралися завчасно виявляти польській стороні, очевидно, побоюючись деконспірації більшовицьких агентів, що працювали в оточенні Ю. Тютюнника. Гарною нагодою для чергового радянського демаршу у Варшаві став арешт чекістами генерала О. Галкіна — колишнього військового міністра УНР, якого направили до України із завданням узяти у свої руки керівництво київським Центральним повстанським комітетом. Маючи можливість посилатися на зізнання генерала й документи, що були в нього знайдені, голова Раднаркому й водночас народний комісар закордонних справ УСРР Х. Раковський направив 29 вересня 1921 р. ноту польській владі, у якій детально описав діяльність, організаційну структуру й персональний склад Партизансько-повстанського штабу. Ті самі відомості, доповнені додатковими деталями, було повторено в протесті від

30 жовтня, який посол радянської України О. Шумський вручив голові польського зовнішньополітичного відомства К. Скірмунту вже після того, як генерал Ю. Тютюнник розпочав свою операцію. Подібні демарші більшовицькі дипломати робили й у Бухаресті. Подробиці з приводу діяльності штабу А. Гулого-Гуленка в Кишиневі та підпорядкованого йому осередку в Бендерах було представлено у двох нотах, які підписали Х. Раківський і Г. Чичерін (від 13 серпня і 3 жовтня 1921 р.). Ці протести вплинули на позицію румунів, які були змушені суттєво урізати свою допомогу українським повстанцям.

На повстанські приготування негативний вплив мала відсутність координації в діях, яку провадили в еміграції. У червні 1921 р. усі справи, пов'язані з повстанням, формально було підпорядковано Ю. Тютюннику, але це не забезпечило ліквідації багатокторності в приготуваннях. В основі цього лежав дедалі гостріший персональний конфлікт між головним отаманом і начальником Партизансько-повстанського штабу. С. Петлюра, не довіряючи Ю. Тютюннику, підтримував з Україною власні контакти й намагався створити мережу підпільних організацій, які підпорядковувалися б безпосередньо йому. Кур'єрів до України він вислав сам або за посередництвом львівського штабу, від якого, щоправда, приховував повний зміст інструкцій, переказуваних на той бік кордону. Головний отаман мав в оточенні Ю. Тютюнника власних інформаторів, таких як, наприклад, керівник розвідувального відділу ППШ підполковник О. Кузьмінський або шеф військово-судового відомства генерала Є. Мошинський. Передусім вони виконували доручення С. Петлюри й лише потім — свого номінального начальника, дії якого слід було постійно тримати під контролем. Напряму головному отаманові підпорядковувався кишинівський штаб генерала А. Гулого-Гуленка.

Слід визнати, що недовіра С. Петлюри була обґрунтованою. Генерал Ю. Тютюнник, який демонстрував бонапартистські амбіції, виразно прагнув до усунення тогочасного керівництва УНР і захоплення в разі успіху повстання всієї повноти влади

в Україні. Утворений при штабі цивільний відділ був фактично зародком майбутнього урядового апарату, підпорядкованого Ю. Тютюннику. Світло на наміри групи, пов'язаної з генералом, проливають слова полковника О. Добротворського: «Як тільки закінчимо повстання і запануємо, будемо пропускати до України всіх з Тарнова, навіть уряд, за посвідченнями і дозволами, які видаватиме половник Лупенко (начальник тютюнниківської жандармерії — А. Р.)». Самому ж С. Петлюрі Ю. Тютюнник облудно не радив їхати до України й брати участь у повстанні, переконуючи його, що військова поразка, якої не можна виключати (а також імовірна загибель або полон голови держави), означатиме й остаточну поразку УНР. Водночас усюди генерал заявляв, що головний отаман не хоче очолити повстання, адже «прагне “репрезентувати державу” і тому боїться». Своїми закулісними діями, свідомим підриванням авторитету голови Директорії УНР Ю. Тютюнник намагався одночасно створити собі власний політичний тил. З цією метою він вступив до партії народних республіканців, установив контакт із хліборобами-демократами й соціалістами-самостійниками. Незадовго до походу в Україну Ю. Тютюнник включив до складу свого штабу двох відомих антипетлюрівців — С. Тимошенка та лідера Української партії соціалістів-самостійників М. Білинського, котрі разом із соціал-демократом О. Красовським мали б створити своєрідну політичну раду при повстанській військовій владі.

Улітку 1921 р. в Україні сталася катастрофа. Упродовж кількох місяців в основному внаслідок діяльності провокаторів більшовикам удалося викрити й розгромити більшість українських підпільних організацій. Значних успіхів досягла радянська влада й у боротьбі з партизанськими загонами. Захоплені зненацька таким розвитком подій штаби у Львові й Кишиневі були змушені відкласти початок повстання, втрачаючи таким чином найбільш сприятливий для цього час — серпень, коли можна було сподіватися на активізацію селянського незадоволення.

24—25 вересня у Львові відбулися таємні наради за участю представників польського Генштабу майорів Т. Шетцеля і К. Фльорека, капітана В. Чарноцького й поручика Є. Ковалевського. З українського боку в цих заходах брали участь генерал Ю. Тютюнник, полковник Ю. Отмарштейн і полковник О. Данильчук, котрий представляв інтереси головного отамана. Польські офіцери, проаналізувавши військову ситуацію в Україні й становище повстанських організацій, не радили розпочинати в той час операції, але позиція українців залишалася незмінною. Полковник О. Данильчук, підкресливши, що говорить від імені С. Петлюри, заявив, що «український штаб хоче здійснити рейд зараз будь-якою ціною». Ю. Тютюнник теж визнав такий похід, котрий став би сигналом до повстання, «необхідним і цілком можливим для виконання». У цій ситуації польські делегати, залишаючись при своїй думці, дали згоду на початок запланованої операції, зазначивши, що технічною стороною займеться Експозитура II відділу Генштабу у Львові. Її начальник майор К. Фльорек пообіцяв передати в розпорядження генерала Ю. Тютюнника 300 гвинтівок і 250 осіб.

Безумовно на рішення української сторони вплинули повідомлення В. Ковалю, котрий як делегат Центрального повстанського комітету на початку вересня 1921 р. прибув до Тарнова. Виїхавши з України напередодні розгрому підпільної мережі, він змальовував ситуацію в занадто оптимістичних тонах, утверджуючи еміграційну владу в її переконаності щодо внутрішньої слабкості радянського режиму. Відомості, які переказав В. Коваль, також містили важливий сигнал, який мусив схилити українських керівників до дії. Річ у тім, що зі звіту кур'єра складалося враження, що настрої й спосіб мислення підпільних діячів на території УСРР істотно змінилися й що еміграційний центр має зважитися на активну акцію, аби не втратити не тільки фактичного, але й психологічного контакту з рухом опору в Україні. Якщо йдеться про мотивацію самого Ю. Тютюнника, то з упевненістю можна сказати, що до

дії його підштовхувало твердження повстанського емісара, що Україна чекає на повернення не слабкого колегіального керівництва, а військового диктатора. Про це повідомляли й інші особи, що прибували з протилежного берега Збруча, але, що-правда, вони рідко поділяли оптимізм В. Ковалія щодо слабкості радянської влади. Натомість повторювали ту саму думку: повстання не вибухне, якщо населення не матиме певності стосовно зовнішньої допомоги й участі в боротьбі проти окупантів потужної регулярної збройної сили.

Здається, штаб Ю. Тютюнника просто не мав вибору. Умови його діяльності на території Польщі систематично погіршувалися. Було очевидно, що наступної весни розпочати організовану повстанську акцію було б уже неможливо. Проти співпраці з українцями дедалі виразніше виступали польські урядові кола; протестувати проти неї почали також народно-демократичні сили в Східній Галичині, які таким чином демаскували діяльність львівського штабу. Додатково ситуація погіршувалася у зв'язку з підписанням польсько-радянського договору Домбського — Карахана. Згідно з ним, польська сторона, зокрема, погодилася забрати з районів уздовж східного кордону робочі дружини, сформовані з інтернованих українських вояків. Виконання цього пункту умови перекреслювало всі повстанські плани, оскільки до цього часу виїзд на лісові роботи був офіційним приводом для звільнення з таборів українських козаків і легального їх перевезення до районів концентрації, визначених штабом Ю. Тютюнника. До кінця жовтня 1921 р. під виглядом «робіт» до прикордонної смуги було перекинуто понад тисячу осіб, котрі мали взяти участь у військовому рейді на територію радянської України. До них приєдналася значна кількість інтернованих, котрі з власної ініціативи повтікали з таборів, довідавшись про підготовку повстання.

Розуміючи, що з кожним днем зменшуються шанси на успіх запланованої акції, С. Петлюра видав 17 жовтня наказ, за яким

генерал Ю. Тютюнник разом зі своїм штабом та сформованими відділами мав вирушити до України. Військові сили, організовані на польській території, мали стати зародком майбутньої великої повстанської армії. Кількома днями раніше кордон перейшов 50-особовий відділ під командуванням генерала В. Нельговського. Його завданням було здійснення розвідки та концентрації розпорошених партизанських груп, що доти функціонували в Новоград-Волинському, Житомирському, Радомишльському, Овруцькому й Мозирському повітах. Слідом за В. Нельговським уночі з 25 на 26 жовтня вирушила так звана подільська група під командуванням підполковника М. Палія-Сидорянського. Цей відділ, який напередодні переходу через Збруч налічував понад 500 старшин і козаків, повинен був своїми діями відвернути увагу від головних українських сил, підготованих до наступу на Волинь. Після збройної демонстрації йому слід було приєднатися до головних сил у районі Малина — Поповичів — Радомишля. З групи М. Палія-Сидорянського було виділено два підрозділи (чисельністю приблизно 80 і 30 осіб), котрі мали самостійно діяти в околицях Кам'янця-Подільського й Лянцкоруні. Головна повстанська група під командуванням самого Ю. Тютюнника перейшла кордон лише вранці 4 листопада на північ від Рівного. У ній налічувалося близько 800—900 осіб, зокрема до 100 чиновників, які обслуговували апарат цивільної адміністрації й штаби зародкової повстанської армії. Переобтяження групи цивільними елементами й обозами суттєво обмежувало її маневрові можливості й зрештою стало однією з причин фіаско всієї операції.

Слабкість повстанських сил була спричинена браком озброєння. Польська сторона надала їм певну кількість вогнепальної й холодної зброї, боєприпасів і вибухових матеріалів, однак цього не вистачало для належного забезпечення вояків Ю. Тютюнника й М. Палія-Сидорянського. Гвинтівки отримала менш ніж половина повстанців, інші мушили задоволь-

нятися піками й шаблями або взагалі пішли в похід зовсім без зброї. Бракувало теплого одягу й взуття. Волинська група мала лише кілька десятків коней, що унеможливило проведення регулярної розвідки й зменшувало й без того обмежену мобільність відділів. Через нестачу коней кількадесят обозних возів довелося запрягати волами.

Фатальний стан забезпечення повстанських загонів породжував з українського боку звинувачення в тому, що поляки, котрі співпрацювали з Ю. Тютюнником, насправді не бажали успіху операції, розглядаючи її лише як локальний, заздалегідь приречений на поразку диверсійний виступ проти більшовиків. Таке припущення здається необґрунтованим. Повстанці не усвідомлювали того важкого становища, у якому восени 1921 р. опинилися польські військові кола, підтримуючи діяльність львівського штабу. Цивільна влада на чолі з Міністерством закордонних справ тиснула на Генеральний штаб, аби він заради збереження гарних відносин із Москвою й Харковом відмовився від співпраці з Ю. Тютюнником. У такій ситуації поставка кількох сотень замість кількох тисяч одиниць вогнепальної зброї була максимальною допомогою, яку польське командування могло надати повстанцям, не розкриваючи перед ворожими цивільними структурами всіх карт щодо цілої операції.

Українські звинувачення підтверджувалися реакцією дислокованих у прикордонній смузі польських кавалерійських полків, які почали переслідувати волинську групу, що рухалася в бік радянського кордону. «Довідалися про нечувану річ, — згадував один з учасників рейду — сотник Г. Рогозний. — З Варшави надійшов відповідний наказ, і проти нас було вислано кінні польські полки з Ковеля і Рівного із завданням розбити “банди петлюрівців” і повернути їх назад. Командирам польських відділів дозволялося навіть вживати зброю, якщо добровільно не здамося... “Союзники” з одного боку самі випихали нас на Україну заради корисної для них диверсійної акції проти більшовиків, одночасно, однак, вони готували нам розправу

до того, як це завдання “банда петлюрівців” виконає. Все це, зрозуміло, було “висока політика”.

Трохи світла на цю справу проливають документи II відділу польського Генштабу. Те, що невтаємничені повстанці сприймали як «погоню», насправді було лише відволікальними діями, за допомогою яких польське верховне командування приховувало від власної цивільної влади й локальної військової адміністрації свою участь в операції Ю. Тютюнника. Ще 28 жовтня II відділ надіслав командувачеві Люблінського генерального округу генералові Я. Ромеру депешу, якою інформував, що до виступу в Україну готуються відділи козачого отамана В. Яковлева, сконцентровані нібито в районі Корця, Острога й Кременця. Фальшиве повідомлення про заплановану акцію росіян намагався «прищепити» безпосередньо на місці ротмістр Л. Князіолицький, спеціально відкомандирований польськими спецслужбами до Рівного. Таким чином відвертали увагу як від українських «робочих дружин», так і від району їх справжньої концентрації. Війська в «погоню» дійсно було вислано, але їх успішно дезорієнтував посланець II відділу, не давши жодних шансів затримати групу Ю. Тютюнника. Сам ротмістр Л. Князіолицький після виконання свого делікатного завдання приєднався до повстанського відділу й спокійно довів його до кордону.

Разом із партизанським штабом до України вирушили кілька польських офіцерів: поручик Є. Ковалевський, поручик О. Маєвський із рівненського розвідувального осередку та поручик Аба — фахівець у сфері повстанських операцій, який брав участь у польській акції у Верхній Сілезії. Їхньою справою була інсценізація нападу на відділок польської Державної поліції в прикордонному селі Боровому, що дозволило українському відділу здобути додаткову зброю й коней. Після переходу повстанців на територію УСРР ротмістр Л. Князіолицький повернувся до Рівного, де розпочав організацію складу зброї, яку планували перекидати через кордон мірою розширення масштабів операції. Невдовзі до Рівного прибув і пол-

ковник В. Славек, який мав із поляків — уродженців України — сформувані добровольчий загін і вирушити з ним слідом за Ю. Тютюнником, аби таким чином допомогти йому воювати з більшовиками.

Похід головної (волинської) групи тривав із 4 до 20 листопада 1921 р. і закінчився цілковитим розгромом українських сил. Відділ Ю. Тютюнника пройшов із боями кількасот кілометрів, але особливих успіхів не досягнув, якщо не враховувати кількагодинне захоплення міста Коростеня. Упродовж усього походу повстанців переслідувала радянська 9-та кавалерійська дивізія під командуванням Г. Котовського. 17 листопада їй удалося оточити українців біля села Малі Міньки поблизу Базару й змусити прийняти нерівний бій, наслідком якого стала поразка повстанських сил, рештки яких відступили до польського кордону. Більшість узятих у полон українських козаків (359 осіб) більшовики через кілька днів розстріляли. Причинами поразки операції стали брак зброї та погана організація повстанського відділу, зокрема фатальна нестача кінноти. Остаточно всі шанси на успіх перекреслила незвично холодна й рання зима, до якої погано одягнута й взута піхота була зовсім не підготована. Не справдилися також сподівання на масовий виступ українських селян проти більшовиків. Залюкане й стероризоване ними цивільне населення ставилося до повстанців надзвичайно прихильно, але рідко коли ці симпатії набували більш конкретних та активних форм, частіше все обмежувалося наданням провіанту й возів. За час усього походу до Волинської групи приєдналося лише 15 добровольців. Як писав один з учасників рейду, «надія розпалити ту хмельниччину, якою мріяв генерал Тютюнник» так і не здійснилася.

Більше успіху мала Подільська група, якою керував спочатку підполковник М. Палій-Сидорянський, а потім його заступник підполковник С. Чорний. Ця група пробула в Україні до 6 грудня, пройшовши за весь період близько 1500 км. Під час рейду вона мала низку переможних боїв із радянськими

підрозділами, зазнавши в них лише мінімальних втрат. Їй уда-лося також встановити контакт із партизанськими загонами отаманів Струка й Орлика. Досягнуті успіхи були зумовлені кращим забезпеченням і більшою рухливістю відділу, який уже в перші дні після переходу кордону здобув собі необхідну кіль-кість коней і зброї. Однак завдання, поставленого перед гру-пою, виконати в повному обсязі так і не вдалося. Безуспішною була спроба об'єднатися з головними силами, що, безумовно, негативно вплинуло на весь хід операції. Дізнавшись про роз-гром Ю. Тютюнника під Базаром Подільська група відступила на польський бік кордону.

Безуспішною була також акція кишинівського штабу. На-прикінці жовтня 1921 р. генерал А. Гулий-Гуленко одержав від Ю. Тютюнника наказ здійснити рейд на територію радянської України. А. Гулий-Гуленко мав дійти до Уманського й Звениго-родського повітів і там чекати на висланий із Польщі відділ, що повинен був доправити значну кількість зброї, необхідну для початку повстання. Одягнутій у форму червоноармійців невеликій групі чисельністю кількадесят осіб удалося без особливих труднощів дістатися визначеного району. Однак відділ, який обіцяв Ю. Тютюнник, так і не прибув. Наказ про початок пов-стання А. Гулий-Гуленко отримав лише під кінець листопада, тобто тоді, коли головні партизанські сили вже було розбито. Відсутність зброї, про що командирів групи доповідали на-чальники повстанських районів, примусила А. Гулого-Гуленка відмовитися від повстання й повернутися разом із відділом назад до Румунії. Військову активність намагався демонструва-ти лише начальник одеського району отаман О. Пшонник, який сформував у Бессарабії загін чисельністю до 200 осіб, укомплек-тований українськими емігрантами та інтернованими вояками, котрих тихцем було звільнено з таборів. Цей загін за допомоги румунських прикордонників переправився через Дністер, після чого атакував Тирасполь. Однак, зустрівши тут значні сили противника, він був змушений відступити назад до Румунії.

Радянська влада правильно оцінила, що рейд відділу М. Палія-Сидорянського був лише прелюдією до більш масштабної операції. 29 жовтня дипломатичний представник УСРР у Варшаві О. Шумський зустрівся з польським міністром закордонних справ К. Скірмунтом і категорично зажадав від нього, аби польська сторона розірвала всі контакти з повстанцями й почала натомість співпрацювати з Харковом для ліквідації діяльності Ю. Тютюнника. Водночас російський дипломатичний представник Л. Карахан висунув аналогічні вимоги заступникові керівника польського зовнішньополітичного відомства Я. Домбському. Усні заяви невдовзі було доповнено офіційними нотами, які вручили К. Скірмунту обидва радянські послы.

У російському демарші від 31 жовтня 1921 р. погрозовим тоном було підкреслено, що Москва «трактує дії, спрямовані проти України, як такі, що спрямовані рівною мірою й проти Росії». Польський міністр закордонних справ відповів на радянські закиди двома нотами — від 30 жовтня й 3 листопада 1921 р., у яких рішучо заперечував існування будь-яких зв'язків між Варшавою й повстанськими уенерівськими відділами, що діяли тоді в Україні. У розмові з О. Шумським міністр К. Скірмунт запевнив, що уряд Речі Посполитої зробить усе, аби закінчити цю «неприємну історію». Якщо йому стане відомо, що якась польська установа причетна до діяльності Ю. Тютюнника, він пообіцяв притягнути її до суворої відповідальності. Швидше за все, це були цілком щирі декларації. Польське Міністерство закордонних справ не було втаємничене в плани Генерального штабу, котрий чудово усвідомлював, що К. Скірмунт намагатиметься їм протидіяти. Збройний рейд із території Речі Посполитої йшов у розріз з основною політичною лінією шефа польської дипломатії, підважував її вірогідність як стосовно Москви, з якою міністр намагався знайти певний консенсус, так і в очах частини суспільної думки власної країни.

Радянські протести стали предметом дебатів польського уряду під час засідання в ніч із 29 на 30 жовтня 1921 р. З протоколу

цього зібрання впливає, що польське військове керівництво не вважало за потрібне розкривати перед цивільною владою факт своєї участі в повстанських приготуваннях українців. Вислухавши заспокійливі пояснення міністра військових справ і начальника Генерального штабу Рада міністрів уповноважила К. Скірмунта «надати радянському урядові <...> відповідь, яка б чітко відмежувала польську владу, як цивільну, так і військову від тої ролі, що їй приписується». За чисту монету було прийнято версію, що вся провина за збройні ексцеси над Збручем лежить на бандах мародерів, котрі залишалися поза польським контролем. Уряд доручив міністрам внутрішніх справ і юстиції вжити заходів «проти бандитизму і розгулу озброєних банд по країні, особливо на її східних кордонах».

Тиск на владу у Варшаві чинила не тільки радянська дипломатія, але й частина польських політичних партій. Після того, як з'явилися перші відомості про рейд М. Палія-Сидорянського, міністра К. Скірмунта атакували праві парламентські фракції, які направили спеціальний запит, вимагаючи пояснення обставин інциденту й польської участі в ньому. Матеріали для підготовки відповіді міністрові закордонних справ надав сам начальник Генерального штабу генерал В. Сікорський. З незворушним спокоєм він відкинув усі звинувачення у зв'язках його установи з українськими повстанцями, навівши при цьому цілий перелік заходів (здебільшого імітаційного характеру), до яких вдалося польське військове керівництво для нейтралізації антирадянського підпілля на території Польщі. Водночас генерал В. Сікорський намагався відвернути підозри й від еміграційних структур УНР, вказуючи, що спрямовані проти радянської України дії були передусім справою рук російських монархістів. Інформація ж про підозрілу активність наддніпрянської еміграції, як доводив начальник Генштабу, була результатом простого непорозуміння, яке полягало в тому, що «постійно влада як цивільна, так і військова помилково ідентифікує діячів із табору Петрушевича з петлюрівськими угрупованнями».

Цієї версії важко було дотримуватися протягом тривалого часу. Наступні радянські ноти й публікації приносили занадто детальні відомості про причетність еміграційного центру УНР до операцій в Україні, а також про зв'язки цього осередку з польською військовою владою. Генштабу тим не менше вдалося скинути із себе відповідальність за дії групи Ю. Тютюнника, перекладаючи всю провину на свої регіональні структури, які нібито з власної ініціативи співпрацювали з українцями. «Цапом-відбувайлом» став, зокрема, майор К. Фльорек, якого демонстративно було звільнено з посади начальника львівської Експозитури II відділу Генштабу (тихцем його відкомандирували до Варшави, де майор пройшов своєрідний «карантин»). Понизили у званні й звільнили з війська поручика Шоліна, якому закидали участь у збройних нападах на радянську територію. Як стверджував Ю. Тютюнник, фактично Шолін надалі залишився працівником «двійки», але діяв відтоді під фальшивим прізвиськом Добровольський.

Наприкінці грудня 1921 р. справу було визнано вичерпаною. Офіційну позицію польського уряду відображає інструкція, яку Міністерство закордонних справ надіслало до свого посольства в Парижі. «Міністерство військових справ і Міністерство внутрішніх справ, — писав начальник Східного відділу Коссаковський, — радить підлеглим собі органам досягти порозуміння і співпраці з метою затримання, роззброєння та інтернування відділів, що оперують на приграниччі. Це розпорядження вже було виконано, тому в цей момент весь інцидент можна вважати ліквідованим, при цьому в деяких партизанів було знайдено посвідчення, видані їм II відділом Генерального штабу, що пояснюється тим, що подібні посвідчення було насправді видано людям, причетним до розвідувальної праці, котрим з цією метою полегшувався перехід радянського кордону. Деякі з цих осіб, як виявилось, зловживали допомогою, яку їм надала офіційна влада, приєдналися до партизанів і разом із ними нелегально дісталися на польські терени, чим і дали фальшивого

приводу говорити про існування якогось контакту між військовою владою й партизанами. Аби в майбутньому уникати такого роду випадків, Міністерство військових справ доручило розформувати всі ці розвідувальні організації, які на східних землях користувалися послугами розвідників непольської національності».

Однак від військово-розвідувальної співпраці з еміграцією ніхто не збирався відмовлятися. Поляки усвідомлювали, що розрив контактів з організацією Ю. Тютюнника, а також припинення польської фінансової допомоги може підштовхнути українців до зміни орієнтації й встановлення контактів із ворожими для Варшави силами. Як стверджував невідомий автор меморандуму, з грудня 1921 р. «з метою запобігання цьому необхідним є негайне прийняття усієї ініціативи до польських рук». Проте справа була непростюю. З одного боку, існувала недовіра польської цивільної влади, котра тепер дивилася на військові справи дуже скептично, а з другого — обережність українців, яких розчарувала мізерність польської допомоги, наданої під час осіннього рейду. Урешті-решт широкомасштабної співпраці розвинути не вдалося, а група Ю. Тютюнника повільно почала переходити на неприхильні до Польщі позиції. Обмежене співробітництво польська розвідка встановила з організацією, якою керував М. Чеботарів, начальник охорони головного отамана, його права рука й радник у справах безпеки. На скорочення співпраці вплинув, зрозуміло, і моральний ефект від поразки повстання в Україні. На початку 1922 р. український і білоруський національні рухи було визнано менш вартісними й менш придатними з точки зору антирадянської диверсії, ніж рухи кавказькі, з якими відтоді поляки почали пов'язувати чимраз більші надії.

Фіаско повстання, відомого також як Другий зимовий похід, мало величезний вплив на українську еміграцію. Початкові успіхи високо піднесли хвилю ентузіазму, але розвиток подій швидко охолодив раптову патріотичну ейфорію, викликавши

пригнічення й зневіру в успіху. Після короткого періоду кризи настала, однак, інша реакція. Поволі почалося усвідомлення того, що перебування на чужині може затягнутися на дуже тривалий час і що еміграція має виконати низку довгострокових завдань. Роль еміграції тепер полягала не стільки в поточній активності, скільки в її витривалості. Переселенці мали зберігати державну традицію УНР, бути носіями вільної політичної думки й національних культурних цінностей. Важливим ідейним чинником, який відтоді згуртував утікачів, став культ повстанців, розстріляних більшовиками під Базаром. Ця трагедія увійшла до національного міфу, консолідуючи еміграцію в боротьбі проти радянського режиму в Україні.

Після поразки Другого зимового походу воєнні дії Армії УНР як регулярної збройної сили завершилися. Водночас польський уряд узявся за поступову ліквідацію таборів для інтернованих українських вояків. Свої дії Варшава пояснювала міркуваннями фінансово-економічного характеру, адже в скрутних умовах господарської кризи утримання таборів лягало важким тягарем на державний бюджет Речі Посполитої. Наприкінці 1921 р. усіх інтернованих українців було сконцентровано в трьох таборах — у Стжалкові, Щипйорні й Каліші, де, зберігаючи свою внутрішню організацію, Армія УНР проіснувала ще майже три роки. Наприкінці серпня 1924 р. поляки закрили останній табір у Каліші, зробивши з нього цивільну установу під назвою «Українська станиця», мешканці якої з інтернованих вояків перетворилися на політичних біженців. Водночас еміграційна влада УНР офіційно демобілізувала свої збройні сили, звільнивши 31 серпня 1924 р. усіх старшин і козаків у безтермінову відпустку. Однак боротьба з більшовиками на цьому не припинилася. Відтоді вона набула інших форм, дістала нові методи й точилася вже на інших фронтах: політичному, ідеологічному й розвідувальному.

ВІЙНА З ДЕРЖАВОЮ ЧИ ЗА ДЕРЖАВУ? СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ 1917—1921 РР.

Селянський повстанський рух 1917—1921 рр. — явище багатогранне, суперечливе й водночас самобутнє, яке залишило по собі як чимало прикладів героїства та наполегливої жертвовної боротьби, так і не менше проявів безглузлого й безпрецедентного за своєю жорстокістю насилля.

Повстанський рух є чи не найбільш прикметною особливістю Української революції, а роль і значення повстанської активності неможливо залишити поза увагою. Достатньо згадати, що саме повстанці вирішили долю гетьманату П. Скоропадського в 1918 р. та радянської влади в Україні в 1919 р. Антикомуністичні селянські повстання літа 1919 р. проклали денікінцям та Армії УНР шлях до Києва, махновці відіграли провідну роль у перемозі над денікінцями, григор'євський

виступ остаточно поховав план походу Червоної армії в Центральну Європу на підтримку світової революції, і, врешті-решт, повстанський рух на теренах колишньої імперії змусив комуністичну владу впроваджувати НЕП. Водночас саме повстанські «отамани» несуть значну частку відповідальності за єврейські погроми, грабежі, безглузді вбивства; повстанські загони часто змінювали орієнтацію, співпрацюючи з Армією УНР, червоними й навіть білими; повстанський рух, хоча й набирав періодично загрозливих масштабів, залишався переважно роз'єднаним, локальним, організаційно слабким, а отамани вдавалися до відверто кримінальних дій і воювали не лише з владою, а й між собою...

За масивом суперечливих фактів та неоднозначних оцінок повстанського руху стоїть головна дійова особа тієї доби — українське селянство. У селянському повстанстві часів Української революції зосереджений клубок проблем та суперечностей, які є предметом гострих дискусій між істориками, бо так чи інакше підводять нас до ключових аспектів історії Української революції 1917—1921 рр.: селянський характер української нації, можливості розв'язання аграрного питання та спроможність українських провідників обперти національну державність на мінливе у своїй лояльності до влади, традиційно-патріархальне українське селянство.

Історіографія селянського повстанського руху багата й різноманітна. В останні десятиліття з'явилися якісні, базовані на архівних документах наукові праці, автори яких зосередилися на різних аспектах поліморфного повстанства. Копітка праця з виявлення та систематизації розпорошених в архівних установах документів, частина яких міститься в галузевих державних архівах СБУ та МО України, змушує істориків звужувати «поле» дослідження. Посилена увага зосереджена на махновщині — найбільш організованій, масовій і порівняно з «петлюрівськими» та політично невиразними загонами відносно «ідеологічно» цілісній частині селянського повстанства. Менш

дослідженим є «уенерівське» («петлюрівське») повстанство. Зазвичай автори вивчають повстанців у певних географічних (Середнє Подніпров'я, Правобережжя, Лівобережжя, Південь або окремі губернії) чи хронологічних (1918, 1919, 1920—1921, початок 1920-х рр.) межах або зосереджуються на антигетьманському, антикомуністичному чи антибілогвардійському повстанському русі. У межах цього нарису спробуємо узагальнити сучасний стан дослідження цього питання, проте з огляду на складність і безмежність проблематики одразу ж відзначимо нашу неспроможність дати вичерпну відповідь і всім зацікавленим пропонуємо звернутися, зокрема, до наукових праць Д. Архирейського, М. Боровика, В. Верстюка, М. Гончара, А. Демартино, П. Захарченка, П. Ісакова, М. Ковальчука, Ю. Котляра, Д. Красносілецького, Ю. Митрофаненка, О. Нестерова, І. Срібняка, В. Сідака, Я. Файзуліна, В. Чопа¹.

Початком масового повстанського руху більшість дослідників вважає селянські антигетьманські повстання літа 1918 р. Це цілком слушно з огляду на нечувану доти масовість участі селянства в збройній боротьбі проти німецьких та австрійських підрозділів і гетьманської влади. Окрім того, в історіографії поширена думка про те, що селянсько-повстанський рух зародився раніше, іще в період Української Центральної Ради (УЦР). Його предтечею стали загони Вільного козацтва (ВК), організаційний та бойовий досвід яких прислужився повстанцям 1918-го й наступних років. Проте, на відміну від повстанського руху, суть якого полягає в збройному опорі владі, вільнокозацький рух у 1917 р. постійно декларував ло-

¹ В історіографічному дослідженні В. Щербатюка 2012 р. зазначено 56 дисертацій, 150 монографій та 284 наукові статті, які прямо чи опосередковано стосуються селянсько-повстанського руху. Окрім того, є брошури, підручники та посібники, довідники й енциклопедії, у яких також розкрито ця тема. (Див.: Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917—1921 років: українська історіографія: Монографія. — К., 2012.) За останні 5 років історіографія селянського повстанського руху 1917—1921 років поповнилася щонайменше кількома десятками вартих уваги наукових праць. Зважаючи на специфіку видання, яке не передбачає посилань на кожне джерело, автор за можливості прагнув зазначити авторство наукових поглядів у самому тексті нарису. — *Тут і далі прим. авт.*

яльність до УЦР та Тимчасового уряду, частково перейшов до повстансько-партизанських дій узимку 1918 р., опираючись більшовицькій агресії, а повною мірою антивладним став улітку 1918 р.

Витоки повстанства варто також шукати в особливостях селянських аграрних рухів 1917—1918 рр. Донині дуже поширеним є погляд на селянство як на винятково пригнічену верству, що не отримувала бажаного («землі і волі») від влад та урядів через утопічність пропонованих земельних проєктів, демагогічність та нездатність державних діячів вчасно і якісно здійснити реформи (УЦР та Директорія) або жорстокий репресивний тиск із лівого (комуністична влада) або правого (гетьманат, білогвардійці) табору. Це дає можливість якщо не виправдати, то принаймні знівелювати факти відвертої антидержавної, кримінальної, погромницької, антисемітської й при цьому часто безглуздої селянської «активності».

Водночас у сучасній історіографії селянство все частіше розглядають не як об'єкт маніпуляцій різних політичних сил, а як самостійну силу, що мала своєрідну правосвідомість та соціально-психологічні особливості. Дослідники доходять висновку, що культура українського селянства в добу революції була «переднаціональною» (А. Граціозі), його «ідеологія» — «дополітичною» (О. Михайлюк), демократичні ідеали — «архаїчно-локальні» й часто «антиетатистські», свідомість — «напівархаїчна» й «аграрно-локальна» (В. Лозовий). При цьому революційне піднесення й партійно-політична боротьба не стали однозначним каталізатором «модернізації» політичних поглядів та стимулом до поширення національної свідомості. З огляду на традиційно-патріархальне (архаїчне) розуміння селянами таких понять, як «закон», «справедливість», «демократія», «влада», «автономія», політичні заклики часто мали зворотний ефект. В. Скальський, аналізуючи специфічність сприйняття селянами постанови УЦР від 3 червня 1917 р., у якій містився заклик «до негайного закладання підвалин

автономного ладу на Україні», доходить висновку, що вже тоді формувалися підстави для майбутньої отаманщини, повної нізвеляції авторитету державної влади та аграрних самоуправств.

1917—1921 рр. стали часом чи не найтривалішої в новітній історії глибокої кризи легітимності політичної влади. Поряд із гострою політичною боротьбою, яка розгорталася в українських містах, посилювалися опір і непокора селянства будь-якій центральній владі. Антидержавність дій і настроїв селянства досягла свого піку в 1919 р. у неодноразових змінах у сприйнятті «влад», утворенні селянських «республік», самосудах і погромах, безглузких і жорстоких вбивствах. Проте зародилися ці тенденції за два роки до того, ще в період весняної революційної ейфорії 1917 р., коли перше, що почали робити революційні «активісти» в містах і містечках українських губерній після отримання звістки про зречення царя, — роззброювати поліцію. З кожним місяцем революції наростав і селянський антипоміщицький «екстремізм» — від «мирних» акцій (потрава посівів, вирубка лісу тощо) до захоплення та самочинного розподілу поміщицьких земель, розгрому маєтків, привласнення майна, убивства поміщиків. І. Куташев стверджує, що вже у вересні 1917 р. почалися селянські повстання (!), які переростали в селянську війну проти Тимчасового уряду й великих землевласників, особливо на Правобережній Україні.

В умовах наростання анархії та хаосу важливо було, на чийому боці опиняться загони Вільного козацтва, які ставили своїм головним завданням охорону правопорядку. Яким мав бути той «порядок», котрий захищали вільні козаки, і чи був він суголосний із діями владних органів?

У 1917—1918 рр. під назвою «Вільне козацтво» створювалися подібні за загальною ідеєю, але все ж не ідентичні за структурою, соціальною базою та можливостями воєнізовані товариства. Слід вирізняти насамперед селянські товариства ВК, які ставили перед собою не лише охоронні, а й культурно-просвітницькі завдання, виникали стихійно й діяли пере-

важно в межах власного села або кількох сіл. Саме сільське ВК було настільки численним, що давало можливість говорити про масовий вільнокозачий рух. На нього помітний вплив мали місцеві організації українських есерів. Міські загони вільних козаків, які почали виникати восени 1917 р., склалися з робітників, учнів, студентів, представників міської інтелігенції. Вони ставили перед собою завдання охорони порядку й часто перебували під впливом місцевих осередків УСДРП. Спільним для всіх зазначених різновидів ВК було об'єднання на добровільній основі, виборність отаманів та прийом до складу тільки тих, хто не перебував на той час на військовій службі, тобто переважно цивільне населення.

Перші вільнокозачі товариства з'явилися в березні — квітні 1917 р. у селах Гусаківської волості Звенигородського повіту Київської губернії з ініціативи голови волосної управи Н. Смоктія. 23 квітня 1917 р. 350 «незалежних від військової служби» вільних козаків Гусаківської волості ухвалили підтримувати боротьбу «проти злого ворога німця» й виступили за «демократично-федеративну республіку» та Всеросійські установчі збори. Головними завданнями козаків було обстоювати «всі справи селян», вести боротьбу зі злочинством, не жалкувати життя заради «справ вільності», а також «захищати самостійність України, її незалежність, маючи на меті прошлі козацькі справи в господарських розпорядках історичних минулих літ: землі, ліса, луги як власність козацтва». Тобто захищати самостійність і незалежність України означало оберігати власність селян-козаків, і таке «розуміння» самостійності не суперечило боротьбі за майбутню федеративно-демократичну Російську республіку. Очевидно, що перші вільні козаки не розрізняли понять «автономія» та «самостійність». Серед інших завдань були сприяння поширенню Вільного козацтва по всій Україні та просвітницька діяльність.

Заснований Гусаківський волосний козачий курінь поділявся на сотні на чолі з виборними сотниками та курінним отаманом Н. Смоктієм. У сотнях запроваджувалися козацько-

демократичні порядки. Козаки мали можливість самостійно, незалежно від позиції козацького товариства брати участь у вирішенні загальногромадських справ, відвідувати зібрання, лекції. Одночасно й громадяни, що не належали до козацтва, могли користуватися козацькою бібліотекою, бути присутніми на козацьких нарадах (крім випадків, коли там обговорювали «воєнно-технічні справи» козацтва).

Звенигородське селянство схвально й навіть із захопленням сприймало нову організацію. У травні — червні вільнокозацький рух поширився на інші волості повіту. У цей час роль провідного організатора ВК на Звенигородщині перебрав на себе член партії українських есерів С. Гризло. 29 липня на повітовому з'їзді ВК він був обраний кошовим отаманом. Н. Смоктій став помічником кошового. Під керівництвом С. Гризла звенигородські отамани почали діяти активніше. 1 червня 1917 р. ухвалили «Інструкцію формування Вільного козацтва по Звенигородському повіті», у якій було стверджено, що встановлений в Україні демократичний лад давав можливість відмовитися від регулярної збройної сили, яка була тягарем для народу: «Захисником демократичного ладу в Україні може бути тільки народня милиція / вільне козацтво». Про те, що створюване ВК не бажало мати жодного відношення до регулярної армії, говорять і принципи його формування: виборність керівництва та приймання в козаки тільки тих, хто не підлягав військовому призову. В «Інструкції» було наголошено, що військовозобов'язані (новобранці) та звільнені з війська тимчасово (на 2—3 місяці) могли проходити у Вільному козацтві за окремими списками й у випадку призову або закінчення відпустки мали бути негайно «виписані».

С. Гризло разом із двома іншими отаманами прибули на II Український військовий з'їзд (5—10 червня), на якому повернули до себе увагу колоритним «козацьким» вбранням та «презентували» свою організацію. У вітальному слові отаман А. Шаповал поінформував присутніх, що звенигородське козацтво виконує обов'язки повітової міліції, і звернувся до де-

легатів з'їзду з характерним закликком: «Ви там на фронті робіть своє діло, а ми тут робитимемо своє». (За кілька днів до цього, 2 червня 1917 р., 20 кінних і озброєних гвинтівками та шаблями вільних козаків, яких очолював А. Шаповал, на конях приїхали в Георгіївський маєток княгині Т. Куракіної, захопили його й змусили місцевого поляка-орендатора В. Окуліча підписати зобов'язання про те, що він не буде змушувати заробітчан працювати більш ніж 8 годин на день. У той же день вони захопили сусідній маєток, з якого вигнали 30 найманих робітників. Вочевидь, А. Шаповал, як й інші отамани звенигородського ВК, специфічно розумів виконання обов'язків повітової міліції.) З'їзд ухвалив підпорядкувати Вільне козацтво Українському генеральному військовому комітету (УГВК), який мав займатися реєстрацією козаків.

Улітку 1917 р. ВК з'являється в інших повітах Київської та Полтавської губерній. Об'єктивною причиною поширення ВК була необхідність охорони громадського порядку. Розбійні напади й грабежі — обов'язкові «супутники» будь-яких суспільних криз — набували все більшого розмаху. Особливо в цьому «відзначалися» солдати-дезертири, кількість яких на території України тільки протягом березня — липня 1917 р. зростає від 195 до 365 тисяч. Найбільше від банд дезертирів страждали повіти Правобережжя, що перебували в безпосередній близькості від лінії фронту. Провал наступальної операції російських військ у липні та корніловський заколот у серпні стали катализаторами селянського «показачення». Однак до кінця літа вільнокозачий рух ще не набув всеукраїнського значення. Цілісної організації ВК не являло, товариства виникали стихійно зазвичай за ініціативи представників місцевої інтелігенції, влади, селянських сходок та з'їздів. Принципи формування в різних повітах мали відмінності. Найбільш помітною була специфіка «Січей» Миргородського повіту Полтавської губернії, які, окрім неконкретизованого завдання охороняти волю України, мали займатися пропагандою спорту, порятунком населення під час

стихійних лих та медичною допомогою. УГВК розглядав «Січі» як один із різновидів ВК.

Вибухова масовізація вільнокозачого руху відбулася восени 1917 р. і була зумовлена не лише погіршенням політичної та соціально-економічної ситуації в країні, а й підтримкою з боку української влади — УГВК та Генерального секретарства внутрішніх справ. 15 липня організаційна комісія УЦР звернулася до своїх інструкторів-організаторів із закликом спільно з повітовими комісарами організувати за прикладом звенигородського козацтва «народні міліційні дружини». 6 серпня 1917 р. С. Петлюра доповідав на засіданні УЦР про хід організації ВК, наголосивши, що «у ряді місць ці формування складаються з представників різних національностей». 15 серпня в складі УГВК був створений спеціальний відділ із формування ВК, який очолив прапорщик А. Певний. Його заступником став прапорщик М. Сокольвак. У відділі працювало кілька інструкторів, писарів та діловодів. Намагаючись зібрати інформацію про наявне ВК та ставлення до нього населення, відділ розіслав понад три тисячі анкет волосним та земським управам, селянським спілкам, «Просвітам» і повітовим комісарам.

У «справозданні» (звіті) УГВК щодо формування Вільного козацтва було відзначено, що станом на 1 жовтня 1917 р. загалом отримано 278 відповідей, зокрема 253 — з позитивним ставленням до ВК і лише 3 — з негативним. На вказану дату відділ зареєстрував загалом 72 вільнокозачі товариства, які нараховували 15 586 членів. За чисельністю зареєстрованих товариств розподілялися таким чином: до 25 членів — 10 товариств, від 26 до 50 — 14 товариств, від 51 до 75 — 9 товариств, від 76 до 100 — 3 товариства, від 101 до 200 — 8 товариств і понад 200 осіб — 23 товариства. Більшість зареєстрованих товариств була заснована в повітах і губерніях, розташованих ближче до Києва. У Київській губернії існувало 40 зареєстрованих товариств (12 943 козака), у Полтавській — 11 (840 козаків), у Катеринославській — 5 (783 козаки), у Чернігівській —

7 (605 козаків), у Подільській — 5 (276 козаків), у Харківській — 2 (75 козаків); у Херсонській — 1 (30 козаків) й у Волинській — 1 (35 козаків). Окрім того, відділу було відомо про існування ще близько 300 незареєстрованих вільнокозачих товариств, які налічували до 40 000 членів. Тобто, за інформацією УГВК, на початок жовтня 1917 р. загальна чисельність ВК становила близько 55 000 осіб. Зброю мали не всі товариства. Там, де повітовий комісар чи начальник місцевої міліції ставилися до організації ВК прихильно, товариства отримували зброю колишніх «стражників», а також ту, яка була вилучена в населення.

У серпні — вересні відділ УГВК із формування ВК уже вів активне листування із сільськими та волосними управами, роз'яснюючи, за якими принципами створюване Вільне козацтво. Окрім того, інструктори УГВК були направлені на різноманітні з'їзди, де робили доповіді щодо створення громад ВК. За звітний період представники УГВК взяли участь у роботі 14 різноманітних з'їздів (9 з'їздів селянських спілок, з'їзд «Просвіт» Полтавської губернії, з'їзд інструкторів УЦР на Слобожанщині, з'їзд комісарів українських губерній, Всеукраїнський з'їзд ВК). Для продовження роботи відділ планував низку заходів: затвердити через Генеральний Секретаріат та Центральну Раду статут ВК, розробити інструкцію, призначити інструкторів з організації ВК, влаштувати для них курси, скликати повітові, губерніяльні та всеукраїнський з'їзди ВК, ужити заходів щодо озброєння загонів, звернутися до органів місцевого самоврядування з пропозицією фінансувати (!) діяльність місцевого ВК.

Усе це не дає жодних підстав сумніватися в зацікавленості української влади в діяльності ВК, навіть більше — безсумнівною є її провідна роль у поширенні руху. Причин стверджувати, що українські урядовці гальмували розвиток вільнокозачого руху в червні — вересні 1917 р., також немає. Тим більше селяни-козаки в усіх постановках декларували повну підтримку УЦР.

Концептуально позиція українських урядовців щодо ВК була висловлена в декларації Генерального Секретаріату від

29 вересня. Як найкращий спосіб боротьби з «епідеміями» грабежів та самосудів, «анархічними виступами безвідповідальних груп» у декларації було визначено «активну, організовану самодіяльність і самооборону людності». «Для того, — було сказано в документі, — Секретарство виробляє законопроект про організації “Вільного козацтва”, які силою самого життя, здорового інстинкту широких демократичних мас стали виникати по всіх усядах України. *Правильно організоване, організаційно зв’язане з вищим органом влади революційної демократії краю — Генеральним секретаріатом, «Вільне козацтво», що буде в розпорядженні органів місцевого самоврядування (виділення наше — В. Л.), має стати твердою опорою Секретарству внутрішніх справ у боротьбі з елементами безчинства й злодіяцтва».*

Проте у вересні вирішення вільнокозачого питання почало пригальмовувати. Ще 1 вересня відділ передав проект статуту ВК на затвердження до Генерального Секретаріату (ГС). Проте ухвалення статуту Вільного козацтва не відбулося ні у вересні, ні в жовтні. Проект близько двох із половиною місяців переробляли й обговорювали на засіданнях Малої ради та Генерального Секретаріату. При цьому пропагандистська активність інструкторів відділу у вересні — листопаді щодо потреби заснування ВК була надзвичайно високою. Очевидно, сприймаючи ідею вільнокозачого руху загалом позитивно, урядовці зіткнулися із серйозними труднощами, саме коли спробували інтегрувати оригінальну й колоритну, але архаїчну «козацьку» ідею в рамки державного будівництва.

Восени 1917 р. від представників місцевої влади все частіше почали звучати критичні, а потім і різко негативні характеристики ВК. Селянські сотні ВК, які склалися з мешканців одного села й виступали під проводом місцевих виборних отаманів, могли більш-менш упоратися із забородами-дезертирами й кримінальними злочинцями, але їм було не під силу боротися зі своїми односельцями, які поспішали робити «революцію». Багато залежало від того, хто був на чолі загонів: формування,

підпорядковані повітовим комісарам або начальникам міліції, співпрацювали з міліцією й брали участь у припиненні погромів; а загони, які очолювали отамани «з народу», часто були нейтральні або й брали участь у погромах. Якщо йшлося про розподіл поміщицького майна або землі, вільний козак міг швидко перетворитися на погромника.

Зокрема, селянська революція «знизу» проявилась у боротьбі із земськими управами. Селянство не сприймало впроваджені всестанові земства як сільське самоврядування, намагаючись бойкотувати й дезорганізувати їхню діяльність. У липні — вересні 1917 р. УЦР та губернському комісарові завдали чимало клопоту звенигородські отамани, які намагалися втрутитися в роботу земської управи, вивести з її складу старих (обраних іще до початку революції) гласних і провести нові земські вибори. Конфлікт між земським зібранням та вільнокозачими отаманами настільки загострився, що повітовий комісар В. Ковтуненко просив надіслати до Звенигородки військовий підрозділ, щоб мати можливість 29 липня провести повітовий селянський з'їзд. Розв'язання конфлікту затяглося аж до вересня, коли Генеральне секретарство внутрішніх справ поставило вимогу залишити в спокої старих земських гласних, а нових обирати відповідно до чинного законодавства.

Спроба створити своєрідну («козацьку») територіальну військову силу означала насамперед реорганізацію (чи скоріше дезорганізацію) місцевого самоврядування. Уже в липні 1917 р., напередодні повітового з'їзду, штаб звенигородців розповсюдив відозву, у якій висловив побажання, щоб «у раду повітової старшини увійшли представники від спілок, “Просвіти”, робітників, солдатів та інших організацій». Такі ж ідеї пізніше з'являються в статутах інших вільнокозачих організацій. Зокрема, за статутом Зозівського куреня (Липовецький повіт), загальне керівництво козацтвом у волості планували передати Волосній нараді, яка б складалася з представників волосної Селянської спілки, «Просвіти», Народної управи й курінного отамана.

Зрозуміло, що провідна роль у такому об'єднанні належала б її озброєній силі — місцевому ВК, яке, на думку отаманів, мало перебрати на себе функції місцевих правоохоронних органів.

Згідно з Тимчасовим положенням про міліцію, яке 14 березня затвердив Тимчасовий уряд, міліція мала бути виконавчим органом державної влади на місцях, який безпосередньо перебував у віданні земських та міських громадських управлінь. Тобто склад, чисельність і посадові оклади працівників міліції тепер визначали повітові земські збори та міські думи. Посади начальників міліції та їхніх помічників заміщували за вибором земських та міських управ. Таким чином, контроль над земством для звенигородських отаманів ВК був легальним способом обійняти державні посади. Враховуючи принцип виборності козацької старшини, можливість контролю над нею з боку центральної влади була мінімальною. Восени 1917 р. повідомлення про різноманітні самоуправні дії загонів ВК надходили й з інших повітів. При цьому загальноселянські та вільнокозачі зібрання постійно декларували підтримку УЦР та її Генеральному Секретаріату, а також прихильність ідеї відмови від регулярної армії на користь «всезагального озброєння».

Неоднозначність оцінок діяльності ВК проявилась у гострих дискусіях, які розгорілися під час обговорення декларації ГС від 29 вересня 1917 р. на засіданні Малої ради, а також на з'їзді губернських та повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині та Поділля 3—5 жовтня. Погляди учасників з'їзду щодо ВК розділилися «по Дніпру». Комісари лівобережних губерній, які менше потерпали від грабежів та безвладдя, одноставно заперечували необхідність існування ВК. У відповідь державні діячі Правобережжя наводили приклади корисної діяльності ВК з охорони громадського порядку. Зрештою незначною більшістю голосів з'їзд висловився проти організації ВК. Причиною була «некультурність, неорганізованість та нахил широких мас іти за всякою демагогічною (брехливою) агітацією».

Отже, українських лідерів у ВК лякало намагання окремих отаманів надати руху своєрідного військово-адміністративного спрямування, що фактично було шляхом до ще більшого ослаблення влади та автономізації суспільства аж до повного безвладдя, анархії та хаосу. Провідником цієї ідеї був штаб Звенигородського коша. Ідеї звенигородських отаманів підтримував І. Полтавець-Острияниця, який із червня працював в інструкторському відділі УГВК.

З ініціативи звенигородців та за активної участі І. Полтавця 3—6 жовтня 1917 р. у Чигирині зібрався 1-й Всеукраїнський з'їзд ВК. На нього прибуло понад 200 делегатів від 60 000 вільних козаків українських губерній та Кубані. Представництво не було рівномірним. Найменше учасників було з Поділля та Волині. До того ж, окрім Черкаського повіту, невідомо було, хто й де обирав «делегатів». Очевидно, значна їх частина прибула на з'їзд, не маючи представницького мандата, за власним бажанням.

Загалом з'їзд продемонстрував лояльність до Тимчасового уряду та УЦР, хоча й відзначив певну нерішучість останньої у розв'язанні давно назрілих проблем. «Постанови» з'їзду містили заклики до негайного проголошення й реалізації широкій національно-територіальній автономії України, з'ясування аграрного питання, українізації армії, освіти, виведення російських військ з українських губерній. У зв'язку з нагальною потребою охорони громадського порядку було вирішено «домагатись від Тимчасового уряду, аби все Вільне козацтво, як організоване, так і те, що організується, <...> було негайно озброєно як огнестрільною, так і холодною зброєю».

Важливим завданням з'їзду було виправлення й доопрацювання проекту статуту УГВК, який дістав тут назву «Інструкції до формування Вільного козацтва на Україні». Принципова відмінність між «Інструкцією» та «Статутом», який 13 листопада таки затвердив Генеральний Секретаріат, була одна — згідно з «Інструкцією», ВК мало підпорядковуватися новоутвореній Генеральній козацькій раді (ГКР), яка б, своєю

чергою, безпосередньо підпорядковувалась УЦР і без впливу та контролю виконавчої влади вирішувала всі організаційні питання ВК. Закликаючи переобрати всю адміністративну владу в Україні на демократичних засадах, вільнокозачі отамани чітко визначали своє місце в її структурі: «Виконавчим же органом адміністративної влади повинна бути народня міліція, яку й уявляє з себе Вільне козацтво». Прерогативою ВК був захист місцевого порядку та спокою, а протистояти зовнішній загрозі мали українізовані полки регулярної армії. Інакше кажучи, ВК за задумом групи І. Полтавця мало не стати помічником правоохоронців, а замінити їх, тобто виступало «конкурентом» місцевої міліції. У «Статуті» ж Генерального Секретаріату вільнокозачі товариства ставили під жорсткий подвійний (!) контроль як місцевої влади, так і Генерального секретарства внутрішніх справ.

На з'їзді було обрано 11 членів ГКР. Наказним отаманом заочно (не був присутній на з'їзді й не мав на той час жодного відношення до ВК) обрали генерала П. Скоропадського. Першим генеральним осавулом став І. Полтавець-Остриця. Дізнавшись про обрання, П. Скоропадський одразу ж передовірив керівництво ГКР І. Полтавцю й був лише номінальним керівником. Тільки в січні — лютому 1918 р. П. Скоропадський, за його власним свідченням, намагався організувати боездатні загони для боротьби з військами Раднаркому, але абсолютно невдало.

Боротьба за керівництво над популярним і численним, але слабо організованим і суперечливим у своїй діяльності Вільним козацтвом внесла новий елемент дезорганізації та дезорієнтації. Проте в листопаді — грудні українські керівники ще покладали великі сподівання на Вільне козацтво. І хоча місцеві представники влади УНР застерігали, щоб створення загонів ВК «не призвело до ще більшої анархії», але, не маючи альтернативи, усе ж сподівалися скористатися розпропагандованим серед населення способом самооборони.

У листопаді — грудні 1917 р. ні ГС, ні ГКР не змогли сформувавши з дуже чисельних (загальна чисельність ВК у грудні була у 1,5—2 рази більшою порівняно з жовтнем), але розпрошених по селах загонів ВК ні сил для наведення порядку на місцях, ні збройних загонів, які б захистили українську владу від більшовицьких військ. ГКР, яка осіла в Білій Церкві, не змогла захистити навіть себе й у січні 1918 р. була розігнана більшовизованим армійським підрозділом.

Вирішальною причиною невдач як сподвижників І. Полтавця, так і Генерального Секретаріату була вузькорегіональна обмеженість прагнень та видів діяльності, що домінували у ВК. З часом ця тенденція посилювалася. Головні принципи організації ВК — територіальність та виборність керівного складу — забезпечували стабільні позиції місцевого «автономізму» отаманів. Територіальна обмеженість дій або й бездіяльність отаманів була складовою процесу самоізоляції та «автономізації» українських сіл.

Між тим, генерал П. Скоропадський стверджував, що ще в грудні 1917 р. зрозумів шкідливість виборного керівництва у воєнізованих підрозділах. Однак його спроби скористатися можливостями ВК, зокрема поповнити вільними козаками 1-й Український корпус, замінити виборних отаманів призначуваними офіцерами, організувати звенигородське ВК проти більшовиків під власним керівництвом були невдалі. Запізнілою й неуспішною була й спроба М. Порша створити для внутрішньої охорони повітів на платній основі реєстрове ВК на чолі з призначуваними керівниками. Обираючи між призначуваними владою керівниками загонів та виборними отаманами, діяльність яких набувала в очах селян абсолютної легітиматії на підставі рішень сільських сходок, селянство-козацтво віддавало перевагу останнім.

Не варто забувати й про настрої селянства, яке через призму власного розуміння понять «право», «закон», «справедливість» особливо схвально сприймало більшовицький заклик

«Грабувати награбоване!». Обрані на сільському зібранні або й самопроголошені селяни-козаки (до того ж переважно молоді) навряд чи могли висловлювати точку зору, відмінну від «загальнонародної» позиції сільського натовпу. Тому сільські загони ВК часто були нездатні протистояти погромам, які чинили їхні односельці. І це в тому випадку, якщо вони намагалися зупиняти погроми, а не самі брали в цьому участь. Тобто існували органічні вади ВК, які визначали його слабкість, аморфність, нездатність піднятися вище від рівня самооборони села від чужинців.

Тим не менше частина загонів ВК усе ж проявила себе в боротьбі з більшовицькою агресією. У грудні — січні 1917—1918 рр. участь ВК у боротьбі з більшовицькими загонами зафіксована в Харкові, Бахмачі, Конотопі, Золотоноші, Кременчуці, Одесі, Рівному, у районі Полтави, Бірзулі, Чернігова, Глухова, Сміли, Черкас тощо. Щоправда, бойові дії в переважній більшості випадків мали стихійний характер, а вільні козаки врешті-решт змушені були поступатися більш боєздатним супротивникам. Так, важливу роль у боротьбі за Катеринослав відіграли загони Катеринославського робітничого куреня отамана Горобця (Г. Воробйова), а в захисті Києва — Київське робітниче вільне козацтво під проводом М. Ковенка. Сільські загони вели переважно локальну партизанську боротьбу. Приміром, на Катеринославщині руйнували залізничні колії загони Ф. Сторубля та Чорнобая.

З початком контрастуну українських і союзницьких військ активізувало антибільшовицьку боротьбу ВК Правобережжя. У Єлисаветградському повіті на Херсонщині опір більшовикам чинило ВК Глодоської, Марківської, Добровеличківської та кількох сусідніх волостей; у Гайсинському повіті (Подільська губернія) діяли загони отамана П. Саморухи; у Бердичівському повіті на Київщині — загони отамана І. Ткаченка, на Черкащині — підрозділи Я. Водяного. Напередодні визволення Києва об'єднаний загін вільних козаків містечка Стеблів та села Комарівка

(Канівський повіт) організував охорону відрізка залізниці Корсунь — Біла Церква, намагаючись не допустити вивезення награбованого майна більшовицькими загонами, які відступали.

На початку лютого І. Горемика-Крупчинський на власні кошти сформував із вільних козаків Васильківського повіту кілька куренів, об'єднавши їх у Васильківський кіш Вільного козацтва. Під його керівництвом кіш брав участь у боях у районі Фастова, Василькова, Білої Церкви. 1 березня 1918 р. загоони отамана І. Горемики-Крупчинського першими ввійшли до Києва, випередивши на кілька годин передові німецькі загоони.

У лютому активізували свою діяльність і загоони Звенигородського коша під керівництвом нового отамана — Ю. Тютюнника. Звенигородці займалися роззброєнням фронткових військових підрозділів, що рухалися на схід. Окрім того, Звенигородський кіш установив контакти із загонами сусідніх повітів південної Київщини та північної Херсонщини. Результатом стало проведення спільної бойової операції черкаського, звенигородського, елисаветградського та золотоніського козацтва проти радянських військ поблизу станції Бобринської. За твердженням Ю. Тютюнника, загальна чисельність ВК, що брало участь у кількадецих кровопролитних боях, перевищувала 8000, із яких 4620 бійців були звенигородцями. У березні — квітні окремі загоони ВК йшли в авангарді антирадянського наступу, прагнучи першими увійти у звільнені міста й села. Так, загін отамана Горобця брав участь у звільненні Олександрії, Куколівки, Жовтих Вод, П'ятихатки, Верховцева, Катеринослава та інших міст і сіл Катеринославщини. Після переходу німецьких військ на Лівобережжя їхній наступ, хоча й слабкіше, і тут був підтриманий окремими загонами ВК.

На думку Л. Гарчевої, загальна чисельність ВК, яке в перші тижні українсько-німецького контрнаступу воювало на боці УЦР, була не меншою за 30 000 осіб. Водночас варто звернути увагу на інше: ВК помітно активізувалося саме після звісток про те, що на Україну йде потужна військова сила, справжня добре

організована й дисциплінована армія. Саме німці та австрійці, а не більшовицькі загони занепокоїли селян. Учорашні вороги раптом стали союзниками й чи не єдині в той час могли встановити порядок на селі й відновити вплив державної влади, на яку вже звикли не зважати. Як розвиватимуться далі відносини із союзниками, було незрозуміло, але продемонструвати «першість» у звільненні міст та цілих повітів було незайвим.

Водночас, як свідчать історичні джерела, восени — взимку 1917—1918 рр. ВК саме спричиняло чимало конфліктів через самочинне захоплення влади на місцях, відмову виконувати накази повітових комісарів та рішення земських управ, самоуправство, перевищення повноважень, самосуди, участь в антисемітських акціях. Усе це дезорганізувало суспільне життя й посилювало анархію. Здавалося б, це дисонує з уже згадуваною підтримкою УЦР, про яку постійно писали у своїх ухвалах і листах до УГВК товариства Вільного козацтва. Переконливе пояснення цьому дав В. Лозовий: у ході революції на селі почав формуватися новий тип політичної культури — «своєрідний симбіоз модерно-політичних та архаїчно-політичних цінностей... З одного боку, селяни бажали, щоб держава втілила земельну реформу у формі соціалізації, а з другого, — намагалися позбутися її впливу — не сплачувати податки, не виконувати повинностей, не допускати на село правоохоронні структури. Відтак на своїх з'їздах селяни підтримували ідею створення автономної, а пізніше й самостійної України у формі Української Народної Республіки, з якою пов'язувалася реалізація аграрних перетворень, а на низовому рівні — ігнорували державні інституції та їхні розпорядження» (виділення наше — В. Л.).

Саме «симбіоз цінностей», який підмітив В. Лозовий: мінливість, невиразність та суперечливість політичних орієнтацій, локальність дій, слабкий рівень організації, міжособні війни отаманів, люта ненависть і середньовічна жорстокість у ставленні до тих, хто уособлював владу й «нетрудові» верстви (бю-

рократія, буржуазія, євреї, інтелігенція (!) — є ключем до розуміння суперечливих тенденцій усього селянсько-повстанського руху 1917—1921 рр. ВК стало «зародком» масового повстанського руху, але не лише як більш-менш злагоджені воєнізовані підрозділи з певним бойовим та «правоохоронним» досвідом, а й як «прообраз» отаманських формувань, у діяльності яких наведені суперечливі тенденції відобразилися найбільш повно.

5 квітня 1918 р. з'явився наказ міністра військових справ УНР О. Жуковського під своєрідною назвою «Про висловлення подяки Вільному козацтву». Після визнання заслуг ВК у захисті української державності в наказі було констатовано, що козаки мають «перейти до своєї звичайної праці», тобто м'яко й завуальовано оголошено розпуск анархо-демократичних воєнізованих загонів. «М'якість» полягала ще й у тому, що, згідно зі «словесним наказом» міністра, вільні козаки могли далі існувати як «культурна сила», а також мали можливість потрапити до повітових охоронних сотень, які б утримувалися місцевим самоврядуванням і підпорядковувалися призначуваним (!) повітовим комендантам.

Період існування гетьманської влади став часом перманентних селянських проявів непокори та збройних повстань. У травні 1918 р. одними з перших почали збройну боротьбу селяни Лубенського та Золотоніського повітів Полтавщини. Одночасно масові виступи охопили Єлисаветградський повіт Херсонської губернії. Збройний опір почали чинити селяни Волині, Київщини, Катеринославщини.

Найбільш масовим і тривалим стало Звенигородсько-тарашанське повстання. Воно почалося 3 червня в селі Орли Лисянської волості Звенигородщини й за кілька днів поширилося на інші села повіту. Об'єднані загони взяли в облогу Звенигородку й змусили капітулювати місцевий німецький гарнізон, але незабаром залишили місто й повернулися до Лисянки. У Тарашанському повіті першими повстали мешканці сіл Янушів та Стрижівка. Їх підтримали 14 інших сіл. 12 червня повстанці

захопили Таращу, а невдовзі контролювали весь повіт. Протягом двох місяців (червня — липня) німецькі та гетьманські підрозділи не могли придушити повстання, у якому загалом брало участь 30 000 повстанців. Небезпека оточення змусила частину заколотників на початку серпня переправитися на лівий берег Дніпра й пройти з боями Полтавщину та Харківщину. Залишки повстанських загонів потрапили в «нейтральну зону» з РСФРР. Їх частина потім воювала на боці Червоної армії. У липні — серпні масові повстання, які супроводжувалися жорстокими боями й не менш жорстокими розправами, спалахували на Чернігівщині, Волині, Поділлі.

Неможливо підрахувати чисельність учасників повстань. Твердження генерала Г. Ейхгорна про те, що «тероризують країну 10—12 % селян» (тобто 2,5—3 млн) скоріш за все свідчить про неспроможність відрізнити учасників повстань від «мирних» мешканців сіл, що, імовірно, змусило генерала зарахувати до повсталих усіх жителів бунтівних сіл, зокрема жінок і дітей, а карні загони з цієї ж причини вдавалися до практики спалення сіл. В. Савченко в книзі «Павло Скоропадський — останній гетьман України», не вказавши джерел, нарахував у повстанських загонах у травні — вересні 1918 р. 80 000 селян. За його ж підрахунками, за шість перших місяців перебування окупаційного війська в Україні було вбито 22 000 німецьких та австрійських військових і понад 30 000 гетьманських вартових. Зважаючи на тактику партизанської війни, яка стала поширеною в цей час (селяни озброювалися, нападали на німецькі та австро-угорські загони або поміщицькі маєтки, поверталися додому й ховали зброю до наступного разу), шукати інформацію щодо більш-менш точної кількості повстанців марно.

Головною причиною масових селянських повстань літа 1918 р. стала спроба гетьмана П. Скоропадського побудувати державу з опертям на основоположний принцип тогочасного й нинішнього світу — право приватної власності. Відновлення права приватної власності на землю як основи «культури й ци-

вілізації» означало реставрацію поміщицької власності. Тобто гетьман порушував хиткий статус-кво, який уже склався на селі навесні 1918 р.: самочинно, незаконно, але «революційно» й відповідно до «волі народу» більше половини поміщицької землі уже було розподілено між селянами, які аж ніяк не збиралися її повертати попереднім власникам.

Спираючись на окупаційні війська та охоронні загони місцевої адміністрації, поміщики поверталися до своїх маєтків і обкладали селян непомірними податками та контрибуціями, розміри яких встановлювали на власний розсуд. Окрім того, «скривджені» попередньою владою, вони прагнули помститися селянам-бунтарям, ініціюючи розгортання практики жорстоких екзекуцій. Своєю чергою, селянство вдавалося до різних методів активної та пасивної протидії. Протягом травня — червня така каральна «практика» щодо селян наростала й спричиняла зворотну реакцію — посилення повстансько-партизанського руху, який був спрямований не лише проти поміщиків, а й проти гетьманської влади та німецько-австрійських окупантів.

Застосування іноземної збройної сили для підтримання поміщиків та спільні дії німецьких або австро-угорських підрозділів і загонів Державної варти з метою «пацифікації» та «наведення порядку» породжували серед селянства ненависть до гетьманату й призводили до ототожнення гетьманської та окупаційної влади. Окупаційні підрозділи вдавалися до накладання натуральних контрибуцій на бунтівні села та поширили на українських громадян юрисдикцію німецьких військово-польових судів, що дало можливість здійснення «законних» розстрілів та повішень, ув'язнень та екзекуцій. З «виховною» метою здійснювали показові покарання. Поширеними були артилерійські обстріли та спалення сіл. Щоправда, порівняно з тим, що робили червоні, білі та різноманітні повстанці в 1919—1921 рр., німці та австрійці прагнули уникати безглуздої жорстокості й шукали компроміс — співпрацювали з українською владою, заохочували лояльність населення до себе, намагалися

не зачіпати національних почуттів. Німецьке та австрійське командування швидко зрозуміло контрпродуктивність спалення будинків та цілих сіл як покарання за повстання. Натомість німці та австрійці намагалися впроваджувати контрибуції грошима, збіжжям чи худобою. Водночас мали місце зловживання та «ексцеси» виконавців — окупаційних підрозділів, які безпосередньо займалися «пацифікацією». Ситуацію ускладнював також мовний бар'єр. Між тим, участь у протистоянні селянству німецьких та австро-угорських військ надавала боротьбі національно-визвольного відтінку.

З огляду на відзначене вище В. Солдатенко робить такий висновок: «Політика гетьманського режиму щодо селянства дає всі підстави охарактеризувати її як “війну із селянством”, яка у відповідь перетворювалася на “війну селянства з гетьманщиною”; ...для впорядкування аграрних відносин в Україні логічно б було шукати певного компромісу між поміщиками та селянами, а не підтримувати одну із сторін». Не заперечуючи проти «війни» між гетьманською владою та селянством, зауважимо, що вона була лише одним, до того ж не найбільш жорстоким етапом «війни» усього селянства з державою як такою, що почалася в 1917 р. і завершилася на початку 1920-х рр. Сучасні дослідники, як і українська інтелігенція початку минулого століття, часто розглядають селянство як винятково «жертву» кількох століть пригнічення, насильницькі дії якої по відношенню до поміщиків, чиновників і навіть представників інтелігенції можна виправдати недолугістю влади (Тимчасового уряду, УЦР, гетьманату, Директорії), яка не змогла вчасно й ефективно (тобто так, як хотілося б самим селянам) розв'язати аграрне питання. Історики критикують УЦР за утопізм соціалізаційних проектів і скасування приватної власності, викривають популізм більшовиків, які щонайкраще скористалися соціальними «інстинктами» селянства, і водночас визнають неправильність аграрної політики гетьмана, який намагався відновити приватну власність і зайняв пропомі-

щицьку позицію, а не змирився з «революційним» зрівняльним перерозподілом землі. Зазвичай провину за наростання селянського екстремізму покладають переважно на владу — не ефективну соціалістичну, підступну комуністичну або контрреволюційну гетьманську (а в 1919 р. білогвардійську). Чи справді селяни були лише «жертвою»? Можливо, вони теж мають розділити провину за той хаос, який поглинув Україну в 1917—1921 рр.?

За даними І. Куташева, у вересні — жовтні 1917 р. сталося 849 селянських виступів, 90 % з яких являли собою захоплення майна, землі, худоби, продовольства й реманенту. У листопаді — грудні селянська боротьба за землю вийшла на новий рівень — захоплення фільварків, економії і маєтків. Селяни перейшли до масових погромів маєтків. У відповідь поміщики почали вдаватися до збройного опору, а селяни створювали охоронні дружини. Чому ці події не тягнуть на «війну»? Чи не тому, що перевага була однозначно на боці селян, а жертвами стали глитаї-поміщики? Чи, можливо, тому, що УЦР, шукаючи селянської підтримки, сама провокувала безладдя, обіцяючи соціалізацію землі? Але ж місцевим представникам влади УНР від того було не легше. У листопаді 1917 — січні 1918 рр. губерніальні та повітові комісари Правобережжя, начальники місцевих відділків міліції «криком кричали» про свою нездатність припинити погроми й просили Генеральний Секретаріат надіслати хоча б один підрозділ дисциплінованого війська для ліквідації безладів. Сотні таких звернень зберігаються в архівах.

У доповідній записці від 5 січня 1918 р. начальник Могилівської повітової міліції констатував: «Злочинність зростає, чесні селяни, які відмовляються грабувати поміщицьке добро, тероризовані ініціаторами й або приєднуються до грабіжників, або самі залишаються пограбованими... Влада, що складається з елементів права й примусу, втратила останню якість (силу примусу), стала однобокою й непотрібною».

До кінця лютого 1918 р. в Україні селяни «конфіскували» 60 % поміщицьких маєтків.

Важко уявити, яку саме «компромісну» позицію, що влаштувала б селян, міг зайняти гетьман. Адже справа була не лише в де-факто перерозподіленій «революційним» шляхом землі, а й у тому, що селянство ще з 1917 р. припинило платити податки, ігнорувало владу, бойкотувало місцеве самоврядування, узагалі не сприймало приватну власність. «Натуралізація» сільського господарства призвела до зменшення посівних площ, у чому були вкрай незацікавлені не лише підписанти «Хлібного миру» Німеччина та Австро-Угорщина, а й будь-яка державна влада, до обов'язків котрої входило прохарчування жителів міст. При цьому селянство було основним платником податків, від якого залежало функціонування державних та громадських установ. Якби все це почалося після гетьманського перевороту, можна було б думати про опір саме «консервативній» владі, але те саме було за Тимчасового уряду та УЦР, яку взимку — навесні 1918 р. селянство вже просто ігнорувало.

Навряд чи могли знайти компроміс ті, хто мислив і діяв відповідно до хай навіть консервативного, але державного права, і ті, що жили у світі звичаєвого права. Тому проблема була значно ширша й складніша, ніж просто невдала земельна реформа: гетьманська влада спробувала за допомоги окупаційних військ встановити хоча б елементарний порядок: відновити дієву владу та самоврядування на місцях, змусити селян вносити податкові платежі, роззброїти населення, яке «про всяк випадок» приховало цілі арсенали рушниць, кулеметів та гармат (!).

Між іншим, каральні поміщицько-офіцерські загони з'явилися ще за часів УЦР. Запроваджувати надзвичайний військовий стан у місцевостях, які бойкотували здавання зброї, також почали ще за УЦР, як і поширювати чинність німецьких військово-польових судів на українських громадян. П. Захарченко зазначає, що гетьман намагався одразу ж після приходу до

влади упорядкувати ситуацію з відшкодуванням збитків, завданих революційною «стихією». З 15 травня 1918 р. були запроваджені «Тимчасові правила», які базувалися на добровільності повернення відібраної власності, але нові «власники» майна віддавати його добровільно не збиралися, а засоби примусу не були передбачені. Окрім того, дослідники, які ґрунтовно порівняли проекти аграрних реформ усіх державних утворень на українських землях у 1917—1921 рр., вважають, що «за умови стабільної політичної ситуації плани земельної реформи уряду П. Скоропадського були економічно ефективними й психологічно прийнятними для селянства. Проте революційні обставини, коли навесні 1918 р. селяни фактично здійснили переділ землі, не сприяли прийняттю ними більш поміркованих варіантів розв'язання земельного питання»¹.

Між тим, у хаосі стихійних виступів і повстань літа 1918 р., очолюваних представниками різних політичних сил, проглядається спільна «ідеологія». А. Граціозі вважає, що вона базувалася на вигнанні окупаційних військ, захопленні й розподілі всієї землі; завершенні реквізицій і розвитку вільної торгівлі (але тільки на місцевому рівні, бо до «спекулянтів» з інших районів, особливо інших національностей, ставилися вороже); прагнення до сильної місцевої автономії («радянську владу» селяни розуміли як владу місцеву); утвердження місцевих культурних та релігійних традицій; вороже ставлення до сильної присутності держави. Таким чином, «містечкова» й антидержавна «програма» у зв'язку з присутністю іноземних військ і відповідно боротьбою з «чужоземним ярмом» набула національного й подекуди державницького відтінку.

Різноманітні програми та відозви повстансько-партизанських штабів та ревкомів часто єднала спільна вимога — повернення УЦР та «здобутків революції, викладених у 3 і 4 Універсалах». Але ж за два-три місяці до цього селянство індиферентно

¹ Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917—1921 рр.) / Н. А. Ковальова та ін. — Черкаси, 2007. — С. 103.

ставилося до УЦР. Можливо, вагомою причиною «ностальгії» за УЦР стало те, що вона була слабкою, безпорадною, не здатною на репресивні дії владою? П. Захарченко дійшов доволі категоричного висновку, який не дає підстав ідеалізувати повстанців: «Повстанський рух влітку 1918 року був позбавлений найменших рис творчого, конструктивного начала й розвивався за відомими зразками селянських воєн середньовіччя»; «лютий антисемітизм, катування жертв, особливо службовців гетьманської адміністрації та державної варти, стали характерною рисою ідеології збуреної людної».

Серед головних причин невдач селянських повстань дослідники називають неорганізованість, роз'єднаність повстанських операцій, відсутність єдиного керівного центру, точно визначених соціально-політичних гасел. Зрештою навіть більшовики, маючи підтримку з боку РСФРР, яка засилала диверсійні загони в прикордонні Чернігівщину та Харківщину, не змогли підняти всеукраїнського повстання. Головна причина невдач крилася в тому, що на другому році революції рівень місництва, відчуження, автономізації селянства від іншого, міського світу досяг такої величини, що навіть найталановитіші агітатори та пропагандисти нездатні були змусити селян діяти поза межами повіту або навіть волості. Більшість повстань були неорганізованими, стихійними. Вони часто звертають на себе увагу відсутністю будь-якого плану. Прикладом може бути відоме Звенигородське повстання. 7 червня 1918 р. повстанці увірвалися до Звенигородки й три дні (!) вели бої на вулицях міста. Але зрозумівши, що «до звенигородців не пристав ніхто», вирішили, що обороняти «ні для чого зараз не потрібне місто не було рації». Керівник повстання Л. Шевченко вирішив розпустити повстанців. Як писав Ю. Тютюнник, «вони зникли так несподівано й так тихо, що населення міста довідалося про се тільки ранком, коли в Звенигородку прийшли німці».

У дослідженнях з історії Української революції науковці акцентують увагу на партійно-політичній боротьбі, партійній

приналежності місцевого чи загальноукраїнського революційного лідера, що дає підстави говорити про прихильність населення до тих чи інших політичних програм. Проте не лише «лідери» впливають на «масу», а й «маса» — на «лідерів». З огляду на загалом дополітичну свідомість селянства таку підтримку партійних програм варто вважати умовною й ситуаційною. «Лідери» часто були безпорадні перед «волею народу» й неспроможні вибудувати організаційну структуру поза межами одного повсталого повіту (хоча б об'єднати повстанців кількох повітів). Тому й вплив численних повстанських штабів та ревкомів був локальним.

У багатьох антиурядових виступах на Київщині, Катеринославщині, Поділлі ініціативна та керівна роль належала отаманам Вільного козацтва, але навіть вони не вийшли за межі локальних дій. Їхня діяльність відзначалася насамперед більшою злагодженістю загонів, які вже мали бойовий досвід.

У багатьох урядових документах та матеріалах періодичної преси учасники повстань фігурують під узагальнювальними назвами «більшовики», «бандити», «злочинці». Тому не завжди можна чітко виокремити вільних козаків із загальної маси повстанців. Однак навіть тих джерел, де цілком однозначно вказано на вільних козаків як учасників та ініціаторів повстань, цілком достатньо для висновку: уцілілі осередки ВК активно виступили на боці противників гетьманського режиму. Вільнокозачі отамани вже в перші дні після перевороту заявили про засудження гетьманського режиму й закликали селянство боротися з ним. Волосні, повітові та губернські з'їзди, проведені на початку травня 1918 р., засвідчили антигетьманську позицію сільського ВК.

Одними з перших негативне ставлення до нового режиму висловили делегати 5-го Національного з'їзду Київщини (28 квітня — 2 травня), на якому були присутні представники ВК. У цьому ракурсі характерним є виступ представника звенигородського ВК на нараді 2 травня: «...українська по назві,

а властиво русько-польсько-жидівська буржуазія злигалася з німецькою буржуазією, з німецькими генералами і думають, що вони вже побідили, вже затоптали землю, і волю, і самостійність України... Скорше всі ми поляжемо головами, та не пустимо з своїх рук землі і не дозволимо, щоби кацапська буржуазія над нами панувала».

Рішення негайно розпочати збройну боротьбу з гетьманською владою підтримали й делегати Звенигородського повітового селянського з'їзду, що відбувся 3 травня. Закликавши селянство збирати сили для майбутнього збройного виступу, з'їзд визнав за найкращий спосіб формування повстанських загонів дотримання ідейно-організаційних принципів Вільного козацтва. У селах повіту, де ще не було вільнокозачих товариств, ухвалили їх негайно організувати. Пропозиція перейменувати Вільне козацтво на Армію спасіння землі і волі була відкинута.

Позицію звенигородців підтримало й ВК інших губерній. Гаврилівський волосний схід (Кам'янецький повіт Подільської губернії) ще напередодні перевороту ухвалив організувати у волості Вільне козацтво для того, щоб протидіяти поверненню власності поміщикам, а 9 травня постановив: «Право власності на землю не хочемо, а щоб земля перейшла трудовому народу по соціалізації, хочемо, щоби Україною влаштувала виборна Центральна Рада, котрій ми довіряємо правити й виробляти закон для охорони України».

«Обраного буржуазією» гетьмана назвали «самозванцем» і делегати Верхньодніпровського повітового з'їзду Селянських спілок та Вільного козацтва. Протестуючи проти втручання іноземних військ у внутрішні справи України та розгону УЦР, вони закликали «боротися з ворогами трудового селянства». З таким же закликом виступив 8 травня на губернському з'їзді Катеринославщини й кошовий отаман Новомосковського повіту Ф. Сторубель: «До зброї, всі вмремо, але руйнувати волі не дамо». Згідно з агентурними донесеннями та слідчими матеріалами державних установ Подільської губернії, ВК взяло-

ся за організацію повстань у Могилів-Подільському, Гайсинському та Кам'янецькому повітах.

Зі свого боку П. Скоропадський застосував до Вільного козацтва репресивні заходи. Скликання Всеукраїнського з'їзду козацтва, яке ініціював І. Луценко, було заборонене, а 30 травня гетьман звернувся до військового міністра з «відручним листом», у якому йшлося про те, що «всі приватні й вільнокозацькі організації «...» з нинішнього дня касуються й об'являються недійсними...» Щоправда, визнаючи заслуги козацтва в боротьбі за українську державність, П. Скоропадський проголошував необхідність його відродження й відповідно подавав наведене вище ліквідаційне розпорядження як перший необхідний реорганізаційний крок на цьому шляху. Проте, зважаючи на розгортання саме в цей час селянсько-повстанського руху, «відручний лист» насамперед завдавав удару по його організаційних осередках, — громадах ВК, — остаточно ставлячи їх поза законом.

У травні — серпні ініційовані ВК селянські повстання спалахнули на Катеринославщині, Київщині та Поділлі. Найбільшою мірою бойова функція вільних козаків реалізувалася під час Звенигородсько-тарасанського повстання, забезпечивши йому тривалість та запеклість.

Водночас активна участь ВК у повстанні зумовила репресії з боку гетьманської та окупаційної влади, які остаточно знищили рештки вільнокозацької організації. Переслідувань зазнали навіть ті, хто в період гетьманату не займався антидержавною діяльністю, але раніше належав до ВК. Улітку — восени 1918 р. регіональні підрозділи Державної варти цілеспрямовано проводили агентурно-розшукову роботу щодо всіх отаманів та інструкторів ВК часів УЦР. До в'язниці потрапили І. Луценко, С. Гризло, М. Ковенко, М. Малашко, О. Чорнобай, Г. Горобець та інші. За розпорядженням директора Державної варти на Полтавщині, де участь вільних козаків у повстанському русі була загалом слабкою й спорадичною, ув'язнення загрожувало практично всім, хто в 1917 — на початку 1918 рр.

став ініціатором заснування вільнокозачих товариств. У списку з 57 осіб, направленому до губернського старости, провину колишніх отаманів було сформульовано лаконічно й промовисто — «участь у справі організації Вільного козацтва».

Наприкінці 1918 р. і надалі згадки про Вільне козацтво ще трапляються в назвах різноманітних самооборонних та повстанських підрозділів. Так, у ході антигетьманського повстання були спроби формування нових загонів під назвою «Вільне козацтво» або з «козацькими» атрибутами. Проте мережі своєрідних воєнізованих «козацьких» товариств зразка 1917 р. уже не було. Не варто забувати, що ВК було засноване як легальна й лояльна до влади воєнізована «козацько-демократична» організація з двоїстими функціями: охорона порядку та культурно-просвітницька діяльність. В умовах «війни всіх проти всіх» вона переродилася в сільську отаманію, ще більш суперечливу й неоднозначну, ніж вільнокозачий рух.

З'ясування змісту та мотивації селянського повстанського руху в 1919 р. є складним завданням. У повстанському середовищі цього періоду дивовижним, навіть гротескним чином перепліталися різні політичні вподобання та заклики. Часта зміна влад, перманентна міжпартійна боротьба всередині української влади, невизначеність принципів державного будівництва, експерименти у військовій політиці, хаос та анархія, слабкість місцевої влади, погіршення економічного стану, зокрема проблеми продовольчого забезпечення, політика «воєнного комунізму» більшовицької влади й білогвардійська реставрація поміщицької власності, репресії щодо селянства з боку лівої (червоні) та правої (білі) диктатур тощо — усе це прямо чи опосередковано впливало на селян-повстанців і зумовило ускладнення й диференціацію повстанського руху, масові прояви не лише позитивно-героїчних, а негативних і навіть огидних рис повстанства. Повстанський рух 1919 р. став масовим у всіх регіонах України. Його соціальна база розширилася, а «політична» програма (порівняно з об'єднувальною

національно-визвольною боротьбою 1918 р.) стала строкатою, невиваженою й суперечливою.

Донині вкрай дискусійною залишається низка питань з історії повстанського руху 1919 р.: повстанство у військовій політиці Директорії, отаманщина як окреме суспільне явище та його оцінка, політична орієнтація отаманів та причини мінливості їхньої позиції, регіональні особливості, причини періодичних спалахів та загасань повстанського руху, його локальності й стихійності, міра «добра» й «зла» в діяльності отаманів тощо. Кожне з цих питань заслуговує на окреме дослідження. У межах нашого нарису спробуємо лише узагальнити окремі ключові характеристики повстанського руху.

В. Лозовий переконливо доводить, що політика УЦР і особливо більшовиків призвела до нівеляції права в суспільній свідомості мас, деструкції владних структур, класового протистояння, розгулу криміналітету та поглиблення анархії. Спроба гетьманської влади навести лад мала зворотний ефект: «У селянства посилилося переконання, що зміцнення державної влади, яка заводить систему права, суперечить його інтересам». Саме це зумовило масовість антигетьманського повстання, яке очолила Директорія.

Проте вже в ході повстання й одразу по його завершенні дії «мирних» селян і повстанських загонів засвідчили, що селянство воювало не лише проти влади консерватора-гетьмана, але й узагалі проти наявності влади в селах. Захоплюючи владу в містечках і селах, місцеві представники Директорії заклика́ли населення до порядку та збереження поміщицького майна, яке було проголошено «народним добром». 26 листопада Директорія наказала оберігати народне добро й карати злочинців судом. Однак це не змогло завадити новій хвилі грабежів та самосудів. І навіть більше: селяни, як і в період УЦР, намагалися не допустити до села державних правоохоронців, ігноруючи й розганяючи місцеву міліцію та створюючи власні охоронні дружини, які часто називали, як і раніше, «Вільним

козацтвом». Сільські громади ухвалювали рішення не платити податків. Місцева влада УНР прохала губерніальну розпустити загони новоутвореного Вільного козацтва через те, що вони тільки погіршували криміногенний стан повітів. Самі повітові керівники були безпорадні будь-що зробити. На початку лютого 1919 р. владні структури УНР на місцях перебували в стані повного занепаду.

Улітку 1919 р. на тих територіях, які контролювала Директорія, селяни також продовжували діяти винятково у власних інтересах: як і раніше, відмовлялися сплачувати податки, віддавати державі частину врожаю, забирали собі хліб із колишніх поміщицьких (тепер офіційно державних, а в селянському розумінні «нічиїх») земель, займалися грабунками та самосудами. Щоправда, уже з'являлися повідомлення, у яких було відзначено втому селян від хаосу та анархії, ностальгію за царем, психологічну готовність до встановлення сильної авторитарної влади. Однак значна частина селян продовжувала негативно ставитися до будь-якої влади й повністю ігнорувати її інтереси.

Суголосні настрої мало й селянське повстанство. Як відомо, долю гетьманської влади вирішили саме повстанці. Кістяк республіканської армії склали регулярні підрозділи, які виступили проти гетьмана, а численною її зробили повстанські загони. Повстанці мали таку велику чисельність, що загалом їх було неможливо полічити. Тому дослідники оперують різними цифрами — від 100 000 до 500 000. За даними генерала О. Удовиченка, чисельність республіканської армії сягала 150 000, а дослідниця Ж. Мина припускає, що на момент повстання в ній було не менше 250 000—300 000.

Проте, щойно Директорія вступила до Києва, масова підтримка відразу зникла: повстанці швидко розбіглися по селах ділити землю. Наприкінці грудня 1918 р. — на початку 1919 р. дезертирство з Армії УНР різко зросло. У січні українське військо вже нараховувало лише близько 50 000 бійців. Селяни вважали, що служба в Армії УНР, як і участь в антигетьман-

ському повстанні, справа добровільна. Тому частина вояків-повстанців пішла на різдвяні свята додому. Селяни не розуміли, навіщо потрібна армія, коли гетьманат уже повалений.

Принциповою відмінністю нового етапу повстанського руху був його поділ на дві складові — стихійні селянські повстання та повстанські загони. Під час антигетьманських повстань літа 1918 р. ще домінували стихійні виступи. Окрім того, за часів гетьманату повстанські отамани протистояли ненависній «чужій» владі, а в листопаді — грудні 1918 р. цілими загонами вливалися до армії «своєї». Відтак зародилося явище, яке й до сьогодні спричиняє вкрай гострі дискусії дослідників, — отаманщина. При цьому сам термін залишається багатозначним і часто дослідники використовують його доволі вживаний термін «отаманія», рідше — «отаманський рух»). Багато мемуаристів та істориків намагалися визначити отаманщину, з'ясувати причини її появи та «класифікувати» отаманів. Окремі історики та публіцисти ототожнюють «отаманщину» та «повстанський рух», що є цілковитою помилкою, оскільки повстанство — це відкрите протистояння незалежному політико-державному режиму, а отаманщина — явище, в основі якого лежать складні відносини повстанців-отаманів зі своєю, принаймні формально визнаною владою УНР — непокора, ігнорування й невиконання наказів, самоуправство на підконтрольних отаманам територіях тощо.

Фахово розібратися в проблемі вдалося Ю. Митрофаненку, який у ґрунтовній монографії «Українська отаманщина 1918—1919 років» (Кіровоград, 2016) здійснив системний аналіз, установивши причини, сутність та трансформацію отаманщини й запропонувавши власний варіант її типологізації. Науковець визначає отаманщину як «процес непідпорядкування владі УНР із боку нерегулярних військових формувань національного спрямування, які визнавали її владу лише номінально». Окрім того, Ю. Митрофаненко зазначає, що отаманщину

можна розуміти і як одну з форм селянського повстанського руху (іншою була махновщина).

Проаналізувавши діяльність 35 отаманських формувань, які в 1919 р. постійно чи спорадично співпрацювали з владою УНР, Ю. Митрофаненко виокремлює чотири типи отаманщини:

1. Козакофільсько-романтична, головною рисою якої була реставрація козацького минулого за ігнорування вимог до сучасної армії. Найбільш характерний представник — Ю. Божко. Історичні («козацькі») ремінісценції Ю. Божка призвели до зниження боєздатності його підрозділів.
2. Політична, або військово-опозиційна (В. Оскілко, П. Болбочан, Н. Григор'єв, О. Волох, І. Струк), змістом котрої були політичні конфлікти численних військових формувань із Директорією: бунти й заколоти отаманів із політичних мотивів та за підтримки політичних партій — боротьбистів, незалежників, УПСС. Отамана І. Струка дослідник відносить до цього типу через те, що той восени 1919 р. перейшов на бік денікінців.
3. Соціально деструктивна, до якої належать Й. Біденко, О. Козир-Зірка, О. Палієнко, І. Семесенко, І. Золотаренко, що намагалися реалізувати власні егоїстичні та вузькокорпоративні наміри. Саме в їхній діяльності чітко простежується прагнення до особистого збагачення, боротьба з отаманами-конкурентами за територію, ініціювання погромницьких акцій.
4. Помірковано-конструктивна, що об'єднала отаманів, які найбільше прислужилися боротьбі за національну державність, незважаючи на те, що не одразу прийшли до лав армії Директорії й також у різний спосіб ремствували, за можливості намагаючись зберегти «автономність» власних загонів і не підпорядковуватись іншому отаманові.

Помірковано-конструктивних отаманів Ю. Митрофаненко поділяє на дві групи: тих, які реорганізували свої загони в регулярні військові одиниці (Р. Самокиш, Ю. Тютюнник,

Я. Орел-Гальчевський, П. Дяченко) і тих, що, визнаючи над собою владу Директорії та надаючи підтримку армії (і навіть іноді координуючи з нею свої дії), не бажали змінювати повстанську структуру підрозділів та підпорядковуватися Генштабу (Зелений, Ангел, Соколовський, Шепель, Павловський, Точила-Гурський, Полк гайдамаків Холодного Яру В. Чучупаки). Отамани другої підгрупи погодилися координувати свої дії з Армією УНР у липні — серпні 1919 р., а доти вели самостійну боротьбу з комуністичною владою.

Незважаючи на те, що 18 із 35 ідентифікованих отаманів Ю. Митрофаненко відносить до помірковано-конструктивного типу, а також відзначає, що представники козакофільсько-романтичної та політичної отаманщини відігравали й позитивну роль на певних етапах, усе ж таки його загальний висновок невтішний: явище отаманщини «стало одним із головних внутрішніх чинників, що призвів до поразки українських національно-визвольних змагань у 1919 р.». У дослідженні наведено вдосталь фактів самоуправства, непокори цивільній та військовій владі Директорії, ігнорування та невиконання наказів, конфліктів повстанських отаманів із військовими та між собою, здійснення та ініціювання погромів, отримання незаконних реквізицій із цивільного населення.

Визначення взаємозв'язку селянського повстанського руху та отаманщини потребує двох уточнень: по-перше, слід відмежовувати заколоти й бунти військових (В. Оскілко, П. Болбочан) від селянсько-повстанської отаманщини; і, по-друге, немає підстав розмежовувати повстанство (як позитивне явище) і отаманщину (як негативне). Отаманщина «виросла» з масового антигетьманського селянського повстанського руху на ґрунті вкрай шкідливої військової політики Директорії — «отаманського» принципу формування армії. Проте глибинну сутність отаманщини становили властиві всьому селянському повстанському руху світоглядна та організаційна локальність, стихійність, обмеженість інтересів і прагнень. Тому

варто б подумати на тим, чи була альтернатива в С. Петлюри. Справа створення одразу після перемоги над гетьманом справжньої дисциплінованої регулярної армії навряд чи була б успішною. Скоріше потік дезертирів та перебіжчиків до Червоної армії став би набагато більшим, ніж він був насправді в січні — лютому 1919 р.

Якщо узагальнювати (а отже, і певним чином спрощувати), вагомих чинників появи та поширення отаманщини було три. По-перше, це обмежена місцевими інтересами напіввархаїчна свідомість селян із властивими їй антивладними стереотипами, які в ході революції посилювалися. Саме це значною мірою зумовлювало територіальну обмеженість дій підрозділів, небажання залишати власні «базові» райони, відсутність координації дій навіть загонів сусідніх повітів, нестабільність чисельного складу підрозділів. Щоправда, водночас підтримка селян — насамперед у «базових» селах — можливість швидко розійтися по домівках, приховавши зброю, а потім зібратися знову як найбільш поширена тактика в боротьбі з чисельнішими силами противника забезпечили «живучість» багатьох отаманських загонів.

По-друге, отаманщина отримала підтримку та фінансування з боку головного отамана С. Петлюри, членів Директорії О. Андрієвського та А. Макаренка, а також представників різних політичних сил, які «гралися в політику» з отаманами, підвищуючи їхню самооцінку, посилюючи амбітність, егоїзм, чванство й ремствування. Ю. Митрофаненко відзначив, що, на відміну від УЦР та гетьманату, які обережно ставилися до співпраці з нерегулярними мілітарними формуваннями, Директорія в перші місяці існування вітала їх створення й наділяла отаманів владними повноваженнями на місцях. Отамани ж користувалися наданими «мандатами» на власний розсуд і не збиралися відмовлятися від адміністративної та судової влади на місцях після перемоги антигетьманського повстання. Тільки поразки від РСЧА, руйнація тилу та втрата довіри населен-

ня змусили С. Петлюру в лютому 1919 р. визнати отаманщину головною причиною поразок і почати боротьбу з ватажками, які відмовлялися підпорядковуватися. З травня 1919 р. ця боротьба набула системного характеру, але вже восени, після початку війни з денікінцями, С. Петлюра знову відновив підтримку отаманських формувань.

По-третє, причиною розвитку стихійного селянського руху була низька національна та правова свідомість самих місцевих отаманів, вчинки яких часто були зумовлені суб'єктивними чинниками: агресивністю, амбітністю, маргінальністю, гіперболізацією власних, але переважно локальних перемог, прагненням до збагачення й помсти. Спромігшись самостійно (за власною ініціативою або за дорученням і на гроші Директорії) створити маленьку «приватну армію», отамани часто не розуміли, чому мають комусь підпорядковуватися. Політична підтримка породжувала уявлення про власну особливу значущість, здатність визначати політичний курс держави. Тож отамани вважали за можливе самостійно вирішувати, брати їм участь у бойових діях чи ні.

Природно, що всіх отаманів не можна рівняти під одну гребінку. Будь-яке узагальнення, справедливе загалом, зазвичай має похибки в кожному конкретному випадку. Про патріотизм та усвідомлену боротьбу за державність, характерні для діяльності окремих отаманів, теж не варто забувати. Проте це не заперечує загального: надто вже мінливими були настрої більшості отаманів і повстанців, а мета їхньої боротьби — туманною, суперечливою й далекою від державницьких прагнень.

Політична позиція й світогляд отаманів не були сталими й також змінювалися під впливом різних подій та настроїв селян і вояків-повстанців. Політичні вподобання, особисті образи, риси характеру й психологічні комплекси отаманів з одного боку й мінливість народної прихильності («волі народу») з другого часто зумовлювали зміну позиції отаманських загонів: на бік Директорії — на бік РСЧА — знову на

бік Директорії або повернення до боротьби власними силами. А ті, хто не полишав лав Директорії, з тих же причин ремствували й відмовлялися виконувати накази. Красномовною ілюстрацією цього є політичні поневіряння отамана Зеленого (Д. Терпила) — одного з найбільш популярних і впливових ватажків Правобережжя у 1919 р.

Отаман Зелений під час антигетьманського повстання очолив Дніпровську дивізію Армії УНР, сформовану із селян Трипілля. Зелений образився, що його підрозділ не був допущений до участі в параді в Києві після перемоги Директорії. На початку січня 1919 р. він отримав наказ іти з дивізією в Галичину. Наказ виконав, але бійці дивізії відмовилися воювати на польському фронті й повернулися додому. Зелений оголосив себе прихильником радянської влади, був ініціатором повстання проти УНР у районі Черкас — Канева — Ржищева — Трипілля — Переяслава — Золотоноші, яке спалахнуло 25 січня. Наприкінці січня — початку лютого воював з Армією УНР. Налагоджував контакти з більшовиками, але, ображений скромним прийомом та низьким рівнем представництва на переговорах із ним, урешті вирішив орієнтуватися на власні сили. У березні — липні 1919 р. Зелений воював проти РСЧА. У серпні — листопаді 1919 р. вів бойові дії проти білогвардійців. У квітні 1919 р. долучився до діяльності Всеукраїнського революційного комітету, який утворили члени УСДРП (незалежні). У травні — липні повстанський рух під проводом Зеленого охопив усю Київську губернію й частину Полтавської, його «армія» нараховувала близько 12 000 повстанців.

У липні 1919 р. Зелений приєднався до військ Директорії. Щоправда, він відмовився підпорядковуватися Ю. Тютюннику й рушив на Білу Церкву. За допомогою хитроців (урочиста вечеря, обіцянка поділитися майбутніми трофеями) полковник В. Сальський умовив Зеленого тимчасово підпорядкуватися розпорядженням Запорізької групи Армії УНР. Після вдалої оборони Білої Церкви від червоних Зелений отримав свою част-

ку трофеїв і знову покинув армію Директорії. 20 серпня 1919 р. разом із Ю. Тютюнником він підписав Уманське звернення до Директорії: «Повстання піднімалося під гаслом — влада трудовому народу, селянству і робітникам, бо психологія моменту того вимагала. Але зараз, коли стало зрозуміло, що висока Директорія і її уряд стоять на іншому принципі, ніж той, на якому стояли повстанці, ми заявляємо, що якщо це необхідно для втвердження нашої державності, то ми відмовляємося від наших перших повстанських гасел і будемо й надалі боротися зі всіма ворогами нашої державності й нашої соціальної та економічної незалежності». 14 вересня Д. Терпило мав зустріч із С. Петлюрою в Кам'янці-Подільському. Після повернення на Київщину отаман ініціював повстансько-партизанський з'їзд, на якому закликав підтримати Директорію. Помер у листопаді від важкого поранення в бою проти білих під Каневом.

Між тим, на відміну від «отаманщини», яка відображає відносини між «уенерівськими» повстанцями та владою Директорії УНР, селянський повстанський рух — явище значно масовіше й складніше: у січні — лютому 1919 р. тривав антиуенерівський повстанський рух; у березні — липні 1919 р. — антикомуністичний (антибільшовицький)¹, у червні 1919 р. — лютому 1920 р. — антиденікінський. При цьому всі різновиди повстанських загонів, які з'явилися в 1919 р., досі повністю не ідентифіковані. Найвідоміші — зеленівці, григор'євці, махновці, петлюрівці, ті, що не визнавали нікого, просто бандити тощо. Зрештою були й проденікінські загони та випадки повстанських виступів під гаслом «Боже, царя храни!».

У січні 1919 р. Армія УНР швидко зменшувалася і, навпаки, чисельно зростали підрозділи Червоної армії. Перехід значної кількості повстанців на бік РСЧА залишається без ґрунтового пояснення. Тут спрацювала ціла низка ідеологічних, соціальних

¹ Частіше дослідники вживають термін «антибільшовицький» повстанський рух, але з огляду на те, що селяни в 1919 р. розрізняли «гарних» більшовиків і «поганих» комуністів, краще вживати поняття «антикомуністичний».

та національних причин, які остаточно ще не з'ясовані. Історики констатують, що селянство практично одразу розчарувалося в Директорії. Найчастіше це пояснюють недолугою внутрішньою політикою та, зокрема, невдачею з аграрною реформою, яка не відповідала селянським сподіванням. Проте точніше було б говорити, що Директорія принципово нічого не могла запропонувати селянам, які вже й так на власний розсуд ділили землю. Земельний закон, який був виданий Директорією 8 січня 1919 р., не викликав ентузіазму в селян, бо був надто поміркованим порівняно з обіцянками більшовиків. Більшість землі було проголошено державною власністю, ділянки до 15 десятин залишалися в старих господарів, а незаможні селяни мали отримати в користування від 5 до 15 десятин. Такий перерозподіл вважали несправедливим і безземельні селяни, і ті, хто мав понад 15 десятин. На противагу цьому проголошення червоними ліквідації приватної власності та зрівняльний розподіл землі сприяли поширенню пробільшовицьких настроїв.

Повстанська маса, яка піднялася проти гетьмана в листопаді — грудні 1918 р., була різноманітною за політичними орієнтирами: загони очолювали більшовики, анархісти, боротьбисти. Їх єднав виступ проти гетьмана, а не українська державність. Існували загони, які від самого початку були налаштовані пробільшовицьки. У повстанні домінували соціальні гасла. Привабливою для селян була й більшовицька пропаганда. Так, 22 листопада 1918 р. Донецько-криворізький обком КП(б)У закликав селян створювати підрозділи Селянської червоної армії для того, щоб «встановити свій власний порядок» та взяти «владу до своїх рук».

Ідея державності була надто підірвана в селянській свідомості окупацією та режимом П. Скоропадського, і Директорія, як слушно відзначив В. Верстюк, «так і не зуміла реабілітувати національну ідею в очах селян». Окрім того, і сама Директорія була дискредитована через переговори з представниками Антанти. Чутки про те, що вона, як і УЦР, може знову «здати»

українські інтереси іноземцям, призводили до негативної реакції серед селян, повстанців і частини інтелігенції.

Перехід отаманів на бік червоних був зумовлений і партійно-політичною боротьбою всередині Директорії та відсутністю стратегічної визначеності в її діяльності. Важливу роль відіграла поява політичних сил, які були соціально близькі більшовизму, — незалежників та боротьбистів. «Радянська платформа» цих партій підштовхнула частину отаманів до зміни позиції.

Як зазначає А. Граціозі, легка перемога більшовиків у січні 1919 р. була «тріумфом непорозуміння». Партизанські загони, які здійснювали прорадянські перевороти, селяни, обдурені обіцянками роздачі земель і навіть керівники нових українських лівих партій прокладали дорогу новій владі, не помічаючи «російського» характеру здобутих перемог. «Росія просто цілком “природно” заповнювала пустоту влади, яка утворилася після відступу німців, користуючись тим, що українці були неспроможні це зробити», — пише А. Граціозі. Хибне розуміння сутності більшовизму, як і «непорозуміння» із сенсом «влади рад», яку селяни сприймали як виборне місцеве самоуправління, асоційоване з козацькими радами минулого, стали визначальними в повстанській боротьбі 1919 року.

У січні — лютому 1919 р. на бік радянської влади перейшло багато отаманів, які боролися проти гетьмана, — Махно, Григор'єв, Зелений, Хіменко, Тютюнник, Соколовський та інші. Чинячи опір армії Директорії, вони забезпечили «легку» перемогу радянської влади. Загін С. Коцура захопив Чигирин і став опорою радянської влади в Чигиринському повіті. Під час боїв за Київ Зелений «врізався клином» в Армію УНР між Києвом і Кременчуком, прискоривши залишення українськими військами Лівобережжя та Києва. Хіменко, який перебував у районі Золотоноші, Черкас та Корсуня, підняв повстання проти Директорії й цим також посприяв здачі Києва. Через перехід Н. Григор'єва на бік більшовиків Директорія втратила контроль над Півднем України й була відрізана від Чорного моря.

У тилах Армії УНР з'явилися повстанські загони, які змушували її відступати. Часто їхні дії координувалися з діями підрозділів РСЧА на фронті. Щоправда, не всі, як Н. Махно та Н. Григор'єв, стали червоними комбригами (зокрема, Зелений до Червоної армії не пристав), але всі вони в той момент виявилися корисними радянській владі.

Утім, уже в березні 1919 р. настрої повстанців, як і всього селянства, різко змінилися: отамани перейшли до боротьби з комуністичним режимом. На початку квітня отаман Зелений, а потім отамани Соколовський, Батрак (Гончар) та Орловський були оголошені поза законом. Найактивніше повстанські загони діяли в Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях, де їх були десятки. На початку квітня були створені Всеукраїнський революційний комітет та Головний повстанський штаб. Останній очолив член УСДРП (незалежних) Ю. Мазуренко. У своїх наказах та відозвах Всеукраїнський ревком закликав селян і робітників не підтримувати «окупантів та спекулянтів на комунізмі», боротися з урядом Х. Раковського, будувати незалежну Українську соціалістичну республіку. Окрім того, в одному з наказів звучав заклик і до боротьби з агентами «зрадницької Директорії, яка веде переговори з французькими й іншими імперіалістами».

10 квітня Зелений спільно з отаманами І. Струком та Батраком (Гончаром) почав наступ на Київ. Повстанці увійшли в місто, але того ж дня змушені були відступити. Наприкінці квітня загони Зеленого контролювали територію в районі Ржищева — Трипілля — Обухова — Германівки — Кагарлика. На півночі Київщини діяли загони І. Струка, між Васильковом і Фастовом — Гончара. Окрім того, на Київщині з'явилися формування Волинця, Клименка, Шляхового. У Полтавській губернії повстанську активність виявили загони Ангела, Ковтуна, Вернигори, Близнюка, Гуленка та інших. До літа майже вся територія УСРР була охоплена повстанським рухом. Пізніше більшовицькі керівники визнавали, що в 1919 р. їхня влада не поширювалася на сільську місцевість.

Зорієнтуватися в розмаху повстанського руху дозволяють дані Х. Раковського. За статистикою, яка була опублікована в брошурі Х. Раковського «Борьба за освобождение деревни» (Харків, 1920), у квітні відбулося загалом 93 «контрреволюційні» виступи, зокрема 34 — у Київській губернії, 19 — у Чернігівській, 17 — у Полтавській, 8 — у Херсонській, 7 — у Харківській, по 4 в Подільській та Катеринославській; а в першій половині травня було зафіксовано загалом 28 виступів: у Київській губернії — 13, у Катеринославській — 5, у Подільській — 4, у Чернігівській — 3, у Полтавській — 2, у Херсонській — 1. Отже, головним «вогнищем» повстань знову стала Київщина.

Найбільш масштабним виступом травня 1919 р. було повстання, яке підняв Н. Григор'єв. Перейшовши 2 лютого на бік радянської влади, він на чолі 1-ї Задніпровської бригади воював на Півдні України. У період із лютого до середини квітня підрозділи Н. Григор'єва взяли під контроль Знам'янку, Єлисаветград, Херсон, Миколаїв, Одесу та інші міста. 7 травня отаман отримав ультимативний наказ іти маршем у Бессарабію, але відмовився його виконувати. 8 травня начальник штабу Н. Григор'єва Ю. Тютюнник у Єлисаветграді оприлюднив «Універсал», у якому звучав заклик до боротьби проти комуни, надзвичайки й «комісарів з московської обжорки й тої землі, де розп'яли Христа». «Універсал» закликав селян та робітників мобілізуватися й організувати народну владу шляхом виборів до сільських, повітових та губерніяльних рад: «Всеукраїнський з'їзд рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо й свято виконаємо волю його». 80 % місць у радах мали займати українці, 5 % — євреї, 15 % — інші національності.

На початок повстання Н. Григор'єв мав близько 15 000 піхотинців, 1000 кавалерії, 50 гармат і 6 бронепоездів. На хвилі селянського невдоволення більшовицьким режимом він порівняно легко захопив велику територію з містами Олександрія, Кременчук, Бобринська, Черкаси, Золотоноша, Катеринослав, Єлисаветград, Херсон, Миколаїв та ін. Але об'єднати

навколо себе антибільшовицькі сили Н. Григор'єву не вдалося. Зелений, який воював на Київщині, не підтримав його, а Н. Махно публічно засудив заколот. Українські ліві партії лякала не лише задекларована в «універсалі» дискримінація національних меншин, а й реальна «практика» григор'євщини. На захоплених територіях повстанці знищували більшовицькі органи влади та чекістів, мародерствували. У період григор'євського повстання піднялася нова хвиля єврейських погромів. За підрахунками В. Горака, григор'євські погроми охопили 74 населені пункти, де загинуло не менш ніж 8000 євреїв. Радянська влада зосередила значні сили для придушення повстання. Наприкінці травня війська під керівництвом К. Ворошилова та О. Пархоменка розгромили основні сили григор'євців. Сам Н. Григор'єв із залишками загонів відступив на Херсонщину, а 27 липня отамана та більшість членів його штабу вбили махновці.

Григор'євський виступ потужно активізував повстанський рух улітку 1919 р. За даними НКВС УСРР, у перших двох декадах липня 1919 р. відбулося загалом 207 «контрреволюційних» виступів, зокрема 111 — у Київській губернії, 37 — у Полтавській, 20 — у Волинській, 14 — у Херсонській, по 12 у Чернігівській та Подільській, 1 — у Харківській. Значні повстанські сили діяли в районі Трипілля — Обухова — Германівки — Кагарлика під командуванням Зеленого, у Васильківському повіті — Гончара. На Київщині також орудували отамани Д. Соколовський, П. Гриценко, П. Закусило, Ю. Мордалевич, В. Сук. Базою повстанського руху став Холодний Яр (Чигиринський і частково Черкаський повіти). На Полтавщині й частки Чернігівщині продовжував боротьбу отаман Ангел, у Переяславському повіті — Грудницький тощо. Окрім того, виступ Н. Григор'єва призвів до зміни військово-політичної ситуації в цілому. Залишений без підтримки Південний фронт у травні був розгромлений, і стратегічна ініціатива перейшла до Добровольчої армії. Піднесення повстанського руху в червні — липні остаточно визначило крах радянської влади в Україні та приход на зміну їй денікінського режиму.

Причини масового протистояння селянства комуністичній владі добре відомі. Це були економічні та соціально-політичні заходи радянської влади, які пізніше дістали назву «воєнний комунізм». У його основі був кардинальний поворот в аграрній політиці більшовиків — від зрівняльного розподілу землі, яким вони приваблювали селян у 1918 р., до створення на селі виробничих колективних об'єднань. До цього додалися продрозверстка, заборона вільної торгівлі, репресії, обмеження прав і свобод селянства, намагання розколоти село, яке вперто зберігало єдність, шляхом його інфікування «класовою боротьбою». За влучним висловом С. Кульчицького, організація комун спричинила протидію селян аж до «алергічної реакції» на сам термін «комуна». При цьому відомий історик звертає увагу на потребу правильної розстановки акцентів: основною причиною масових повстань стала не продрозверстка, результати якої в 1919 р. були мізерними, і не насильницьке заганняння в комуни, якого тоді не було: «Комуни разом із радгоспами викликали на селі шалене відторгнення через те, що заволодівали землею, яку селяни вже вважали своєю». З 16 200 000 десятин землі між селянами розподілили близько 5 000 000, тоді як решта залишилася за радгоспами, комунами, державним резервним фондом, Укрголовцукром. Тому для селян представники радянської влади в 1919 р. «розщепилися» на «гарних» більшовиків, які начебто дали селянам землю, і «поганих» комуністів, які намагалися її відібрати, організовуючи комуни й радгоспи.

Варто також звернути увагу на інші вагомні чинники селянських заколотів, які визначив автор ґрунтовного дослідження з історії антикомуністичного повстанського руху на Лівобережжі П. Ісаков: глибока криза владних структур; десаκραлізація влади в патерналістськи-архаїчному суспільстві; наявність у селі внаслідок демографічного вибуху значної кількості молоді; високий рівень безробіття (насамперед серед молоді) як наслідок «натуралізації» села; наявність значної кількості демобілізованих, які мали зброю й з огляду на нівеляцію

за 5 років війни цінності людського життя були здатні її вистовувати; перенасиченість села зброєю, відсутність у широких мас досвіду мирної політичної боротьби; «варваризація» суспільства. Науковець називає вказані фактори «додатковими», хоча їх варто вважати основними, чинними в повстанському русі з 1917 р. до початку 1920-х рр. Це також підтверджує, що, окрім потреби опору жорсткому репресивному режиму, у селянському середовищі існували численні, не пов'язані з більшовицькою теорією та практикою причини протистояти владі. Фактично кожен із чинників, які окреслив П. Ісаков, ніс загрозу будь-якому політичному режиму.

«Ідеологія» антикомуністичного повстанського руху не вийшла на рівень цілісної ідейно-політичної програми й була набором різноманітних гасел, які могли змінюватися й поєднуватися іноді дуже дивним чином. Переважали соціально-економічні вимоги, а елементи політичних ідеологій поєднувалися в різноманітні симбіози. Залежно від політичних гасел повстанські загони умовно поділяють на «уенерівські», «анархо-махновські» та ті, які не мали чіткого політичного забарвлення. На Півдні домінували «анархо-махновці», на Лівобережжі — загони без чіткого політичного курсу, а на Правобережжі дослідники відзначають перевагу «уенерівських» загонів.

Улітку й восени 1919 р. (у боротьбі проти денікінців) національні гасла стали помітнішими. Тим більше, що в липні — серпні частина отаманів налагодила зв'язки з Директорією й визнала над собою її владу. Проте це не означало усвідомлення селянами-повстанцями національно-державних прагнень. Перевага закликів до боротьби за «справжню» владу рад, яку розуміли як місцеву, «свою» (не зовнішню, центральну), локальність дій повстанців, які максимум могли об'єднатися в межах кількох сусідніх повітів, міжособна боротьба отаманів не дають підстав говорити про помітне зростання «державницької» тенденції. Зважаючи на те, що політику «воєнного комунізму» селянство сприймало як нав'язану ззовні («московськими комі-

сарами», «кацапами», «жидами»), варто говорити про помітні русофобські та антисемітські настрої, а отже, посилення національно-визвольної, але не національно-державної боротьби. Хитка межа між першою та другою зумовлює певні перебільшення у висновках про «державницькі» прагнення українських селян, які трапляються в сучасній історичній літературі.

Оголошення уенерівськими отаманами боротьби під прапором УНР не завжди означало усвідомлення населенням певної території політичної мети цієї боротьби. Вагомішу роль часто відігравали підтримка селянами свого харизматичного отамана, який захищав їхнє село; наявність самостійницького «ядра» в загоні, яке домінувало й визначало «політику». Красномовним підтвердженням цього може бути утворення й існування в Чигиринському повіті загонів отамана С. Коцура, який стояв на «радянській» позиції й співпрацював із більшовиками, і Полку гайдамаків Холодного Яру В. Чучупаки, який твердо стояв на позиціях підтримки УНР. Діяльність і перших, і других спиралася на підтримку місцевого селянства.

Рівень політичної культури та ставлення селянства до воєнних подій ілюструє доповідна записка керівництву співробітника міністерства внутрішніх справ В. Коркушка. Інформуючи про стан мобілізації до Армії УНР на початку жовтня 1919 р., він звертає увагу на повну відмову частини сіл від мобілізації та високий рівень дезертирства: «Кожен, ідучи в армію, каже: “Я іду в армію, а хто пооре, посіє, хто дасть палива на зиму, хто забезпечить хлібом родину?” Це є питання, які кожен селянин задає і які змушують його уклонитися від мобілізації або дезертирувати». Виправити становище, за твердженням В. Коркушка, могли б пенсійне забезпечення селян; використання збройної сили для пошуку тих, хто уникає мобілізації (це «дуже гарно впливає на селянство, бо воно бачить, що є влада»), а також покращення інформування селян про сучасні події. Потребу в останньому він ілюструє таким чином. Наприкінці вересня повітовий комісар Липовецького повіту

разом. із тиловим комендантом та повітовим інструктором-інформатором на чолі військового підрозділу відвідали село Нападівку, де побачили дивну картину: на площі й у волосній управі висіли поряд портрети Т. Шевченка, імператора Олександра III й Леніна. На запитання, що то значить, дістали відповідь: «Якщо Україна переможе, то у нас є Шевченко, як денікінці, то “Його Імператорське Велічество”, а як большевики, то Ленін. Хіба ж ви не бачите, що біля нас б'ється три ворога, і кому служить і поклоняться, ми не знаємо. Коли б у нас були газети або відозви, щоб ми знали, що робиться, тоді ми знали б, кому служить і за ким іти».

Дезорієнтоване, розорене й психологічно втомлене селянство вороже сприймало будь-яку владу, бо кожна з них, зокрема й УНР, вимагала податків, реквізувала продовольство й оголошувала мобілізацію. Апогеєм «автономізації» села стали селянські «республіки». Місцеві політичні діячі за нагоди користувалися селянським «сепаратизмом», і окремі республіки набули більшовицьких, борьбистських, боротьбистських, самостійницьких або інших, іноді комбінованих політичних відтінків лівих партій. Однак головним усе ж було прагнення селян за підтримки власних повстанських загонів не пускати чужинців на територію села чи кількох сіл, які входили до «республіки».

«Множинна суверенізація», яка стала масовою в 1919 р., почалася набагато раніше, ще взимку 1918 р. П. Захарченко наводить витяг із доповідної земельної управи Канівського повіту: «Вся Канівщина розбилась на кільканадцять республік, а республіка — село, як велике, то ділиться, у свою чергу, на окремі республіки...» У березні 1918 р. співробітник міністерства закордонних справ Німеччини К. Росс писав: «У країні немає ніякої центральної влади, яка б охоплювала більш-менш значну територію. Уся країна поділена на цілий ряд окремих областей, обмежених кордонами повіту, міста, а інколи навіть окремими селами й хуторами. Влада в таких областях належить різноманітним партіям, а також окремим політичним

авантюристам, розбійникам та диктаторам. Можна зустріти села, оточені окопами, які ведуть одне проти одного війну за поміщицьку землю». У ході антигетьманського повстання також виникали «республіки». Так, на Поділлі в листопаді 1918 р. були проголошені Летичівська та Деражнянська «радянські республіки». У Кам'янець-Подільському повіті тоді ж була проголошена Янчинецька республіка, голова якої — селянин Ф. Іваницький — закликав не підкорятися жодній владі.

1919 року селяни проголошували десятки таких «республік»¹ (Чигиринська, Холодноярська, Мліївська, Пашківська, Глухівська, Гуляйпільська тощо). Окремі з них підтримували УНР (Врадіївська, Холодноярська), проте більше було тих, які не визнавали ні УНР, ні більшовиків, ні білогвардійців. Перебуваючи в запіллі, квазидержавні «республіки» дезорганізували місцеву владу, перешкоджали залізничному руху, роззброювали військові підрозділи. Уенерівські отамани мусли воювати з «республіками». Отаман А. Волинець роззброїв і ліквідував агресивно налаштовану щодо УНР Летичівську «республіку», а отаман Я. Орел-Гальчевський — Пашківську.

Широко відомими стали Висунська та Баштанська «республіки», які вели кількамісячну боротьбу з денікінцями восени 1919 р. Ю. Котляр вважає, що в цих «республіках» склався симбіоз «селянської вольниці» й партійної дисципліни. За його ж визначенням, селянські загони, побудовані за принципом «селянської вольниці», «найчастіше мали місцевий характер і були

¹ В історичних дослідженнях «гуляе» хибна інформація про 120 різних селянських «республік», які виникли в період Української революції. При цьому як на джерело посилаються на книгу В. Савченка «Атамани казачього войска» (М., 2006. — С. 14). Проте на с. 14 цього видання немає жодного слова про селянські «республіки», а от на с. 18 знаходимо цитування слів В. Леніна: «“Там было сто двадцать правительств и зажиточное крестьянство там развращено”, — писал об Украине Ленин». З тому 42 Повного зібрання творів В. Леніна можна дізнатися, що ці слова він сказав у промові на засіданні пленуму московської ради робочих і селянських депутатів 28 лютого 1921 р., висловлюючи свою точку зору щодо продовольчої й паливної проблеми. У промові немає жодного натяку на те, що ці слова мають відношення до селянських «республік». Вислів скоріше свідчить про ораторську майстерність «вождя», який використовував яскраві порівняння та метафори. (Див.: Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — М., 1970. — Т. 42. — С. 363.)

спрямовані проти будь-якої наявної влади, чи то більшовицької, чи то денікінської».

Денікінський режим був гіршим для селянства, ніж комуністичний. Аграрна політика А. Денікіна передбачала відновлення приватної власності. Неконкретність соціально-економічних гасел, відкладання проведення земельної реформи до завершення громадянської війни селянство розцінювало як цілковиту реставрацію поміщицької земельної власності часів царизму. Чергова спроба поміщиків відшкодувати збитки за допомогою карних загонів, брутальна поведінка військових частин, які мародерствували, вбивали, вчиняли єврейські погроми, а також шовіністична національна політика денікінців швидко призвели до розгортання нової хвилі ще більш політично й організаційно строкатого повстанського руху. З огляду на масові репресії, як денікінці розпочали проти тих, хто служив комуністичній владі, колишні червоноармійці та радянські функціонери часто просто не мали іншого виходу, крім як іти в повстанці.

На Лівобережжі повстанський рух проти білих розгорнувся вже влітку. Тут особливо відчувалася більшовицька активність. Основою повстансько-партизанських загонів часто ставали загони Червоної армії, які залишилися на окупованій території. Окрім того, червоноармійські підрозділи перетинали фронт і вдавалися до партизанських форм боротьби. На Лівобережжі переважали червоні повстанці, хоча були й уенерівські формування (загони Каліберди, Чарноти, Біленького та ін.). При цьому визначення повстанців як «червоних» могло означати тільки те, що вони виступали під радянськими гаслами: навіть у створюваних більшовиками загонах часто панували антибільшовицькі настрої. Загалом політичні вподобання повстанців були дуже строкатими. Найбільшого розмаху діяльність заколотників Лівобережжя восени 1919 р. набула на Полтавщині та Харківщині. Захоплення 17 жовтня повстанською дивізією Бібіка разом із місцевими

червоними загонами та Групою повстанців Лівобережної України Полтави засвідчило неспроможність денікінської влади знищити повстанський рух.

Правобережжя залишалося восени 1919 р. одним із найбільш потужних осередків повстанського руху, де переважали самостійницькі настрої. У районі Канева, Василькова, Рокитного, Білої Церкви діяв отаман Зелений; на Звенигородщині перебували уенерівські загони М. Палія, Калюжного, П. Сокола, С. Гризла та червоний партизанський загін Туза. У Чигиринському повіті влаштувався отаман С. Коцур, який продовжував дотримуватися радянської орієнтації.

У середині листопада в Чигиринському повіті був сформований полк гайдамаків Холодного Яру на чолі з В. Чучупакою та утворений місцевий повстанський комітет, який мав координувати діяльність загонів С. Коцура та В. Чучупаки. Окрім того, на Київщині діяли загони боротьбиста Петренка, червоний загін Афанасьева, петлюрівські (уенерівські) загони Коваленка, Рябоконея, П'ятенка та ін. У грудні до повстанців Холодного Яру прибув відділ отамана А. Гулого-Гуленка, який за призначенням С. Петлюри мав очолити повстанців Херсонщини, Катеринославщини та Уманського, Чигиринського, Черкаського й Звенигородського повітів Київщини. Незабаром загони С. Коцура й В. Чучупаки захопили Чигирин. Проте це була остання спільна акція двох отаманів. Політичні суперечності, в основі яких лежало різне ставлення до уряду УНР, поступово зростали. Конфлікт щодо призначення коменданта Чигирини та розстріл кількох бійців із загону С. Коцура, які були звинувачені в бандитизмі, остаточно зіпсував взаємини між отаманами.

На відміну від Київщини, на Поділлі повстанський рух не був таким масовим. У районі Гайсина — Брацлава утворився загін А. Волинця, на Вінниччині діяли уенерівські загони Шепеля, Карого-Яворського, Залізняка та ін. У грудні 1919 р. у районі Брацлава — Немирова облаштувалися загони колишнього старшини Армії УНР І. Семесенка, який тепер закликав населення

боротися за «Українську Радянську Соціалістичну Республіку». На Волині, мешканці якої практично не відчули на собі денікінської влади, діяли лише окремі загони.

Особливо масовим, а також політично й національно різнобарвним був повстанський рух на Півдні України. Між загонами з різною політичною орієнтацією траплялися як збройні сутички, так і координація дій проти спільного ворога. Об'єднання зусиль мало ідейне підґрунтя: боротьба за радянську владу як владу робітників та селян не заперечувала боротьби за національне визволення. На чолі повстанських загонів стояли боротьбисти, борьбисти, більшовики, анархісти, петлюрівці. Зокрема, на Катеринославщині діяли більшовицькі загони під керівництвом Г. Колосова, повстанський загін Никітіна (Павлоградський та Новомосковський повіти), унерівські загони Т. Гладченка (Катеринославський повіт), М. Мелашка та Руденка (Новомосковський повіт).

Проте діяльність названих загонів стала малопомітною на тлі повстансько-партизанських операцій Революційної повстанської армії України (махновців), яка відіграла вирішальну роль у розгромі денікінців. Знищення денікінського тилу у вересні — листопаді 1919 р. стало апогеєм махновського руху. Під час рейду були розгромлені сили денікінців у Криворізько-Нікопольському регіоні; махновці контролювали Таврію, шість тижнів утримували Катеринослав і створили загрозу для ставки А. Денікіна в Таганрозі. Перемоги махновської армії сповільнили наступ білих на Москву й змусили їх відтягнути значні сили для боротьби з повстанцями.

Загальноселянський характер махновщини та її масштабність дають вагомі підстави говорити про унікальність та феноменальність цього явища, виокремлювати його із загальної маси різнобарвного повстанства, визначати як найбільш розвинену в соціальному й політичному плані течію повстанського руху. Махновське повстанство потребує окремого детального розгляду. У цьому ж контексті важливо наголосити

на ключовому чиннику масової селянської підтримки Н. Махна і його прихильників — антидержавності програми махновців. В основі «вільного радянського ладу» була ідея самоврядування. Ради мали бути представницькими органами влади трудящих, а не підконтрольними політичним партіям структурами. Земельне питання селяни-виробники мали вирішувати самостійно. Між містом і селом мав бути налагоджений взаємовигідний обмін. Така програма «безвладного трудового співжиття» знаходила значну підтримку селянства, оскільки найбільшою мірою відповідала його прагненням.

Ґрунтовне узагальнювальне дослідження з історії антиденікінського повстанства здійснив М. Ковальчук. За його підрахунками, загальна кількість антиденікінських повстанців в Україні восени — взимку 1919 р. становила понад 50 000 осіб. Саме дезорганізація повстанцями білогвардійського тилу стала причиною катастрофи Збройних сил Півдня Росії. Наслідками повстанської діяльності не змогла скористатися вже розгромлена на той час Армія УНР. Це зробила Червона армія.

Порівняння денікінського режиму з радянською владою зумовило повернення селян до останньої, яка була «хоч і погана, та все ж своя, селянська». Є чимало мемуарних свідчень, що Червону армію зустрічали як визволительку. М. Ковальчук наводить уривки з радянських донесень середини грудня 1919 р. із повітів Полтавщини: «Настрій селян на користь радянської влади. Всілякі розпорядження виконуються справно... Ставлення селян до Червоної армії співчутливе... Настрій селян хороший... Селяни охоче йдуть назустріч радянській владі».

Узимку — навесні 1920 р. відбувається спад повстанського руху. Частина повстанців традиційно розійшлася на зиму по домівках, багато загонів було роззброєно й розпущено підрозділами Червоної армії. Окремі формування, наприклад загони І. Семесенка та Я. Шепеля на Поділлі, розгромили червоноармійці. Деякі отамани оголошували про підпорядкування новій (старій) владі (іноді, як отаман М. Мелашко, тимчасово

з тактичних міркувань). Згадуваний уже С. Коцур оголосив про повну лояльність до радянської влади й навіть розпочав переговори про військову співпрацю, але незабаром був розстріляний як організатор «селянського бандитизму».

Тимчасова лояльність селянства була зумовлена зміною тактики більшовиків у селянському питанні. Ще в листопаді 1919 р. член Реввійськради Південного фронту С. Орджонікідзе писав голові Раднаркому РРСФРР В. Леніну: «Тут нам потрібно триматися у вищій мірі гнучкої політики: треба маси партизанів влити, розчинити їх в армії, за будь-яку ціну переварити їх, всіляких “батьок” висмикувати і одних відправляти на той світ, інших взяти і підкорити собі. Хрестовий похід у тій незграбній формі, яка здійснювалася в минулому, безумовно неприйнятний. У районі нашої армії без будь-яких хвастощів я Вам обіцяю скрутити їх без усіляких особливих скандалів. Але все це дрібниці порівняно з величезної ваги питанням про нашу політику відносин з українським селянином. Тут, на моє глибоке переконання, політика втягування його до комуни безглузда й згубна. За будь-яку ціну ми повинні знайти цього разу з українським селянином спільну мову».

З подібними засторogaми до В. Леніна зверталися й інші партійні функціонери. У спеціальній резолюції ЦК РКП(б), розробленій за участю В. Леніна, було наголошено на потребі пошуку компромісу з українським селянством та толерантності в розв'язанні національного питання. В опублікованому в «Правді» 28 грудня 1919 р. «Листі до робітників і селян України» В. Ленін стверджував, що «тільки самі українські робітники й селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть вирішити й вирішать питання, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною й незалежною республікою». Утім, окрім політичної демагогії, були й реальні поступки в аграрній сфері.

5 лютого 1920 р. був затверджений новий земельний закон, який тимчасово заспокоїв селян. Він забороняв утворювати радгоспи й відводити для них землі без переконаності в необ-

хідності цих структур. Представники місцевих селян мали брати участь в обговоренні питання. Розподілу підлягали, окрім поміщицьких земель, також і надлишки (понад 15 десятин) земель багатоземельних селянських господарств. Впроваджували зрівняльний розподіл відповідно до норми, яку визначали з огляду на місцеві умови повітові земельні відділи. Якщо для наділення за нормою землі бракувало, брали з державного фонду або від цукрових заводів чи радгоспів. Унаслідок впровадження нового закону до кінця 1920 р. селянське землекористування зросло майже на 60 %. 1923 року 92 % земельного фонду залишалося в індивідуальному користуванні.

Новий аграрний закон влаштував селян, але аж ніяк не комуністичну владу. Розширення обсягів індивідуального господарювання на селі, відмова від втягування селян у радгоспи й комуни означали відмову влади від контролю над процесом сільськогосподарського виробництва. Тому єдиним засобом розв'язання продовольчого питання залишалося примусове вилучення продукції. «Аби нагодувати армію й працівників націоналізованого сектора, — пише С. Кульчицький, — держава мусила примусово вилучати продовольство». Однак біда була в тому, що радянське керівництво почало впроваджувати не натуральний або грошовий податок, який би залишав селянинові можливість отримання прибутку та інтерес до праці, а знову, як і в 1919 р., повернулося до продрозверстки, щоб реквізувати стільки продукції, скільки було потрібно, без обмежень¹. Хліб понад встановлену норму мали примусово вилучати із селянських господарств. Тобто відбувалося повернення — навіть у ще більш жорсткій формі, ніж у 1919 р., — до політики «воєнного комунізму». Окрім хлібної розверстки, запроваджували розверстку на м'ясо, яйця, окремі види овочів;

¹ Як доводить С. Кульчицький, В. Ленін восени 1919 р. узагалі не відрізняв примусового вилучення селянської продукції у формі реквізицій (конфіскація, розверстка) від вилучення в податковій формі. Тільки під час впровадження НЕПу в 1921 р. він уже розрізняв продрозверстку та продродаток.

згортали товарно-грошові відносини; низкою організаційних та пропагандистських заходів селу знову штучно нав'язували «класову» боротьбу (оголошували війну «куркулеві», а з травня 1920 р. почалася організація комітетів незаможних селян, які ставали головним інструментом зміцнення радянської влади на селі, тощо).

Усе це призвело до нового сплеску повстанського руху. Якщо на початку весни селяни, захоочувані радикальною земельною реформою, ще вітали радянську владу, то вже у квітні — травні 1920 р. розгорнулася потужна хвиля повстань. В огляді особливого відділу Всеросійської надзвичайної комісії, присвяченому становищу в Україні в другій половині квітня, було констатовано виступи практично по всій її території, але особливо на Київщині та Катеринославщині. На Київщині діяли «професіональні повстанці петлюрівсько-самостійницького зафарблення», а на Катеринославщині — махновці. У липні на одній із нарад член політбюро ЦК КП(б)У Я. Яковлев повідомив, що в той час в Україні діяло 200—250 повстанських загонів (по 2—3 у кожному повіті).

Радянська влада відповідала розгортанням системної каральної політики. Будь-яку незгоду з рішеннями органів влади вважали «контрреволюційним» виступом і нещадно карали із застосуванням армійських підрозділів. 20 квітня 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями», яка передбачала жорстокі репресивні заходи щодо селянства в разі ворожого ставлення до влади, відмови видавати повстанців чи дезертирів із Червоної армії, здавати зброю тощо. Було дозволено розстріли, майнові й продовольчі контрибуції, знищення цілих населених пунктів, арешт усього чоловічого населення «бандитських» сіл.

Поступово шляхом спроб і помилок радянська влада створювала систему знищення повстанського руху: об'єднання під єдиним керівництвом усіх збройних сил, запровадження інституту п'яти- та десятихатників, які мали відповідати за спо-

кій у повіті, створення збройних загонів комітетів незаможних селян, захоплення селян, які повідомляли про повстанців, тощо. У грудні 1920 р. була затверджена нова «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом», яка посилювала репресивно-каральні заходи: за будь-яке заворушення, виступ або шкоду тим, хто бореться з «бандитизмом», «узяті з куркульських верств заручники або певна частина пов'язаних круговою порукою куркулів платять головою». Було передбачено покарання й за неповідомлення про повстанців чи підозрілих осіб. У цьому ж місяці з ініціативи Ф. Дзержинського були створені спеціальні надзвичайні органи — воєнні наради різних рівнів (повітові, губерніальні, всеукраїнська), які мали координувати боротьбу з повстанським рухом.

Проте подолати повстанців лише репресивними заходами радянська влада не могла. За офіційними даними, які не враховують величезну кількість дрібних місцевих загонів, наприкінці 1920 — початку 1921 рр. у повстанських формуваннях нараховувалося понад 100 000 бійців. За даними В. Верстюка, на кінець 1920 р. в Україні існувало понад 80 повстанських загонів, у кожному з яких було більш ніж 100 бійців, зокрема 10 загонів мали понад 1000 бійців. На думку О. Ганжі, у цей час, застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці тримали під своїм контролем усю сільську місцевість.

Відповідно, продовжуючи й надалі вдосконалювати репресивно-каральну методику, радянська влада була змушена піти на кардинальну зміну поведінки із селянством — запроваджувати нову економічну політику (неп). Тільки з переходом до практичного впровадження непу повстанський рух почав стрімко спадати. Згортання повстанства було зумовлене й іншими причинами: радянським терором, утомою селян від багаторічної збройної боротьби; визрілою в ході кількох років хаосу й безвладдя психологічною готовністю сприйняти будь-який режим, який приборкає анархію, встановить закон і право; наближенням голоду, проголошенням у березні 1921 р.

амністії тим, хто складе зброю й прийде з повинною. За даними Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК), у вересні 1921 р. в УСРР діяли 64 повстанські загони, у яких налічувалося 3277 повстанців. До кінця року повстанський рух остаточно втратив масовий характер.

Залишковий характер повстанського руху зумовлювався не лише зовнішніми (політикою влади), а й внутрішніми причинами: органічними вадами та змінами соціальних характеристик повстанства. У 1920—1921 рр. рух зазнав суттєвих змін: масових стихійних повстань було мало, а кількість повстанців спочатку, у 1920 р., стрімко зросла, а в 1921-му так само швидко зменшилася. Часи великих, потужних повстанських з'єднань минули. Повстанці були переважно розпорошені по невеликих загонах чисельністю від кількох десятків до кількох сотень бійців, боротьба яких обмежувалася переважно власною волею чи повітом.

Значно розширилася соціальна база повстанського руху. Ряди повстанців тепер поповнювали особи, які служили радянській владі, але зневірилися в ній або постраждали від неї; ті, хто служив УНР, Українській Державі, білогвардійцям; дезертири з різних армій, міські маргінали, зокрема колишні робітники. Важливим чинником посилення як повстанського руху, так і звичайного бандитизму стала демобілізація. Колишні червоноармійці, не знайшовши себе в мирному житті, але звиклі воювати, суттєво поповнили повстанські загони. Повстанський рух усе більше перетворювався на «професійну» діяльність декласованих елементів.

На відміну від попередніх років, втретє встановлена в Україні радянська влада повільно, але планомірно утверджувалась і зміцнювалась. 1920 року це відбувалося шляхом насичення республіки підрозділами Червоної армії та її використанням у каральних акціях. За даними, які наводить С. Кульчицький, Червона армія восени 1920 р. нараховувала 5 500 000 бійців, що перевищувало сукупну чисельність збройних сил країн

Західної Європи. Значна її частина — 1 200 000 солдатів — була зосереджена в Україні. Тобто часи безвладдя минули, і повстанські загони втрачали можливість контролювати цілі волості чи повіти, мусили бути більш мобільними, постійно рухатися й переховуватися, відступаючи перед регулярними частинами РСЧА. Не маючи можливості міцно триматись у «базових» місцевостях, повстанці поступово втрачали підтримку селян, які вже не бачили в них надійних захисників від влади. Позбавлені добровільної підтримки, з метою забезпечення власних потреб повстанці все частіше вдавалися до конфіскацій та примусових мобілізацій, що налаштовувало селян проти них.

Повстанцям так і не вдалося сформувати більш-менш однорідної політичної програми. Скоріше, навпаки, політичні вимоги все більше відходили на другий план порівняно із соціально-економічними, що й зумовило швидкий спад повстанського руху після впровадження непу. Як і раніше, зберігався поділ повстанців за політичною орієнтацією на три групи: унерівці, анархо-махновці й ті, хто не мав чітко визначеного політичного курсу. Такий поділ підтверджується й документами радянської влади. У наказі ВУНК від 9 березня 1923 р., зокрема, було відзначено: «Бандитизм на Україні в основі поділяється на дві крупні течії. Перша — Правобережжя з петлюрівським відтинком на території Подільської, Київської, Волинської та Кременчуцької губерній. Друга — махновська на території Донбасу, Катеринославської, Таврійської та південної частини Харківської губернії. Окрім цих двох течій, існує ще величезна кількість дрібних банд і отаманів, які, переслідуючи грабіжницькі інтереси, в зручний момент приєднуються до тієї чи іншої течії бандитизму. Остеронь стоїть бандитизм в Одеській губернії й частині Миколаївської, який живиться німецькими колоністами й має почасти петлюрівський відтінок». І хоча поділ повстанців на три групи є дещо умовним, він дозволяє в загальних рисах визначити впливовість політичних противників комуністичної влади серед повстанців та регіональну специфіку.

Завдяки дослідженню вже згадуваного П. Ісакова ми маємо можливість з'ясувати динаміку кількісних змін важливих показників повстанського руху Лівобережної України в 1919—1921 рр., зокрема чисельності загонів у кожній із трьох груп, тривалості їх існування, кількості повстанців, що перебували в загонах. Процес чисельного «обміління» повстанства Лівобережжя в 1921 р. показують такі підрахунки дослідника: у 1919 р. загалом у Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях діяло не менш ніж 57 повстанських загонів (21 745 бійців), у 1920 р. — не менш ніж 214 (74 417 бійців), у 1921 р. — не менш ніж 156 (16 182 бійців). Із зазначеної кількості ідентифікованих уенерівських загонів було в 1919 р. — 26,3 %, у 1920 р. — 27,6 %, у 1921 р. — 21 %; відповідно анархо-махновських 16 % — 12 % — 13 %, а загонів без виразного політичного забарвлення 56 % — 59 % — 65,4 %. І хоча точність таких підрахунків, зрозуміло, відносна, вони яскраво ілюструють переважну політичну орієнтацію Лівобережжя.

Головна тенденція, яку відзначає дослідник, це зростання питомої ваги загонів без виразного політичного забарвлення серед загальної чисельності повстанських загонів, а також збільшення частки цих же загонів серед загальної кількості «короткодійних» (існували не більш ніж рік). Це дозволяє П. Ісакову зробити висновок про наростання внутрішньої кризи повстанського руху з кожним роком затягування боротьби. Забарвлені політичною ідеєю махновські та уенерівські загани були більш «живучими», серед них значною була частка тих, які діяли понад рік. На основі численних статистичних даних науковець робить важливий висновок про те, що жодна з політичних сил протягом 1919—1921 рр. не зайняла в повстанському антикомуністичному русі Лівобережжя панівного становища. Владу Директорії тут підтримувало близько третини повстанських загонів. Незначною була підтримка УНР і на Півдні України, де домінували анархо-махновські формування. Перехід Н. Махна на територію Румунії в серпні 1921 р. означав незворотне згортання цього руху.

На Правобережжі спад повстанського руху в 1921 р. був менш явним. О. Ганжа цілком слушно пояснює це близькістю кордонів та підтримкою урядів Румунії й Польщі, які дозволяли використовувати свою територію для підготовки рейдів або переховування в разі поразок. Зв'язок із Державним центром УНР в екзилі, його допомога, участь у повстанських загонах професійних вояків та офіцерів Армії УНР, безперечно, зміцнювали бойові та організаційні можливості загонів, проте, як і раніше, лише до певної межі. Спроби поєднати стихійний повстанський рух та організаційну діяльність повстанських установ ДЦ УНР зазнали невдачі. Діяльність Повстансько-партизанського штабу, Всеукраїнського центрального повстанського комітету, Козачої ради Правобережної України не дала реального результату. Попри достатньо розгалужену підпільну мережу, петлюрівський повстанський рух залишався переважно стихійним і неконтрольованим. Підняти селян на всеукраїнське повстання не вдалося. Скоріше, навпаки, намагання об'єднати різні повстанські загони й комітети, налагодити між ними контакти дозволяло чекістам швидше натрапити на їхній слід і розгромити. Важко погодитись із тими дослідниками, які вважають, що селянський рух, який був пов'язаний із боротьбою за відновлення УНР, мав найбільш організований і масовий характер. За відсутності відповідних статистичних даних складно порівнювати загальну чисельність в Україні унерівських та анархо-махновських повстанців, але перевага анархо-махновців на Півдні та їхня присутність в інших губерніях переконають у надзвичайній масовості та загальноселянській підтримці махновщини. Що ж до рівня організованості, то тут перевага безперечно на боці Н. Махна та його прихильників.

Таким чином, селянський повстанський рух 1917—1921 рр. був поліморфним і різнобарвним. Це ускладнює його об'єктивну оцінку, виключає можливість категоричних узагальнень щодо всього явища загалом і, отже, унеможлиблює його

ідеалізацію. Серед сотень тисяч повстанців можна знайти як щирих «політичних» повстанців, так і тих, хто прикривався політикою; національно свідомих борців за незалежність України і таких, які просто воювали проти всіх, хто наближався до села; порядних та чесних і таких, чиї вчинки огидні; тих, які жертвували життям заради інших, і тих, хто займався особистим збагаченням; тих, хто пішов у загони добровільно за покликом серця, і тих, хто опинився там вимушено або випадково.

Радянські історики позитивно оцінювали тих повстанців, які боролися з гетьманцями, денікінцями, петлюрівцями. Ті ж, хто воював проти комуністичної влади, були затавровані як «політичні бандити». Сучасна історіографія, позбувшись ідеологічних штампів, суттєво просунулася у вивченні й розумінні багатоликого повстанства. Проте в межах сучасного національного нарративу теж не завжди вдається зберегти об'єктивність. Відібрані численні приклади «державотворчих» дій та прагнень повстанських загонів без зазначення їхньої частки в загальній масі повстанства дають підстави формувати гіпертрофоване уявлення про «національно-державну» спрямованість дій і настроїв повстанців і — що тим більш неприйнятно — ототожнювати ці уявні настрої з позицією всього селянства.

У багатоликому й мінливому повстанському русі важко визначати загальне й специфічне. Через запеклість та тривалість боротьби повстанців із радянською владою в сучасних дослідженнях як одна з найбільш характерних рис подана антикомуністична спрямованість повстанського руху. Однак, як слушно зазначають Д. Архірейський та В. Ченцов, українське селянське повстанство «зароджувалося насамперед як рух антидержавної спрямованості (адже бувало, що повстанці одночасно діяли і проти червоних, і проти білих, і проти Армії УНР), і лише остаточна перемога більшовиків у регулярній війні зробила їх зрештою єдиним і головним ворогом українського повстанця». Будь-яка влада змушена була вступати

в конфлікт із селянством, яке творило власну революцію «знизу». Отже, якщо в мішанині людей, угруповань, партій і гасел повстанського руху все ж спробувати знайти «стрижневу» рису то це, на нашу думку, саме селянський антиетатизм.

Спроби представників української інтелігенції, які намагалися скористатися селянською самоорганізацією заради перемоги революції «зверху», виявилися вкрай малоефективними. Навіть у «мирний» період 1917 р. залучити до внутрішнього або зовнішнього захисту держави численне, але обмежене місцевими інтересами сільське Вільне козацтво не вдалося. Протягом 1918—1921 рр. численні спроби українських партій та владних органів УНР належним чином організувати й контролювати повстанців теж були марними. Організаційних і бойових успіхів досяг лише прихильник «безвладного ладу» Н. Махно, що тільки підтверджує відзначене вище.

Тому варто цілком погодитися з О. Михайлюком, на думку якого, «причини селянського повстанства слід шукати не лише у внутрішній політиці режиму, як вважають деякі дослідники (хоча і цього не можна заперечувати), а й у природі самого селянства та повстанства, загальному контексті революції та громадянської війни. Узагалі в основі протистояння між владою й селянством лежали більш глибокі соціокультурні фактори». Фактично науковець не лише вказує напрям для подальших перспективних досліджень селянського повстанського руху 1917—1921 рр., а й пропонує по-новому осмислити причини невдачі Української національно-демократичної революції. Подальше ґрунтовне й усебічне доведення антидержавності поглядів і дій українського селянства дозволить говорити про певну вимушеність застосування до селянства насилля та репресій із боку будь-якої державної влади незалежно від її політичної ідеології. І тоді неминуче постане питання про хоча б гіпотетичну можливість побудови в той час української національної, але демократичної, нездатної на примус і карально-репресивний тиск держави.

Зміст

Вступ	3
ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА УКРАЇНІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ 1917—1918 РР. (М. КОВАЛЬЧУК).....	5
ПЕРША ВІЙНА З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ (М. КОВАЛЬЧУК)	24
ДРУГА ВІЙНА З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ (М. КОВАЛЬЧУК).....	76
ВІЙНА З РОСІЙСЬКИМИ БІЛОГВАРДІЙЦЯМИ (М. КОВАЛЬЧУК).....	120
ОБОРОНА ЗАХІДНИХ РУБЕЖІВ: ВІЙНА ЗУНР І УНР ПРОТИ ПОЛЬЩІ В 1918—1919 РР. (А. ПАПАКІН).....	161
Листопадовий чин. Проголошення української державності в Східній Галичині.....	161
Українсько-польські бої за Львів та Східну Галичину	170
Злука УНР і ЗУНР	178
Українсько-польський фронт на Волині	182
Дипломатичний фронт боротьби	185
Завершення українсько-польської війни	190
ПЕРШИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР (М. КОВАЛЬЧУК, А. РУККАС)	200
Проти білих	200
Проти червоних.....	206
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СОЮЗ І ВІЙНА ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ В 1920 Р. (А. РУККАС)	223
ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР (А. РУККАС).....	267
ВІЙНА З ДЕРЖАВОЮ ЧИ ЗА ДЕРЖАВУ? СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ 1917—1921 РР. (В. ЛОБОДАЄВ)	288

За підтримки

Інституту історії України НАН України
Історичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою
історичного факультету Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Центральна рада та українізація в російській армії 1917—1918 років
- Війни з Радянською Росією та Білою армією 1917—1919 років
- Повстанський рух в Україні 1918—1921 років
- Війна ЗУНР і УНР проти Польщі 1918—1919 років

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

*Володимир В'ятрович,
голова Українського інституту
національної пам'яті*

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-1492-7

9 786171 214927